

DEVLETİN SİLÂHLANMASI

ORTADOĞU'DA VE ORTA ASYA'DA ZORUNLU ASKERLİK
(1775-1925)

DERLEYEN ERIK JAN ZÜRCHER

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

DEVLETİN SİLÂHLANMASI
ORTADOĞU VE ORTA ASYA'DA ZORUNLU ASKERLİK
(1775-1925)

DERLEYEN
ERIK JAN ZÜRCHER

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

DERLEYEN ERİK JAN ZÜRCHER
DEVLETİN SİLÄHLANMASI
ORTADOĞU VE ORTA ASYA'DA ZORUNLU ASKERLİK (1775-1925)
ÇEVİREN M. TANJU AKAD

ARMING THE STATE
MILITARY CONSCRIPTION IN THE MIDDLE EAST AND CENTRAL ASIA, 1775-1925
BY ERİK JAN ZÜRCHER
COPYRIGHT © 1999, 2003 ERİK J. ZÜRCHER
PUBLISHED BY ARRANGEMENT WITH I. B. TAURIS & CO LTD, LONDON

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI 41
TARİH 5

ISBN 975-6857-54-4

KAPAK FRANÇOİS DOBUİS, "ASÄKİR-İ MENSÖRE-İ MUHAMMEDİYE'NİN GEÇİT TÖRENİ",
YAĞLIBOYA TABLO, DOLMABAĞE SARAYI MÜZESİ

1. BASKI İSTANBUL, EKİM 2003

© BİLGİ İLETİŞİM GRUBU YAYINCILIK MÜZİK YAPIM VE HABER AJANSI LTD. ŞTİ.
YAZIŞMA ADRESİ: İNÖNÜ CADDESİ, NO: 28 KUŞTEPE ŞİŞLİ 80310 İSTANBUL
TELEFON: 0212 217 2862 / FAKS: 0212 347 1011

www.bilgiyay.com
E-POSTA yayin@bilgiyay.com
DAĞITIM dagitim@bilgiyay.com

YAYINA HAZIRLAYAN ECE TURNATOR
TASARIM MEHMET ULUSEL
DİZGİ VE UYGULAMA MARATON DİZGİEVİ
DÜZELTİ SAİT KIZILIRMAK
BASKI VE CİLT SENA OFSET

Istanbul Bilgi University Library Cataloging-in-Publication Data
A catalog record for this book is available from the Istanbul Bilgi University Library

Devletin Silahlanması: Ortadoğu'da ve Orta Asya'da Zorunlu Askerlik (1775-1925) /
derleyen Erik J. Zürcher; çev. M. Tanju Akad
p. cm.
Includes bibliographical references and index.
ISBN 975-6857-54-4 (pbk.)

1. Draft. 2. Middle East—Armed forces. 3. Middle East—History, Military.
 4. Middle East—History. 5. Asia, Central—History. 6. Asia, Central—History, Military.
 7. Asia, Central—Armed forces. I. Zürcher, Erik Jan.
- UB345.M5 D4B 2003

DEVLETİN SİLÂHLANMASI
ORTADOĞU VE ORTA ASYA'DA ZORUNLU ASKERLİK
(1775-1925)

DERLEYEN ERİK JAN ZÜRCHER

ÇEVİREN M. TANJU AKAD

İçindekiler

- ix Yazarlar
xi Teşekkür

JAN LUCASSEN-ERIK JAN ZÜRCHER

- 1 GİRİŞ Zorunlu Askerlik ve Direniş: Tarihî Çerçeve
- 1 Devletin Seçenekleri: Zorunlu Askerlik Sistemleri
 - 3 Askere Alma Biçimleri
 - 3 Feodal Askerî Seferberlik
 - 5 Özgür Olmayanların Askere Alınması
 - 6 Rusya'da Köle Statüsünde Olanların (Serf) Askere Alınması
 - 6 Adam Kaçırma Ekipleri
 - 6 Askerî Kölelik
 - 7 Donanmada Köleler
 - 8 İşgücü Pazarından Askere Alma
 - 8 Bireysel Askere Alma
 - 9 Toplu Askere Alma
 - 10 Genel Zorunlu Askerlik ve Başvurulan Diğer Yollar
 - 11 Dolaylı Zorunlu Hizmet
 - 12 Doğrudan Zorunlu Hizmet
 - 17 Askerin Seçenekleri: Direniş Şekilleri
 - 17 Avantajlar ile Dezavantajlar Arasındaki Denge
 - 18 Kaynaklar ve Eylem Seçenekleri

VIRGINIA H. AKSAN

- 23 1 18. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı'da Zorunlu Askerlik Stratejileri

DANIEL PANZAC

- 45 2 Yelkenli Gemilerin Altın Çağında Osmanlı Donanmasına İnsangücünün Sağlanması (1660-1850)
- 46 Kadirga Kürekçisinden Yelkenli Geminin Usta Gemicisine
 - 49 Yeni Osmanlı Donanması

- 54** Osmanlı Donanması: Şanssız,
İnatçı Phoenix (1770-1850)
54 Çeşme: Osmanlı'nın Zaaflarının Ortaya Çıkması
56 Büyük Kapdan Paşaların Dönemi (1774-1807)
60 Tanzimat'ın İlk Dönemlerinde Donanma (1845-48)
61 Askere Alma
63 Subaylar

KHALED FAHMY

- 65** **3** Ulus ve Asker Kaçakları: Mehmet Ali'nin
Mısır'ında Zorunlu Askerlik
68 Ordunun Etnik Bileşimi
71 Düzenli Bir Sürekli Ordu Fikrinin Ortaya Çıkışı
75 Askere Alma Yöntemleri
77 Zorunlu Hizmete Tepki
80 Asker Kaçağı Olmak

ERIK JAN ZÜRCHER

- 87** **4** Teori ve Pratikte Osmanlı Zorunlu Askerlik Sistemi
(1844-1918)
94 Muafiyetler Sorunu

NICOLE A.N.M. VAN OS

- 105** **5** Asker Ailelerine Yardım:
Osmanlı Devleti ve Muinsiz Aile Maaşları
106 Kanun ve Yönetmelikler
112 Yönetmeliklerin Uygulanması
117 Sonuç ve Çözümler

DICK DOUWES

- 123** **6** Şiddetin Yeniden Örgütlenmesi: Osmanlı Suriye'sinde
Geleneksel ve Zorunlu Askerlik
124 Vilâyetlerde Şiddet
125 Vilâyet Askerî Kurumlarında
Yerel ve Yabancı Unsurlar
127 Yerel Silâhlı Gruplar
128 Yerel Olmayan Askerî Güçler
131 Yerel ve Yerel Olmayan Kuvvetler

- 132** Askerî Kesimin Parçalanması
ve Artan Şiddet Kullanımı
- 135** Şiddetin Coğrafyası: Köylüler ve Silâhlar
- 137** Silâhsızlandırma ve Zorunlu Askerlik
- 139** Zorunlu Hizmetten Kaçış
- 140** Zorunlu Askerlik ve Tebaa Statüsünün
Yeniden Tanımlanması

ODILE MOREAU

- 145** 7 **19. Yüzyılda Bosna'da Zorunlu Askerliğe Direniş**
- 146** Bir İhtiyat Süvarisinin Örgütlenmesi
- 147** Bosna-Hersek'te Askerî Reform (1864-65)
- 149** Feodalizmin Sonu
- 150** Bosnalı Tımarlı Süvari Alaylarının Kurulması

SERGEY KUDURYAŞEV

- 155** 8 **Rus Orta Asyasında 1916 İsyancıları**

STEPHANIE CRONIN

- 161** 9 **İran'da Zorunlu Askerlik ve Halk Direnişi
(1925-1941)**
- 162** Bunişah Sistemi
- 163** Rıza Pehlevi'nin Reformları
- 169** Zorunlu Askerliğe Karşı Protesto
- 176** Bir Anlaşma
- 180** Yeni Çatışmalar
- 183** Aşiretlerin Direnişi

189 Konu Dizini

199 Kişi Dizini

Yazarlar

DERLEYEN

ERIK JAN ZÜRCHER

Leiden Üniversitesi Turkish Studies kürsüsü başkanı, öğretim üyesi. Amsterdam Uluslararası Sosyal Tarih Enstitüsü'nde kıdemli araştırmacı.

YAZARLAR

VIRGINIA AKSAN

Hamilton Ontario'da McMaster Üniversitesi Tarih Bölümü'nde öğretim üyesi.

STEPHANIE CRONIN

Londra Üniversitesi, School of Oriental and African Studies'de araştırmacı.

DICK DOUWES

Leiden'da International Institute for the Study of Islam in the Modern World'un akademik koordinatörü.

KHALED FAHMY

Princeton Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Bölümü öğretim üyesi.

SERGEY KUDURYAŞEV

Moskova'da yayınlanan tarih dergisi Rodina'nın editörü.

JAN LUCASSEN

International Institute of Social History in Amsterdam (IISH) araştırma departmanı başkanı ve ayrıca Amsterdam Free University'de öğretim üyesi.

ODILE MOREAU

Paris Üniversitesi'nde öğretim üyesi.

NICOLE VAN OS

Nijmegen Üniversitesi'nde doktora öğrencisi ve Leiden Üniversitesi'nin Turkish Studies Bölümü İstanbul temsilcisi.

DANIEL PANZAC

Marsilya Aix Üniversitesi'nde Institut de Recherches et D'Etudes sur le Monde Arabe et Musulman kurumunda kıdemli araştırmacı.

Teşekkür

Bu derlemede yer alan yazılar Uluslararası Sosyal Tarih Enstitüsü ile Nijmegen Üniversitesi Orta Doğu Enstitüsü tarafından, adı geçen ikinci kurumun ellinci kuruluş yılı münasebetiyle müştereken organize edilen bir sempozyumda bildiri olarak sunulmuştur. Sempozyum Nijmegen'de 2-3 Ekim 1997 tarihinde yapılmıştır. Kitabın editörü, Nijmegen toplantısını organize edenlere cömert misafirperverlikleri için teşekkür eder.

Bu ciltte yer alan yazıların dördü çok ufak bir değişiklikle *International Review of Social History* dergisinin 43. sayısında (1998) basılmıştı. Yazılar, editörlerin izniyle burada tekrar basılmaktadır.

Giriş

Zorunlu Askerlik ve Direniş: Tarihî Çerçeve

JAN LUCASSEN - ERİK JAN ZÜRCHER

DEVLETİN SEÇENEKLERİ: ZORUNLU ASKERLİK SİSTEMLERİ

Askere alma sistemleri içerisinde, genel ve zorunlu askerlik hizmeti, 19. ve 20. yüzyılların büyük bölümünde hâkim olan biçimi oluşturmuş, ne var ki sosyal tarihçiler bu olguyla pek az ilgilenmişlerdir.¹ Zorunlu askerliğin, ücretli ve ücretsiz emek ile özgür ve özgür olmayan emeğin kavşak noktalarında işgal ettiği konumun ilginçliği göz önüne alındığında, konuya verilen dikkatin azlığı daha da şaşırtıcı bir hal alır.

Bu derleme, zorunlu askerlik sisteminin belirli bir bölgede (Ortadoğu) yayılmasını incelemektedir ki, zorunlu askerlik burada nispeten yakın zamanlara kadar dış dünya ile ilişkisi çok az olan, büyük ölçüde kendi kendine yeterli tarımsal topluluklar üzerinde giderek artan ve merkezîleşen devlet kontrolünün en önemli özelliğini teşkil etmiştir.

1 Zorunlu askerlik hizmeti ile ilgili olarak *askerî* tarihçiler tarafından yazılmış geniş bir literatür bulunmaktadır. Martin Anderson, *Conscription: A Select and Annotated Bibliography* (Stanford, 1976), 413 sayfayı dolduran maddeler içerir; bunun yirmi sayfası ABD ve İngiltere haricinde kalan ülkelere aittir. "Diğer yabancı ülkeler" başlığı altında ele alınan ülkelerin hepsi Avrupa veya İngiliz İmparatorluğu sömürgeleridir. Yazarlar, Lex Heerma van Voss'a yararlı görüşleri ve sağladığı ek bilgiler için teşekkür ederler.

Zorunlu ve genel askerlik hizmetinin getirilmesi hem devletleri, hem de toplumları, tümüyle yeni, çözümünü büyük emek isteyen sorunlarla karşı karşıya bırakmıştır.

Sistemin kendine özgün yönlerinin incelenebilmesi için karşılaştırmalı bir yaklaşım gerekli olup, konu iki ayrı dağarcık içerisine yerleştirilmelidir; şöyle ki, askerî kaynaklar arayışında olan devletlerin karşısındaki seçeneklerin yanısıra, devletten gelen talep karşısında bireylere, cemaatlara ve tüm toplumlara açık olan seçenekler de ele alınmalıdır. Zorunlu askerlik hizmeti, eninde sonunda, askere almanın sadece bir biçimi olup, ancak belirli koşullar altında geçerli ve istenebilir bir durum olarak, askere alma işlerinin çağlar boyunca nasıl yürütüldüğünü araştıran bir çerçevede incelenmesinin gereği ortadadır.

Karşılaştırmalı yaklaşımı benimsemek suretiyle Avrupa ile Ortadoğu arasındaki benzerliklere dikkat çekmeyi ve böylece değişik sistemlerde benimsenmiş dinamikleri ortaya koymayı amaçlarken, aynı zamanda Oryantalizm'e ve bunun dünyayı 'medeniyetlere' bölen indirgemeci yaklaşımına karşı mücadeleye katkıda bulunmayı da hedeflemekteyiz.²

Bu problemi, Charles Tilly'nin öne sürdüğü savaş yoluyla devlet kurma ve şiddetin devlet tekeline alınmasıyla ilgili modeli kullanarak da ele alabiliriz.³ Silâhlı kuvvetler de dahil olmak üzere devletin sürekli olarak gençleşmesini, sadece dış tehditlere karşı yapılan basit bir tepki olarak değil, kaynakların mevcudiyetindeki sürekli değişikliklere bir yanıt olarak görmek gerektiğini ima eder.

Tilly modelinde, devletin vergi gelirleriyle ilgili potansiyeli, belli bir askere alma sistemi tercihini belirler ve dolayısıyla direniş olanaklarıyla ilgili seçim ortaya çıkar. Bu nedenle, vergilendirmenin bir seçenek

2 Stephen Peter Rosen'in, *Societies and Military Power: India and its Armies* (Delhi, 1996) adlı, cesur karşılaştırmalar yaptığı kitabı esin kaynağı olabilir. Örneğin 28. sayfaya bakınız: "Hristiyan, Müslüman, İspanyol ve Hindu kültürlerinin her birisinin özgün, sabit ve benzersiz stratejik bakışlarının olduğunu öne sürmek yerine, her kültürel bölgedeki politik birime bakıp, buralarda hâkim yapıların neler olduğunu, bunların askerî güç üretmek için hangikabiliyetlere sahip olduklarını ve bu yapı ve ilişkilerin değişip değişmediğini sorabiliriz.

3 Charles Tilly, *Coercion, Capital and European States, 990-1900* (Cambridge, MA, 1990).

olmadığı durumlarda, kentlerde olduğu gibi, bir seçenek olduğu durumlar arasında bir ayırım yapma yoluna gideceğiz. İkinci durumda, esas olarak savunma anlayışı içerisindeki kentli milis kuvvetleri ile devletin çok daha yüksek hareket kabiliyetine ve saldırı gücüne sahip olan ordu arasında bir işbölümü görülebilir. Vergiden elde edilen gelir sayesinde devlet şu üç strateji arasında tercih yapma olanağına sahip olur: Özgür olmayan kişilerin (tebaa, fethedilenler veya satın alınanlar) askere alınması ki, bunlara ödeme yapılabilir veya yapılmayabilir; ulusal veya uluslararası işgücü pazarından para karşılığında askere alınanlar; ve nihayet yeme içme ve giyim ihtiyaçları karşılanmakla birlikte normal bir ücrete benzeyen herhangi bir ödeme yapılmayan özgür yurttaşların askere alınması. Bu son stratejide özgür yurttaşlar gönüllü olabilecekleri gibi, zorunlu olarak askere çağrılmış da olabilirler ki -bu durumda özgürlüklerinin ciddi şekilde kısıtlanmış olacağı açıktır.

Şimdi, erken modern ve modern dönemlerde, Avrupa'daki gelişmelerin arka planı karşısında Müslüman Ortadoğu'da kullanılmış olan askere alma biçimleri üzerinde kısa bir bakış atıp aralarında sıralama yapmaya çalışacağız.

ASKERE ALMA BİÇİMLERİ

Devletin askerî amaçla vergi geliri yaratma kabiliyetini hareket noktası olarak alarak, 17. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başları arasında Ortadoğu ve Avrupa'da ordu ve donanma için askere alma işlemlerinde dört ana biçim görmekteyiz: Feodal askere alma, özgür olmayan askere alma, işgücü piyasasından askere alma ve zorunlu askerlik.

Feodal Askerî Seferberlik

Bu sistem esas olarak devlet (örneğin kral veya sultan) ile feodal lordlar veya kabile şefleri arasındaki parasal olmayan ilişkiye dayanır. Aile ve toprak hakları veya vergi muafiyeti karşılığında, efendiler/lordlar asker sağlamayı taahhüt ederler.⁴ Kendi komutanlarının emri altında,

⁴ Analitik bakış açısı seçilmiş olduğu için, feodal lord ile askerleri arasındaki ilişki burada tartışılmayacaktır; bununla birlikte şu husus açıktır ki - aşağıda tartışılacağı şekilde devlet ve teba-

kendi silâhları ve/veya atları ile savaşan askerler çoğu kez mahalli olarak konumlanırlardı. Tartıştığımız dönem içinde bu sistemin en yaygın olduğu yerler Avrasya meskûn bölgelerinin step ve çöllerle birleştiği sınır boylarıydı.

Osmanlı İmparatorluğu'nda gerçek feodalizmin olup olmadığı her zaman yoğun bir şekilde tartışılmıştır,⁵ ancak süvarilere (sipahiler) askerî hizmet karşılığında devlet topraklarından intifa hakkı veren imparatorluk tımar sistemi, nisbeten güçlü olan Osmanlı devletine, devlete ait tahıl ticareti tekeline ve köylü haklarına verilen devlet desteğinin "toprak sahipleri"nin daima Avrupa'daki karşıtlarından daha az özgür olduğu anlamına gelmesine rağmen, kesinlikle feodal sistemle ortak özelliklere sahipti. Sipahi birliklerinin hareket özgürlükleri de kısıtlanmıştı çünkü sefer mevsiminde bunlar mahalli olarak görevlendirilmez, fakat imparatorluk ordusunun bir parçasını teşkil ederlerdi. Değinen sistem Sultan'ın hâkimiyeti altındaki topraklarda hiçbir zaman tümüyle uygulanmamıştı. Bu, 17. yüzyıl sonlarına değin merkezî vilayetlerde (Anadolu ve Balkanlar) askere almanın temel araçlarından birisi olmakla birlikte, sözkonusu tarihte iki bakımdan yararsız hale gelmişti: ateşli silâh kullanan ordulara karşı bir ortaçağ teknolojisi olarak ve devletin son derece ciddi bir nakit gelir problemi olduğu sırada bir gelir üretme sistemi olarak.⁶

ası arasındaki ilişkide olduğu gibi- burada da özgür ve özgür olmayan ilişkiler arasında her türden çeşitlemeyi görmekteyiz. İyi bir örnek olarak diğerlerinin yanı sıra Hollanda ve sonra da İngilizler tarafından (örneğin Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nda) istihdam edilmiş olan ve paralı askerlerin kapitalist bir şekilde kiralanması şeklinde görülebilecek olan Hessen yardımcı birlikleridir. Bununla birlikte Hessen içerisinde hem feodal yükümlülükler, hem de 18. yüzyılın ikinci yarısında zorunlu askerlik önemli bir rol oynar. Bkz. Peter K. Taylor, *Indentured to Liberty: Peasant Life and the Hessian Military State 1688-1815* (Ithaca, NY ve Londra, 1994).

5 Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet-köylü ilişkilerinin kapsamlı bir tartışması için bkz. Huricihan İslamoğlu-Inan, *State and Peasant in the Ottoman Empire: Agrarian Power- Relations and Regional Economic Development in Ottoman Anatolia during the Sixteenth Century*, Leiden, 1994, s. 1-21 (Türkçesi: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991). Bibliyografya aynı zamanda feodalizm tartışmasına mükemmel bir giriş sağlamaktadır.

6 Çeviri için bkz. Suraiya Faroqhi, "Crisis and Change", Halil İnalcık ve Donald Quataert, derl., *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914* (Cambridge, 1994), s. 413-622 (Türkçesi: *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I 1300-1600*, çev. Halil Berktaş, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2000).

Feodal olarak nitelendirilemeyecek, ancak yine de maddi olmayan ödülleri karşılığında yapılan hizmeti içeren sistemler, Rus İmparatorluğu'ndaki Kazaklar gibi, silâhlı köylülere (*Wehrbauern*) dayanır. 17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki leventler de bu kategoriye giren bir grup olarak ele alınabilir. Her ne kadar bunlar kısmen "şehirlerdeki ayaktakımı" arasından askere alınmaktaysa da, çoğu, hizmet karşılığında vergi muafiyeti tanınan köylerden gelmekteydi. Geleneksel çekirdek güçleri giderek daha yararsız hale geldikçe imparatorluk, silâhlı bir yönetici seçkin (askeri) ile, silâhsız, üretici tebaa (reaya) arasındaki keskin ayrılık kavramına olan ideolojik bağlılığına rağmen, giderek artan bir şekilde bu askerlere dayanmaya başladı.

Avrupa'nın büyük ülkelerinde kabileler oldukça erken dönemlerden itibaren önemlerini yitirdiler. Kazak sosyal örgütlenmesi "kabileleşme" değildiyse, 1745'teki savaşta Jacobit İskoç klanlarının yenilmesi bunların son direnişini olarak görülebilir. Osmanlı İmparatorluğu kabile güçleri kullanmakla birlikte, bunlar hiçbir zaman askerî örgütlenmede merkezî bir konuma sahip değillerdi ve çoğu zaman yararları şüpheli görülen yardımcı güçler kategorisinde yer alıyorlardı. Diğer yandan, Stephanie Cronin'in yazısında (9. yazı) işaret ettiği gibi, kabile güçleri 20. yüzyılda dahi ordunun belkemiğini oluşturuyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu ve İran'da Rus Kazakları model alan güçler örgütlendiği zaman, bunlar her iki durumda da kabile kuvvetlerine dayandırılmışlardı.

Özgür Olmayanların Askere Alınması

Bu sistem devlet ile özgür olmayan tebaaları arasındaki ilişkiye, fetih ve boyun eğdirmeye⁷ veya uluslararası köle pazarında yapılan ticarete dayanır. Özgür olmama statüsünün farklı karakterlerine göre tanımlayabileceğimiz dört ayrı tip bulunmaktadır:

7 Osmanlıların savaş esirlerini veya düşman ülke uyruklarını köleleştirmekten ancak Kırım Savaşı sonrasında vazgeçtiklerini hatırlamalıyız Y. H. Erdem, *Slavery in the Ottoman Empire and its Demise, 1800-1909* (Basingstoke ve Londra, 1996). Bununla birlikte 19. yüzyılda esirler orduya veya donanmaya alınmıyorlardı.

Rusya'da Köle Statüsünde Olanların (Serf) Askere Alınması⁸

Büyük Petro'nun yönetimi altında, Rus İmparatorluğu özgür kişileri askere almaktan vazgeçti ve bağımlı tebaasını -bunlar hemen hemen tümüyle serflerdi- ömür boyu hizmet için askere almaya başladı. Köylerini ebediyen terk edecek olanlar genelde köy topluluğu (*mir*) tarafından tayin ediliyordu. Serfler ayrıca feodal lordları veya mahkemeler tarafından da askerlik hizmetine mahkûm edilebiliyorlardı. 1793 yılında hizmet süresi yirmi beş yıla indirildi ama o dönemdeki ömür beklentisi hesaba alındığı zaman bu indirimin pratikte pek fazla anlam taşımadığı görülmektedir. 1834 yılında hizmet süresi fiilen on beş yıla ve 1855 yılında da on yıla indirildi. 1874 yılında modern anlamda genel ve zorunlu askerlik hizmeti getirildi ki, bu yenilik ancak 1861 yılında serfliğin kaldırılması ile mümkün olabilmişti.

Adam Kaçırma Ekipleri

Özgür olmayan askere alma sistemlerinin en kabası ve en az kurala bağlı olanı, askerlik hizmetine elverişli adamların, askere adam kaçıran çeteler vasıtasıyla kaldırılıp, yaka paça ordu veya donanma hizmetine verilmeleri idi. Bazı donanmalar için bu konu belgelenmiş olup, 17. ve 18. yüzyıllarda Britanya ve Yunan adalarında bu yola başvuran Osmanlı donanması bunlar arasındadır. Ancak bu olay, düzenli bir askere alma aracı olmaktan çok savaş zamanındaki acil durumlarda kullanılmışa benzemektedir.⁹

Askerî Kölelik

Askerî kölelik tüm Ortadoğu'da 9. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar çok yaygın şekilde kullanılmıştır. Köle orduların kullanımının İslâmî örgütlenmenin bir parçası olduğu söylenmiştir,¹⁰ ancak özgür olmayan

⁸ Henry H. Hirschbiel, "Conscription in Russia", Joseph L. Wicynski, derl., *The Modern Encyclopedia of Russian and Soviet History* (55 cilt, 1978), cilt 8, s. 4-9, P. Kolchin, *Unfree Labor: American Slavery and Russian Serfdom* (Cambridge, MA, 1987), s. 42, 204, 367-8.

⁹ Christopher Lloyd, *The British Seamen, 1200-1860: A Social Survey* (Londra, 1968). Ayrıca bu kitaptan Daniel Panzac'ın yazısına da bakınız.

¹⁰ Daniel Pipes, *Slave Soldiers and Islam: The Genesis of a Military System* (New Haven ve Londra, 1981), s.100.

askerî hizmetin İslâm dünyasının dışında da yaygın olarak kullanıldığı göz önüne alınırsa böyle bir sonuç kuşkulu görünmektedir. Öyle görülüyor ki, dünyanın bu kesiminde bu tür kölelikten çok, köleliğin biçimi gelenekseldir. Genel olarak ifade edildiğinde, İslâm dünyasında iki tür köle ordu görülmektedir. “Memlûk” teriminin kullanıldığı eski biçimde ordular İslâm dünyası dışından yakalanan veya satın alınan ve iyi ücret ödenen profesyonel askerlerden oluşmaktaydı ki, bunlar genellikle Türki steplerden veya Kafkaslar’dan gelirdi. İkinci ve daha yeni olan sistem Osmanlılar tarafından 14. yüzyıldan itibaren uygulanmış olup, Rumeli ve Balkanlar’daki Hıristiyan köylü ailelerinin oğulları Yeniçeri (Yeni Çeri - Yeni Ordu)¹¹ birlikleri için köleleştirilir ve celp edilirdi. Her iki durumda da sistemin mantığı, celbin, sisteme¹² en uzak kesimlerden yapılmasıydı (ancak tabii ki, her iki durumda da köle askerlerin kendileri güç sahibi birer seçkin haline gelmişlerdi).

Donanmada Köleler

Mahkûmlar ve köleler, yelkenli gemilerin kadırgalara oranla savaş gücü olarak daha fazla önem kazandığı 18. yüzyılın ortalarına kadar tüm büyük devletler tarafından özellikle Akdeniz kadırgalarında kullanılırdı.¹³ Örneğin 1571 İnebahtı muharebesinde tüm filolar Yunan, Arnavut, Boşnak ve Balkan ülkelerinden gelen diğer kölelere dayanmaktaydı.¹⁴ Akdeniz dışında Portekizlilerin yelkenli gemilerde köle kullandıkları ve Hollandalıların da zaman zaman bunlardan Doğu Hindistan yolundaki gemilerinde yararlandıkları anlaşılmaktadır.¹⁵

11 Pipes, *Slave Soldiers and Islam*; Stephen Peter Rosen, *Societies and Military Power. India and its Armies* (Delhi, 1996), s. 114-15, 119-23; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları* (2 cilt, Ankara, 1943-4).

12 Osmanlıların şehirlî çocukları devşirme olanağını reddetmelerinin nedeni budur.

13 Bkz. Andre Zysberg, *Les Galériens: Vies et destins de 6000 forçats sur les galères de France 1680-1748* (Paris, 1987); Frederick C. Lane, *Venice: A Maritime Republic* (Baltimore, 1973), s. 364-79, 414-15.

14 18. yüzyılda kadırgalar Akdeniz’de kullanılmaz oldular ama Baltık’da popüler hale geldiler. Burada Ruslar yeni celp sistemleri çerçevesinde serfleri kullandılar. Ancak diğer ülkeler özgür kürekçileri kullanıyorlardı.

15 Jan Lucassen, “The International Maritime Labour Market (C16th-19th)”, P. van Royen, J.R.

Osmanlı donanması köle gücünü hiçbir zaman diğer Avrupa devletleri kadar kullanmadı ancak Panzac'ın araştırması, onların zamanla köle emeğine Hıristiyan karşıtlarından çok daha az bağımlı hale geldiklerini göstermektedir.

İşgücü Pazarından Askere Alma

Bu sistem devlet ile (ulusal veya uluslararası) işgücü pazarı arasındaki ilişkiye dayanmaktadır. Ödüllendirme ücret veya ganimetten pay alma, yağma veya maddi getirisi daha dolaylı olan laik veya dini onurlandırmalar şeklinde olabiliyordu.¹⁶ Askerleri ücretli hizmete almanın iki yolu vardı: ya bireysel ve doğrudan şekilde, ya da dolaylı ve toplu olarak askere alma. Tüm zanaat ve mesleklerde olduğu gibi bazı bölgeler veya etnik topluluklar, aşağıdaki örneklerde açıklandığı gibi, bu meslekte uzmanlaşıyordu.

Bireysel Askere Alma

Paralı askerlerin hizmete alınması Avrupa'da ortaçağdan itibaren birçok büyük gücün başvurduğu bir yoldur. Mahalli olarak hizmete girmekle birlikte, özellikle savaş zamanında uzak bölgelerden gelenler de askere alınmaktaydı. Erken-modern dönemde Venedikliler, İspanyollar, Fransızlar, Holandalılar -özellikle 1689 yılındaki "Şanlı Devrim" den sonra- ve ayrıca İngilizler paralı asker kullanmaktaydılar. İrlandalılar, İskoçlar, İsviçreliler ve bazı Alman devletlerinin sakinleri (örneğin Hesse, Hanover, Brunswick) bu meslekte uzmanlaşmışlardı. Dini inançları bu kişileri işverenlerinin gözünde daha cazip hale getirebilmekteydi.¹⁷

Bruijn ve J. Lucassen, ed, *"Those emblems of hell"? European sailors and maritime labour market, 1570-1870* (Research in Maritime History 13) (St. John's, NF, 1997), s. 11-23; K. van der Tempel, "Wij hebben amok in ons schip": Aziaten in opstand tijdens drie terugreizen op het einde van de achttiende eeuw", J. R. Bruijn ve E. S. van Eyck van Heslinga, derl., *Muiterij: Oproer en berechting op schepenvan de VOC* (Haarlem, 1980), s. 123-47.

16 Gregory Hanlon, "The Decline of a Provincial Military Aristocracy: Siena 1560-1740", *Past and Present* 155 (Mayis 1997), s. 64-108.

17 Hessenliler için bkz. Taylor, *Indentured to Liberty*. İskoçlar için bkz. T.C. Smout, N.C. Landsman ve T.M. Devine, "Scottish Emigration in the Seventeenth and Eighteenth Centuries", Nic-

Donanmaları da içeren bir uluslararası denizci işgücü piyasasının daha sonraları varlık bulduğu anlaşılmaktadır. Erken modern dönemde sadece Hollanda Cumhuriyeti bu tür bir piyasayı oluşturmuş olmakla övünebilirdi ki, bu ancak 19. yüzyılın ortalarında Amerikalılar ve sonra da İngilizler tarafından izlenmiştir. 20. yüzyılda global bir denizci işgücü piyasası oluşmuş olmakla birlikte, bu durum donanmalar için ilgi ve önem konusu olmaktan çıkmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda da bu askerî meslekte uzmanlaşmış olan bazı etnik grupları ayırt etmemiz mümkündür ki, Arnavutlar ve Bosnalılar bu alanda öne çıkmaktadır. Hukuki durumları ve ücret şekilleri ne olursa olsun, 18. yüzyıla gelindiğinde bunlar her açıdan bakıldığında kiralık paralı askerlerden başka bir şey değillerdi. Ordusu Khaled Fahmy'nin yazısına konu olan Arnavut Mehmet Ali Paşa'nın kesinlikle başarılı bir paralı asker olarak tanımlanabilmesi gibi, Dick Douwes'in Suriye'deki durumla ilgili tartışmasında (8. yazı) önde gelen bir rol oynayan Âkka'nın Bosnalı Paşası Cezzar Ahmet Paşa da aynı kategoride yer almaktadır.

Toplu Askere Alma

Aracılar vasıtasıyla toplu olarak askere alma da yaygın bir yoldu. Bireysel olarak askere alma ile bu yol arasında net bir ayırım yapmak her zaman mümkün olmaz, fakat ihtiyat alayları ve korsanlık sözkonusu olduğu zaman, askere alma şekli çoğu halde kolektiftir. Korsanların istihdamı -özellikle bir devletin koruması altında ganimet için yelken açan korsanlar sözkonusu olduğunda- 1850'lere kadar hem Müslüman hem de Hıristiyan dünyada devam etmiştir.¹⁸ Osman-

holas Canny, derl. *Europeans on the Move: Studies on European Migration, 1500-1800* (Oxford, 1994), s. 76-112; Thomas C. Smout, "Scots and Emigrants in Europe, 1400-1700", Simionetta Cavaciocchi, derl., *Le migrazioni in Europa secc. XIII-XVIII* (Prato, 1994), s. 659-69; ve Dimitry G. Fedosov, "Russia's Scottish Clans", Cavaciocchi, *Le Migrazioni in Europea*, s. 861-6. İrlandalılar için bkz. Robert A. Stradling, "Military Recruitment and Movement as a form of Migration: Spain and its Irish Mercenaries, 1598-1665", Cavaciocchi, *Le Migrazioni in Europea*, s. 477-90; ve L. M. Cullen, "The Irish Diaspora of the Seventeenth and Eighteenth Centuries", Canny, *Europeans on the Move*, içinde, s. 113-49.

¹⁸ Janice E. Thomson, *Mercenaries, Pirates and Sovereigns: State Building and Extraterritorial Violence in Early Modern Europe* (Princeton, 1994).

lı'da bunun en bilinen örneği Batılıların "Barbary Coast" (Cezayir, Tunus, Trablusgarp ve Derne) olarak adlandırdıkları Kuzey Afrika kıyılarında üslenerek faaliyet gösteren korsanların özgür yerlileri (Araplar ve Türkler) ve köleleri (esir alınmış Hıristiyanlar dahil) istihdam etmeleridir. Osmanlı hükümdarlığı dışında kalan alanlarda, Sale ve Tanca'dan faaliyet gösteren korsanlar, acımasız avcılar olarak ün kazanmışlardır.¹⁹ Hıristiyan cephede iyi bilinen bir örnek ise Malta'dır. Denizlerdeki bu paralı askerlerin karadaki karşılığı ise Osmanlı-Avrupa sınırındaki "Uskoklar"dır. Uskoklar değişik zamanlarda her iki tarafta da savaşmışlardır.²⁰ Osmanlılar ayrıca Tuna kıyılarında yerel olarak istihdam ettikleri paralı askerleri de kullanmışlardır.

Bedevi kabilelere gelince, bunlar hemen her zaman özgür aktörler olup hizmetleri için toplu ödeme yapılırdı (ancak, çoğu zaman sultan için savaşmak yerine Osmanlı kervanlarına saldırmamaları için para aldıkları söylenir).²¹

Tüm bu örneklerin açıkça gösterdiği gibi, değişik sistemler hemen her zaman tek bir devlet içerisinde var olmuşlardır. İyi belirlenmiş ara aşamalardan geçmek suretiyle "ilkel" bir sistemden "modern" bir sisteme geçme şeklinde bir gelişme olmamıştır.

Genel Zorunlu Askerlik ve Başvurulan Diğer Yollar

Şimdi bu kitabın ana konusuna geliyoruz: zorunlu hizmet yoluyla askerlik. Her ne kadar zorunlu askerlik esas olarak kökleri Fransız Devrimi'nde olan modern bir sistem ise de bu olgunun ortaçağ ve erken modern dönem Avrupa'sında öncülleri vardır. Sistemin yeniliğini anlamak için öncelikle zorunlu askerliğin doğrudan ve dolaylı şekilleri arasındaki farkı ortaya koymalıyız.

19 Geoffrey Fisher, *Barbary Legend: War, Trade and Piracy in North Africa, 1415-1830* (Oxford, 1957).

20 Catherine Wendy Bracewell, *The Uskoks of Senj: Piracy, Banditry and the Holy War in the Sixteenth-Century Adriatic* (Ithaca, NY, ve Londra, 1992).

21 Suraiya Faroqhi, *Pilgrims and Sultans: The Hajj under the Ottomans 1517-1683* (Londra, 1994), s. 54-73 (Türkçesi: *Haçalar ve Sultanlar: Osmanlı Döneminde Hac, 1517-1638*, çev. Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995).

Dolaylı Zorunlu Hizmet

Ulusal, merkezîleşmiş ve teoride ‘genel’ zorunlu askerlik hizmetinin getirilmesinden önce, bunun bazı özelliklerini paylaşan daha eski zorunlu hizmet biçimlerini ayırdedebiliriz.²² Büyük Petro’nun ordusu dolaylı olarak zorunlu hizmete çağrılmış askerlerden oluşuyordu; öyle ki, büyük toprak sahipleri kendilerine belirtilen sayıda asker sağlamakla yükümlüydüler ve askere alacakları kişileri seçmekte serbest bırakılmışlardı. Bu durumda gerçek seçim *mir* içindeki büyüklere bırakılmaktaydı. İran’da 1840’larda getirilmiş olan *bunişah* sistemi (Cronin tarafından betimlenmektedir) de bu tipe girmektedir.

Avrupa’nın birçok yerinde, ortaçağdan itibaren genellikle köylerde ve kentlerde ayrı ayrı örgütlenmiş olan yerel milis sistemleri görmektediriz. Ortaçağ ve erken modern Avrupa kentlerinde zenaat loncaları çoğu zaman itfaiye ve yerel savunma gibi bir dizi kamu görevlerini yerine getirirlerdi. Hollanda Cumhuriyeti’nde daha ihtisaslaşmış olan milisler (*schutterijen*) savunma işlerini üstlenirken, Venedik’te kadirgalara sırayla adam temin eden loncaların aktif görevler üstlendikleri söylenebilir.²³ Kırılık bölgeler ise çoğunlukla savunma için milis bulundurlardı.²⁴ Köylüler çoğu halde kötü eğitilmiş ve gevşek bir örgütlenme içindeydi, fakat zor koşullarda mücadele yetenekleri, özellikle uzak ve dağlık bölgelerde onlara asker olarak doğal bir kabiliyet sağlamaktaydı.

Modern öncesi dönem Ortadoğu’da şehirler hiçbir zaman geç ortaçağ Avrupa’sında norm haline gelmiş olan kurumsal kimliği elde edememişlerdir. Ortadoğu ülkeleri “yurttaşların” (ki bunun kendisi de yabancı bir kavramdı) silâhlanma ve kendilerini koruma haklarını tanımamışlardı. Bununla birlikte, Yeniçeri ordusu 16. yüzyılın sonlarında başlangıçtaki itibarını, profesyonel ve bekâr karakterini yitirince

²² İsvaç 17. yüzyıldan itibaren askerleri kırlardan, çiftçi topluluklarının yardımı ile askere almaya başladı. Brian M. Downing, *The Military Revolution and Political Change, Origins of Democracy and Autocracy in Early Modern Europe* (Princeton, 1992) 187-211; Jan Lindegren, “The Swedish ‘Military State’ (1560-1720), *Scandinavian Journal of History* 10 (1985) 305-336.

²³ Lane, *Venice*.

²⁴ Bkz. Taylor, *Indentured to Liberty*.

bir nevi şehir milisleri varlık buldu. 17. ve 18. yüzyıllarda bu sınıf zanaat loncalarıyla yakın ilişkiler kurdu ve fiili olarak dükkân sahiplerinin yarı-zamanlı silâhlı adamları haline gelerek onların çıkarlarını devletin müdahalelerine karşı koruyan fakat aynı devletin savaşlarında hemen hiçbir işe yaramayan bir araç haline geldiler. Gerçekten de Virginia Aksan'ın yazısında (2. yazı) betimlediği gibi, Yeniçerilere bir alternatif bulmak Osmanlı hükümetinin temel bir sorunu haline geldi.

Teoride devletin şiddeti tekelleştirmesine rağmen Osmanlı (aynı zamanda İran'da) kırsal kesim büyük oranda silâhlıydı. Osmanlı Devleti 17. yüzyılda çok sayıda genç silâhlı köylüyü *levant* olarak askere almaya başlayınca bu olgudan yararlandı ve Douwes'in gösterdiği gibi, 19. yüzyılda kırların silâhsızlandırılması genel askerlik hizmetinin getirilmesinin yarattığı kadar büyük bir direniş kaynağı oluşturdu.

Doğrudan Zorunlu Hizmet

Doğrudan zorunlu askerlik hizmeti devlet ile uyruğu olan özgür bireyler arasındaki ilişkiye dayanır. Her ne kadar devlet giyim ve teçhizat temininden sorumlu ise de çoğu durumda ödüllendirme sadece temel gereksinimlerin karşılanması şeklindedir. Eğer ödeme yapılırsa bu ek bir unsurdur (örneğin bir imza primi şeklinde) ve çok düşüktür. Zorunlu hizmetle ilgili eski örnekler (görmüş olduğumuz gibi Büyük Petro'nun "dolaylı" olarak adlandırılabilir olan sistemi dışında) mevcut olup, Jean-Baptiste Colbert'in Fransız donanmasındaki adam kaçırma yoluyla yazılan mürettebatın yerine konulması için getirdiği zorunlu donanma hizmeti veya Hesse ile Hannover'de uygulanan sistemler sayılabilir, fakat zorunlu askerlikle ilgili çığır açan uygulama, Fransız Devrimi ile gelmiştir.

Fransız Devrimi ordusu ilk başta Bourbonların kraliyet ordusunun kalıntıları, milisler ve gönüllülerden oluşan bir yamalı bohça idi ve açıktır ki, bunlar dört bir yandan hücumu uğrayan devrimci Fransa'nın askerî gereksinimlerini karşılayamazlardı. 1793 Ağustos'unun meşhur konvansiyon deklarasyonu bütün Fransa'da her Fransız yurttaşına bireysel olarak askerlik yapma yükümlülüğü (ve 'hakkını') getirmektey-

di. Hiç kuşkusuz böylece, kimin Fransız olup kimin olmadığını açıkça belirlemek de bir ihtiyaç haline geldi. En azından teorik olarak çıkış noktası *halkın mutabakatı* idi. Ne var ki, uygulamada 1793 yılındaki bu ilk kitlesel askere alma, gerçekte zorunlu askerlik hizmetinin başlangıcını oluşturmadı. Hizmet yükümlülüğü genelgeçerdi ama bütünsel olarak bakıldığında asıl silâh altına alınanlar gönüllülerdi. Gerçek zorunlu askerlik hizmeti beş yıl sonra -devrimci ateş sönmeye yüz tuttuktan sonra ve gönüllülerin sayısı azalınca- Eylül 1798 tarihli *Jourdan Kanunu* ile getirilmiş oldu. Sistem, Napolyon Bonaparte tarafından en uç sınırlarına kadar -ve daha ötesinde- kullanıldı.²⁵

Restorasyon sonrasında, Fransa, diğer ülkelerin çoğu gibi, genel ve zorunlu askerlik hizmetini bırakarak profesyonellerden oluşan ve nüfusun en fakir kesimlerinden gelen uzun süreli tertiplerle takviye edilmiş bir orduya yöneldi (bu olay Fahmy'nin yazısında anlatılan Fransız subaylarının Mısır ordusuna zorunlu askerlik hizmetini soktukları bir sırada meydana geldi). Fransa'da orta sınıf, askere alınanlara kendileri yerine başkasını gönderme olanağı veren veya parayla bunu sağlayan bir sistem sayesinde pratikte neredeyse tümüyle askerlikten muaf idi. Bu, gerçekte, Fransa ve Rusya gibi birbirinden çok farklı ve uzak ülkelerde zorunlu askerlik hizmetinin ilk dönemlerinin evrensel özelliği idi ve devlet ile yönetimdeki elitleri bir ikileme karşı karşıya bırakıyordu, şöyle ki, devlet, bekası için, toplumda kaybedecek şeyi en az olan ve politik olarak da en güvenilmez olabilecek (ve ek olarak en az eğitilmiş) kesimlerden alınan askerlere dayanmaktaydı. Bu sorun 19. yüzyılın sonlarında sosyalizmin yükselmesiyle birlikte daha da vahim hale geldi. Zürcher'in yazısında görüldüğü gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda muafiyetler özellikle başa çıkılması zor bir sorundu çünkü en azından 1909'a kadar Hıristiyanlar ve Yahudilerin askerlik yapması beklenmediği için, bu yük tek başına Müslüman nüfusun sırtına biniyordu.

Fransızlarınkı gibi nispeten uzun hizmet dönemlerine dayanan zorunlu askerlik sistemleri (sekiz yıl veya daha fazla) oldukça büyük

²⁵ Bkz. Alan Forest, *Conscripts and Deserters: The Army and French Society during the Revolution and Empire* (Oxford, 1989).

ve pahalı muvazzaf ordulara yol açıyordu, çünkü bunlar savaş zamanında, eğitilmiş ihtiyatların hizmete çağrılmasıyla takviye edilemiyordu. Ayrıca çok sayıda erkeği en üretken oldukları çağda işgücü pazarının dışında tutuyordu. Bu sorun Prusya'da 1806 yılındaki Jena yenilgisinin ardından parça parça uygulamaya sokulan ve Eylül 1814 tarihli *Zorunlu Askerlik Kanunu* ile sonuçlanan ordu reformları ile çözüldü. Bu kanun uyarınca erkek nüfusun düzenli muvazzaf orduda bir ila üç yıl hizmet etmesi isteniyor, bunu takiben birinci ve ikinci sınıf ihtiyat olarak (*Landwehr*) hizmet geliyor ve nihayet sadece bir düşman işgali durumunda faal hale getirilen *Landsturm* milisinde hizmet bekleniyordu. Fevkalâde büyük bir etki yaratan bu model ağırlıkla profesyoneller ve gönüllülerden oluşan nisbeten küçük bir muvazzaf ordu ile savaş zamanında hizmete çağrılacak büyük bir yetişmiş ihtiyat havuzunun avantajlarını birleştiriyordu. Sistemin düzgün bir şekilde çalışması için muvazzaf ordu ile ihtiyatlar arasındaki bağ son derece önemliydi. Bu, daha sonra ihtiyatlar için kurulmuş ayrı birliklerin lağvedilmesine ve ihtiyatların muvazzaf birliklerde görev yapmalarına yöneldi, ve sözkonusu uygulama Osmanlılar tarafından da Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde benimsendi.²⁶

Prusya sisteminin etkinliği 1866 ve 1870 savaşlarında ispatlandı ve bunun sonucunda İngiltere dışındaki tüm Avrupa ülkeleri "genel" ve zorunlu askerlik hizmetini barış zamanı için dahi bir savunma tedbiri olarak benimsediler. Osmanlı İmparatorluğu'nda 1844 yılında kabul edilen askere alma sisteminde büyük ölçüde Prusya örneği model alınmıştı ve 1870 sonrasında Prusya/Alman etkisi belirgin şekilde arttı. Nihayet, bu sistem neredeyse evrensel hale geldi. ABD ve İngiltere gibi bu sistemi uygulamakta son derece isteksiz olan ülkeler dahi sonunda pes ettiler. ABD bu sistemi Amerikan İç Savaşı'nda ve 20. yüzyılın büyük savaşlarında geçici olarak uyguladı, ama Vietnam Savaşı'nın sonuna doğru 1969 yılında genel ve zorunlu askerlik hizmetini

²⁶ Heitz Stübig, "Die Wehrverfassung Preußen in der Reformzeit. Wehrpflicht in Spannungsfeld von Restauration und Revolution, 1815-1860", Roland G. Foerster, derl., *Die Wehrpflicht Entstehen Erscheinungsformen und politisch-militärische Wirkung* (Münih, 1994) s. 39-55.

terk etti. İngiltere, General Kitchener'in ordusu gönüllü bulmakta zorlanınca 1916 yılında zorunlu askerliği kabul etti ve hattâ İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra "ulusal hizmet"i tekrar devreye soktu, fakat 1963 yılında profesyonel orduya geri döndü. Zorunlu askerlik hizmetinin sanayileşmiş dünyanın büyük kesiminde itibardan düşmeye başlaması ancak 1990'ların başlarında, Soğuk Savaş'ın sona ermesinden sonra gündeme gelmiş gibi görünmektedir.

Askerî mülahazalar bir yana bırakılırsa, zorunlu askerliğe dayanan ordular ulus inşası için önemli birer araç olarak görülmüştür. Bu 19. yüzyılda da anlaşılmış olmakla birlikte esas olarak Birinci Dünya Savaşı sonrasında imparatorlukların yıkılmasıyla kurulan ulus-devletlerde ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında sömürgelerin tasfiye sürecinde özellikle önem kazanmıştır. Cronin bu faktörün Ortadoğu'da kazanmış olduğu öneme işaret etmektedir.

Zorunlu askerliğe dayanan bir ordunun başarılı bir şekilde oluşturulması için bazı önkoşullar vardır. İlk başta, potansiyel insan gücünün nerede bulunacağını belirlemek için güvenilir bir nüfus sayımı gerekir. Bu, saf bir askerî mekanizmanın dışında devlet bürokrasisinde kayda değer bir artış gerektirir. Sonra, askere alma işlemleri için etkili bir mekanizmanın ve her koşulda asker kaçaklığını önlemek için etkili yaptırımların (örneğin kaçakların evlerinde asker barındırılması veya aile bireylerinin rehin alınması) hayata geçirilmesi gerekir.²⁷ Çoğu durumda hizmete alınacak kişiler kura çekilmek suretiyle belirlenir ki, bu durumda da bir çekiliş sisteminin geliştirilmesi ve uygulanması gerekir. Eskisinden çok daha büyük sayıda birliklerin nakledilmesi, beslenmesi, giydirilmesi ve silâhlendirilmesi gerekir ve bu da belli bir ekonomik etkinlik, ve hattâ Osmanlı İmparatorluğu veya İran'da hiç olmayan sanayileşmeyi varsayar. Kırıllardan gelen acemi erat muvazzaf ordunun etkinliğini fazla düşürmeyecek şekilde eğitim ve öğretimden geçirilmeli, nicelik niteliği tehlikeye atmamalıdır. Bu nedenle bazen zorunlu askerliğe en büyük tepki profesyonel ordunun içerisinden gelmiştir.

27 Hollanda'daki örnekler için bkz. Alex Barten and Frans Kraan, *'Stelligen Onwil': Dienstweigering tijdens de Belgische Opstand* (Amsterdam, 1996).

Zorunlu hizmet yapan askerlerden oluşan bir ordu aynı zamanda savaşın nasıl yapılacağı ve bunun halka nasıl sunulacağı konularında da önemli sonuçlar yaratmıştır. Şimdi savaş tüm halkı daha yakından ilgilendirdiği için bu nüfusun propaganda ile seferber edilmesi ve harekete geçirilmesi tümüyle yeni bir önem kazanmıştır (bu durum Birinci Dünya Savaşı'nda "Sivil Cephe" veya "Geri Cephe" kavramı haline dönüşmüştür). Aynı şekilde düşmanın iradesinin kırılması (ki sonuç olarak bu Clausewitz için her savaşın nihai hedefidir) şimdi sadece cephedeki düşman ordusunun değil, aynı zamanda düşman nüfusun direnme azminin kırılmasını da içerir hale gelmiştir. "Asker millet" kavramı, 1870 Fransız-Alman Savaşı'nda görüldüğü gibi, ordunun kaçınılmaz olarak düşman nüfusa karşı farklı bir tutum içerisine girmesine yol açmıştır. Gerilla savaşının başlangıcı Fransız Devrimi ertesine rastlar (İspanyollar ilk kez bu terimi Napolyon'un işgal kuvvetlerine karşı popüler direnişlerini ifade etmek için kullanmışlardır) ve Fransızlar "*franc-tireurs*" sözünü 1870 savaşında bu anlamda kullanmışlardır. Bu durum siviller ile askerler arasındaki farkı daha da bulanıklaştırmış; Almanların sivilleri rehin almaları ve tesadüfen seçtikleri kişileri kurşuna dizmeleri şeklinde karşılık vermeleri Oradour ve Mai Lai gibi 20. yüzyıl trajedilerinin habercisi olmuştur.

Zorunlu askerlik hizmeti yapan askerlerin güvenilirlikleri, Birinci Dünya Savaşı'nda cepheye sürülen muazzam kitlelerin olağanüstü dayanıklılıklarına rağmen her zaman genelkurmayın kafasında bir endişe yaratmıştır. İlk önemli bozgunculuk işaretleri ancak üç yıl süren son derece kanlı savaşlardan sonra ortaya çıkmış (Fransız ordusundaki meşhur 1917 isyanı) fakat bu dahi oldukça kolay bir şekilde bastırılmıştır. Ama bir açıdan generaller haklıydılar, şöyle ki: kura askerleri esas olarak üniforma altındaki sivillerdi ve sadece sayılarının çokluğu ile orduların atmosferini giderek daha çok belirlemeye başladılar. Uzun dönemde, en azından halkın daha eğitilmiş, zengin ve hareketli olduğu ülkelerde bu, başka tür bir liderlik gereğini ortaya çıkarttı. Her iki dünya savaşındaki Amerikan ordusu ile günümüzün NATO güçleri bu eğilimin örnekleridir. Halkların savaşma ve savaşı sürdürme is-

teklerinin sürmesi için, ağır baskı altındaki hükümetler sosyal adalet (“Kahramanlara lâıyk bir ÷lke”) sözü vermek zorunda kaldılar. Hem Birinci Dünya Savaşı ve hem de İkinci Dünya Savaşı’nın sonrasında bu sözler kısmen yerine getirildi ve 1945’ten sonra refah devletinin ortaya çıkmasına yol açtı.

ASKERİN SEÇENEKLERİ: DİRENİŞ ŞEKİLLERİ

Devletten ve onun sorunlarından, devlet politikalarının zarar görenlere dönerek hangi durumlarda hangi tepkilerin beklenebileceğini görmek üzere, şimdi askere alınmaya karşı oluşabilecek muhtemel tepkilerin katalogunu çıkarmalıyız.

En açık tepkiler yeni askere alma biçimlerinin getirildiği, kuraların köklü bir şekilde değiştirildiği (zorunlu askerliğin getirilmesinde olduğu gibi) veya koşulların olağandışı bir şekilde değiştiği (örneğin, savaş çıkması veya savaşın kaybedilmesi) durumlarda beklenebilir.

Direnmeye karar verilmesi veya hangi tür bir direnişin yapılacağı esas olarak iki şeye bağlıdır: askerlik hizmeti yapmanın avantajları ve dezavantajları arasındaki dengenin değerlendirilmesi ile elde bulunan kaynaklar ve eylem seçeneklerinin genişliği. Bu iki faktör de basit şekilde askere alınan kişinin bireysel hesaplarının sonucu olarak analiz edilemez. En yakın aile fertleri de büyük oranda etkileneceği için direniş hane halkının yürütebileceği stratejiler çerçevesinde analiz edilmelidir. Direnişin kendisini nasıl ifade edeceği hem askere alınanın geldiği topluluk, hem de ordu içinde var olan eylem olanaklarına bağlıdır.

Avantajlar ile Dezavantajlar Arasındaki Denge

Hayatının en güzel çağını yaşamakta olan genç bir adam için avantaj olabilecek bir husus diğeri için dezavantaj olabilir. Müstakbel paralı askerin, yakınlarının ve müstakbel eşinin orduyu (nadir) bir iş olanağı veya statüsünü yükseltme imkânı olarak gördükleri bir yerde çoğu asker ve ailesi gelir kaybı veya daha kötü durumlar için orduyu suçlu bulur. Eğer askerî hizmet kötü beslenme, hastalık, kötü muamele (Fahmy’nin anlattığına göre Kavalalı Mehmet Ali’nin ordusunda çok yük-

sek seviyelerdeydi) veya tehlike gibi acil riskleri de gündeme getirirse, dezavantaj daha da büyük olacaktır. Açıktır ki durumu ağırlaştırıcı tüm bu koşullar savaş zamanında barışa göre daha büyük önem taşır. Hizmet ne kadar uzun olursa askere alınanın köyüne dönebilme şansı azalır. Söylendiğine göre Rus köylerinde askere uğurlama bazen bir cenaze merasimi ile “kutlanırmış”. Osmanlı İmparatorluğu’nda askere alınmayı bir ölüm cezası olarak tasvir eden bir dizi askerlik türküsü vardır.²⁸

Kaynaklar ve Eylem Seçenekleri

Askerden kaçma ile direniş için mümkün olan kaynaklar açıkça askere almanın nasıl örgütlendiğine bağlıdır. Eğer incelememizi sadece zorunlu askerlik hizmeti ile kısıtlarsak, devletin, sistemi etkili bir şekilde yürütecek bürokratik gücü hangi ölçüde toparlayabileceğini gözönüne almamız gerekmektedir. Daha önce kaydetmiş olduğumuz gibi bu, kayıt işlerini, tıbbi muayeneleri, muafiyetle ilgili yönetmelikleri, kura çekimini, fiili celp işlemini, ulaşımı ve talimi içerir. Açıktır ki, askerden kaçmak için bu aşamaların herhangi birisinin kullanılması, 19. yüzyıldaki Osmanlı İmparatorluğu’nda veya 20. yüzyılın başındaki İran gibi bürokrasinin hâlâ yaratılma aşamasında olduğu devletlerde, Avrupa’nın yerleşik bürokratik devletlerinde olduğundan çok daha kolaydır.

Bununla birlikte fırsatlar yegâne belirleyici faktör değildir. Direniş biçimleri daha önce açılmış olan yollara bağlıdır: yani ordu, donanma ve genel olarak toplumda bulunan asker kaçaklığı ve direniş geleneklerine bağlıdır.

Direniş birçok biçim alabilir. Askere alınacak kişi saklanmak suretiyle celpten kaçınmaya çalışabilir. Anadolı ve Balkanlar’da devletin taleplerinden kaçmak için “dağa çıkmak” çok eski zamanlardan kalmış bir gelenektir. 17. yüzyıldan itibaren anayollara yakın olan geniş ovalık bölgeler metrük hale gelmiş ve topluluklar dağlara çekilmişti. Eşkıyalık 20. yüzyılın başlarında dahi çok yaygındı. Yeterli imkân-

²⁸ Erik Jan Zürcher, ‘Little Melancholy in the Desert. The Ottoman Soldier’s Experience’, Hugh Cecil ve Peter Liddle, derl., *Facing Armageddon: The First World War Experienced* (Londra, 1966), s. 230-41.

lara sahip olanlar için bir başka strateji de geçici veya temelli olarak ülkeyi terk etmektir (ki, birçok Osmanlı Rum'u ve Ermeni'si 1909'dan sonra bu yola başvurdu); ve ayrıca bir Osmanlı Müslümanı Hıristiyanlığa geçebilir veya -tersi olan çözümlerle- hacca gidebilirdi: Zürcher ve Douwes'in yazıları her ikisinden de örnekler vermektedir. Keza askere alınan, eve gönderilmek için kendisini sakatlamayı göze alabilirdi (bu tüm ordularda kullanılan ancak özellikle Kavalalı Mehmet Ali'nin ordusunda çok yaygın olan bir strateji idi).

Tabii ki bir asker cepheye giderken veya cepheye düşman hatlarına doğru kaçabilirdi.²⁹ Birincisi, Osmanlı ordusunda çok yaygındı çünkü hem kontroller zayıftı, hem de köylüler arasında sosyal olarak kabul gören bir davranıştı. İkincisi, hele de düşman Hıristiyan ise, nadiren görülen bir olaydı.

Herhangi bir direniş yoluna başvurmayı düşünen askerler doğal olarak bunun risklerini ve ödemeleri gereken cezayı da hesaba katmak zorundalardı. Bu cezalar her zaman sivil hayattakinden daha yüksekti çünkü askerler askerî ceza kanununa tâbiydiler.³⁰

Askere gitmeme veya firar bireysel gibi görünen ancak hane halkının, ailenin veya köyün desteğini gerektiren olaylardır. Eğer firar bir seçenek değilse, asker greve gidebilir veya emre itaati reddedebilir ve nihayet isyan edebilir. Tüm bunlar örgütlenme gerektiren toplu eylemlerdir. Açık direnişin riski de çok yüksek olduğu için, bu son çareye başvurmadan mümkün olduğu ölçüde kaçınılır. Eğer fiiliyata geçerse bunlar, açık isyandan çok, barışçı gösteriler veya dilekçe sunulması şeklini alma eğilimindedir. Aileler de bunda bir rol oynamış olabilirler. Askerî disiplin

29 Ulrich Broeckling and Michael Sikora (eds.), *Armeen und ihre Deserteure Vernachlässigte Kapitel einer Militärgeschichte der Neuzeit* (Göttingen, 1988).

30 Sözleşme ihlallerine çok yakın zamanlara kadar hâlâ ceza kanunu kapsamında bakılan Anglo-Sakson dünyası dışında (İngiltere'de 1875-1877'ye kadar), çoğu Avrupa ülkesinde çalışma sözleşmeleri (denizciler için olanlar hariç) medeni kanun çerçevesinde ele alınıyordu. Bu, askerî ve sivil işler arasında önemli bir farktır. Bkz. R. J. Steinfeld, *The Invention of Free Labor. The Employment Relation in English and American Law and Culture, 1350-1870* (Chapel Hill ve Londra, 1991), ve Hollanda ticaret filosunda geç zamanlarda özgür olmayan işgücü kullanımı için; Peter B. Schuman, *Tussen vlag en voorschip: een eeuw wettelijke en maatschappelijke emancipatie van zeervanden ter Nederlandse koopvaardij, 1838-1940* (Amsterdam, 1995).

linin getirdiği kısıtlamalar altında olmadıkları için, çoğu zaman askerlerden daha kolay şekilde protesto edebiliyorlardı. 1779 Hollanda donanma isyanında denizcilerin eşleri Deniz Kuvvetleri Komutanlığı kuruluna bir mektup göndererek, kendileri lahana sapından başka bir şey yiyemedikleri için kurul üyelerinin pahalı peruklar takabildiklerini hatırlattılar (want voor ons geld soo dragen de heeren pruijke en wij moeten eete kolstruijke).³¹ Eğer açık bir isyan meydana gelirse, katılımcılar tekvücut olarak hareket ederek bireysel sorumluluktan kaçınmaya çalışırlar. Bu konuda donanma isyanlarından kalan açık bir örnek “Round Robin/Yuvarlak Kuş/Tombul Serçe” adı verilen zeki bir icattır: Bu yazılı bir beyanname olup, 1716 yılında aşağıdaki şekilde açıklanmıştır:

Büyük bir kâğıt olarak üzerine birbirinden uzak iki daire çiziler. İçte kalan dairenin içerisine yapılmasını istedikleri şeyleri, iki dairesel çizgi arasına ise pusuladaki anayönler gibi başlayarak birbirlerine zıt ve dairelere karşı gelecek şekilde isimlerini yazarlar ve kâğıt doluncaya kadar bunu sürdürerek dairesel bir görünüm elde ederler ve böylece kimsenin başta olduğu söylenemeyeceği için hepsi suçlu olurlar. Bence hedef, amaçlarından dönmeyecek şekilde hepsini birarada tutmaktır. Öyle ki, herkes imza attıktan sonra olay ortaya çıksa bile hiç kimse en son imzladığını ve bunu büyük ısrarlara maruz kalarak yaptığını söyleyerek bağışlanmasın.³²

Değişik ordular farklı direniş biçimleriyle karşı karşıya kalmışlardır. Örneğin Fransa’da, asker kaçaklarının sayısı 1914 yılında 500’den 1917’de 21,000’e çıktığı zaman genelkurmay ordunun tümüyle çürüdüğünü düşünmüştü,³³ fakat çok daha küçük olan Osmanlı or-

31 “Çünkü paramız beyefendilerin perukları için kullanılırken, biz lahana yemek zorunda kalıyoruz.” Jaap R. Bruijn, *The Dutch Navy of the Seventeenth and Eighteenth Centuries* (Columbia, SC, 1993), s. 206.

32 Marcus Rediker, *Between the Devil and the Deep Blue Sea: Merchant Seamen, Pirates, and the Anglo-American Maritime World, 1700-1750* (Cambridge, 1987), s. 234; D.L.M. Weijers, “Dappere waterleeuwen versus schelmen”: een muiterij in Perziche wateren, 1733”, J.R. Bruijn ve E. S. van Eyck van Heslinga, derl., *Muiterij; Oproer en berechting op schepen van de VOC* (Haarlem, 1980), s. 44-57.

33 Leonard Smith, ‘The French High Command and the Mutinies of Spring 1917’, Hugh Cecil ve Peter Liddle, derl., *Facing Armageddon: The First World War Experienced* (Londra, 1996), s. 79-92.

dusunda 1918'e gelindiğinde yarım milyon kaçak vardı. Diğer yandan Birinci Dünya Savaşı'nın Osmanlı ordusunda askerler yalınayak ve açken dahi isyan çıktığı duyulmamıştı.³⁴ Açıktır ki, burada askerler için açılmış bir "yol", askerlerin kullanabilecekleri ve daha önceden var olan bir strateji mevcut değildi. İsyancılar, modern-öncesi Osmanlı ordusunda sık rastlanan bir olaydı. Pek çok hükümet darbesi Yeniçerilerin kazan kaldırmalarıyla başlamıştı. Fakat Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu'nun kura erlerinden oluşan orduları, kasaba ve şehir kökenli olup güçlü bir birlik duygusuna sahip Yeniçerilerden çok farklı bir gelenekten gelen köylü ordularıyla. Grev, imparatorlukta bilinmeyen bir şey değildi -çarşının kapanması geleneksel bir protesto biçimiydi ve 1908'den sonra sanayi grevleri yaygınlık kazanmıştı- fakat bunlar 19. yüzyılın sonlarında küçük bir endüstri işgücünün varlık bulduğu birkaç merkez (Selânik, İstanbul, İzmir, Bursa) ile sınırlıydı.³⁵ Yine, her iki gelenek de ordunun büyük kısmını oluşturan köy nüfusuna yabancıydı.

Her türlü direniş biçimi fevkalâde zorluklar ve cezalar getirebildiği için burada da askere alınanları birey olarak, içinden geldikleri topluluktan ayrı şekilde, tek taraflı analiz etmekten kaçınılmalıdır. Bu kitaba yapılan birçok katkının gösterdiği gibi, bu topluluklar sadece avantajlar ile dezavantajların tartılmasında değil (ki zorunlu askerlikte dezavantajların avantajlardan çok daha ağır bastığı görülmektedir) fakat çoğu zaman celpten kaçma ve direniş eylemlerinde de önemlidir. Göç, kaçma, saklanma, kendini sakatlama, rüşvet - bunların hiçbirisi akrabaların yardımı olmadan yapılamaz. Hane halkının halihazırdaki durumu veya geleceği tehdit altında olduğu için, tüm bu eylemler hane halkının stratejileri olarak yorumlanabilir.

Geride bıraktıkları ailelerin yaşamlarını sürdürebilmeleri, kura askerleri için çoğu zaman morallerini yıpratıcı bir sorundu. Osmanlı hükümeti tarafından "eve ekmek getireni olmayan aileler" (muinsiz

34 Erik Jan Zürcher, 'Between Death and Desertion: The Experience of the Ottoman Soldier in World War I', *Turcica* 28 (1996), s. 235-58.

35 Bkz. Donald Quataert, *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908* (New York, 1983).

aile) için yapılan ayrıntılı düzenlemelere yedinci yazıda Nicole van Os tarafından işaret edilmiş olup, resmi makamların bu konudaki endişelerini göstermektedir. Bu en azından, 1830 yılında anneleri, firardaki oğullarını teslim etmeye çağıran bir kampanya açan ve muhbirlere üzerinde “gayret için” yazan bir gümüş madalya veren Rus hükümetinin gösterdiğinden daha merhametli bir yaklaşımdı.³⁶

Bu derleme zaman ve mekân içerisinde bir yolculuğu içermektedir. Virginia Aksan ve Daniel Panzac Osmanlı İmparatorluğu’nun kara kuvvetlerinde ve donanmasında, zorunlu askerliğin hemen öncesindeki geleneksel askere alma sistemlerinin çerçevesini çizerek bizi yola çıkarıyorlar. Khaled Fahmy, Ortadoğu’da zorunlu askerliği ilk getiren kişi olan Mısırlı Kavalalı Mehmet Ali Paşa ordusunun hikâyesini, Eric Jan Zürcher de paşanın meydan okumasına yanıt verirken, Osmanlı İmparatorluğu’nun askere alma sistemini nasıl örgütlediğini anlatıyor. Nicole van Os, devletin, sadece askerlere değil, ailelerine de bakmak zorunda olduğu gerçeğinin bilincinde olduğunu gösteriyor. Zürcher ve Os, esas olarak, merkezin karar alma süreçleriyle ilgilenirken, Dick Douwes ve Odile Moreau yeni askere alma metotlarının Suriye ve Bosna gibi birbirinden uzak vilâyetlerdeki etkisini gösteriyorlar. Sergey Kuduryaşov ve son olarak da Stephanie Cronin bizi daha doğuya, zorunlu askerliğin ancak 20. yüzyılın başlarında bir mesele haline gelerek yaygın bir direnişe neden olduğu, Orta Asya ve İran’a götürüyorlar.

Umut ediyoruz ki bu makalelerin birarada ele alınması okurun, hem zorunlu askerliğin modern devlet oluşumundaki payı hakkında, hem de bireylerin, hanelerin ve toplulukların direniş seçenekleri hakkında, sadece değişik Ortadoğu ülkeleri arasında değil, Ortadoğu ile Avrupa arasında da çok çarpıcı benzerlikler olduğunu görmesini sağlar. Son derece açıktır ki, devlet kurma mantığı ve buna karşı direniş, uygarlıkları bölen sınırları aşmaktadır.

18. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı'da Zorunlu Askerlik Stratejileri

VIRGINIA H. AKSAN
McMaster Üniversitesi
Hamilton, Ontario

Osmanlı İmparatorluğu genellikle erken modern Avrupa'da "asker toplumların" başta gelenlerinden biri olarak kabul edilir. Ateşli silâhları, savaşma şevkleri, disiplinleri ve şiddetleri, 16. ve 17. yüzyıllardaki gözlemcileri hayretlere düşüren Yeniçerilerin görüntüsü bugün bile büyük ilgi görmektedir. Onların 18. yüzyılda zaptedilmez bir gürûh haline dönüşmelerinin çarpıcı hikâyeleri, Osmanlı tarihiyle ilgili genel incelemelere hâkim olup, Osmanlı askerî sisteminin başlangıcından itibaren daha kapsamlı bir bakış içerisinde ortaya konulmasını engellemiştir.¹ 18. yüzyılın ortalarından itibaren Yeniçerilerin imparatorluğu savunma yeteneklerini yitirdikleri genel olarak kabul edilmekle birlikte, bu geçiş döneminde onların yerine konulan kuvvetlerle ilgili tartışmalar ancak yeni başlamaktadır. Bu makale, gönüllü feodal milisler ile Yeniçeri usulü bir celp ile askere alman piyadelerin bileşiminden oluşan 19. yüzyıl Osmanlı ordusunun, devletçe finanse edilen bir milis sistemi-

1 Godfrey Goodwin, *The Janissaries* (Londra, 1995) (Türkçesi: *Yeniçeriler*, çev. Derin Türkömer, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2001); John Keegan, *History of Warfare* (New York, 1994), özellikle s. 182: "Doğu Roma İmparatorluğu'nun başkentine yerleştirilmiş olmakla birlikte, Topkapı, at kuyruğundan yapılmış savaş alemlerinin büyük adamların önünde yürüdüğü ve ahırların kapıda bulunduğu bir göçebe kampı olarak kalmıştı."

ne dönüştüğünü ve bu kısa dönemli zorunlu askerliğin özellikle 1768-74 Osmanlı-Rus Savaşı'nda öne çıktığını ileri sürerek, söz konusu ih-mali telâfi için bir çerçeve önerisinde bulunmaktadır. Her ne kadar te-orik olarak genel ve zorunlu bir askerlik sistemine geçiş II. Mahmud'un (s.1808-39) "Muallem Asakir-i Mansure-i Muhammediye" dönemine kadar tamamlanmadıysa da, 1750 yılından sonra, Osmanlıların, III. Se-lim'in (saltanatı: 1789-1807) Nizam-ı Cedid ordusundan önce hayata geçen ve gerçekten de onun bileşimini ve insangücü kaynaklarını etkileyen seferberlik uygulamalarını hızlandırdıkları savunulacaktır.

Söz konusu evrimin tartışılması bir dizi varsayıma bağlıdır ve bunların birincisi Osmanlı askerî stratejisinin hem içte hem de dışta yaygın ve devamlı olan şiddete bir tepki olarak yönlendirilmiş olmasıdır ki, Avrupa hanedanlarının topraksız ve işsizleri orduya alarak bu iki şiddeti dengelemeye çalıştıkları görüşüne benzeyen bu yaklaşım, *as-kerileşme* ile modern devletin eklenmesini birleştirmiştir.²

Bu durum, özellikle dahili şiddetin kontrolü ve küçülen sınırların savunulmasıyla ilgili gereksinimlerin 18. yüzyılın ikinci yarısında seferberlik ve askerî maliyeyi yönlendirdiği ve 19. yüzyılın ortalarında-ki Osmanlı mutlakiyetçiliğinin ortaya çıkmasında rol oynadığı Os-manlı bağlamına özellikle uygun görünmektedir. Bu, savaşın tırman-masının daha büyük bir ordu ve dolayısıyla daha fazla vergi ve daha büyük bir bürokrasi gerektirdiği anlamına gelir. Art arda gelen savaş-lar devlet borçlarını artırmış ve bu seferberlik ve ikmal işlerinin finan-se edilebilmesi için kırsal kesime daha fazla yüklenilmesini gerektirmiş, bu da baskı ve yerel seçkinler ile uzlaşmayı içeren bir süreç içerisinde yerel toplulukların politik otonomisinin giderek azalmasına yol açmış-tır. Savaş alanına insangücü temin etmek için değişen Osmanlı strate-jileri, bir yandan Avrupa ordularındaki gelişmeleri temel alırken, aynı zamanda da daha eski Osmanlı uygulamalarının bir devamını temsil eder.

2 Örneğin bkz. Charles Tilly, *Coercion, Capital and European States AD 990-1990* (Oxford, 1990) ve "States Making Wars Making States Making Wars" ve Jack Goldstone'un *Contemporary Sociology 20'* de (1991, s. 76-78) bu kitap hakkındaki eleştirisi.

İkinci olarak, Avrupa-tipi disiplin ve komuta hiyerarşisine geçiş için gerekli olan kültürel adaptasyon, Osmanlı iç dinamiklerinin ve politik meşruiyetinin sonunda çok daha bozucu bir etki yapmış olmakla birlikte, bu geçiş döneminde daha az belirgindir. Açıkça görülen şey Müslüman bir ordunun, son tahlilde dışlayıcı ve cezalandırıcı bir şekilde (yeniden) inşasıdır. Geç dönem Osmanlı ordularının insan gücü tümüyle Müslüman ve çoğu zaman göçebe veya aşiret kaynaklarından karşılanmış; bu kısmen kasıtlı bir politikanın sonucu olarak yapılmış, fakat aynı zamanda, sınırlar geriye çekildikçe hâkimiyeti altındaki toprakların giderek kısıtlanmasından da etkilenmiştir. Savaşmanın giderek laik ve rasyonel bir şekilde yapılması, genellik iddiasında bulunan, fakat gerçekte esas olarak Müslüman köylülere dayanan bir zorunlu askerlik stratejisini zorlamış, burada gönüllülüğün yerine zorlama getirilmiş, dinî bağlılıklar inkâr edilmekle birlikte İslâm ikonografisi devletin koyduğu öncelikler doğrultusunda sürdürülmüştür.

Çoğu zaman kıtadaki birçok kentin ve kasabanın nüfusundan daha büyük olan orduların idamesi, 18. yüzyılda Avrupa toplumlarında da görülmüş olan bir gelişme örgüsüdür. Savaş yapmanın lojistiği, 17. yüzyılın sonlarına ait tahminlerden anlaşılabilir gibi büyük bir problem teşkil ediyordu: 60.000 askere sahip olan bir ordunun günlük ihtiyacı 45 ton ekmek, 40.000 galon bira, et için 200-300 sığır ve hayvanlar için 90 ton yem olarak belirtilmektedir.³ Bir kaynağa göre, aynı büyüklükteki bir orduyu bir ay boyunca beslemek için 198 kilometre uzunluğunda bir araba katarına gerek vardı.⁴ 18. yüzyıl stratejistleri, üslerinden 15 mil veya bir ilâ iki günlük yürüyüş mesafesinde olan 50.000 kişilik bir ordunun ikmal edilmesi için günde 100 arabaya gereksinim olduğunu tahmin etmekteydiler.⁵ Modern-öncesi toplumlar savaşı sürdürme yeteneklerinin doğal sınırına kadar esneyebileceğini

3 Tallet, *War and Society in Early Modern Europe 1495-1715* (New York, 1992), s. 55, 17. yüzyılın sonları üzerine.

4 G. Perjes, "Army Provisioning, Logistics and Strategy in the Second Half of the 17th Century", *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 16 (1970), s. 11.

5 Jeremy Black, *European Warfare 1660-1815* (Londra, 1994), s.98.

anlamışlar, konuyu yeniden değerlendirmişler ve hem adam sayısını hem de ikmal miktarını giderek daha rasyonel hale getirmişlerdir.

Çok sayıda etnik unsura sahip federatif güçlerden meydana gelen ordular, giderek yerlerini yerel gönüllüler ile kırsal nüfusun berduşlarından ve daha sonraları da kura erlerinden oluşan, daha fazla bütünlük gösteren fakat daha yüksek maliyetli daimi ordulara bırakmaya başladılar. Birbirleriyle rekabet halinde olan devletlerin askerî müreahhitleri ve asker tedarikçileri, kendi birliklerini seferber eden ve besleyen yerel feodal lordların yerini aldılar ki, bunun en belirgin örneği “kitlesel sözleşmeler”den “devlet tarafından dağıtılan görevlere” ve oradan da 1800 yılında Avrupa’nın en büyük ve kitlesel ordusunu seferber etmek için “genel askerliğe” geçiş yapan Bourbonların Fransasıdır.⁶

Aynı şekilde, Osmanlılar silâhlı, düzensiz kuvvet olan *levendlerin* kullanımını artırmak suretiyle daimi bir 18. yüzyıl ordusu geliştirdiler. Araçlar farklı olsa bile, Avrupa versiyonunun birçok zorunlu özelliği Osmanlı bağlamında da geçerliydi. 1768 yılında başlayan Osmanlı-Rus savaşları için askere alınan levend alayları Yeniçerilere paralel ve çoğu kez daha kalabalık bir orduyu temsil ediyor ve tamamen yararsız olan tımarlı (veya sipahi) tipindeki askerlerin yerini alıyordu.⁷

Osmanlılar 14. yüzyılın sonlarında sürekli bir ordu kurmuşlar ve esas olarak yeni imparatorluğun Avrupa’daki arazilerinde, haraç veren Hıristiyan ailelerin çocuklarından devşirilen Yeniçerilerin oluşturduğu köle ordusunu elit, iyi eğitilmiş bir piyade kıtası haline döndürmüşlerdi. Osmanlıların üstün lojistik yetenekleri Avrupa askerî düşüncesindeki benzerlerinden çok ilerideydi ve ordunun hem doğu hem de batıdaki cephelere rahatça ilerlemesini sağlayan iyi bakımlı yollar ve depolara dayanmaktaydı. Kanuni Sultan Süleyman’ın kampını bizzat gören Avusturya elçisi du Busbecq’i, korkuyla Avusturyalı efendi-

6 Jolin A. Lynn, *Giant of the Grand Siècle: The French Army 1610-1715* (New York, 1997), s. 4-9.

7 Askerî hizmet karşılığında fief tahsis edilmesi olan *tımarsisteminin* çöküşü, yukarıda sözü edilen konuların bazılarıyla bağlantılı olmakla birlikte bu bölümün ilgi alanı dışındadır. Tımarlı askerler 1768’de Tuna boyunda fazla sayıda mevcut değillerdi.

lerini bunun yarattığı potansiyel tehdit konusunda uyardı iten de bu örgütlenme idi.⁸

1660'lardan sonra bu sistem bozulmaya terk edilmiş ve Yeniçeriler de -esas gelirleri olan hukuki ve vergi muafiyetlerini hak ettiklerini savaş alanlarında göstermekten giderek aciz hale gelen- küçük esnaftan oluşan ve hemen hemen hiç maaş alamayan bir milis gücü haline gelmişlerdi.⁹ Bu tür bir güç Osmanlıların giriştikleri türden savaşlarda giderek etkisiz hale geliyordu. Bu kısmen, yeniliklere karşı yapılan tipik, seçkin askerî dirençten daha çok, askerî kesimin varlıklı bir tabaka haline gelmeye başladığı bir süreçte kırsal ve kentsel topluluklarla bütünleşmelerinden ileri geliyordu. Bununla birlikte, Yeniçeri olmanın ayrıcalığının muhafazası bu yeni varlıklı kesimin birinci amacıydı ve bu durum, ordu yoklama cetvellerinin düzeltilmesi için yapılan girişimlere karşı uzun direnişte ve bunun yol açtığı, en yıkıcısı 1730'da İstanbul'da meydana gelmiş olan isyanlara yansımaktaydı.¹⁰

Yeniçeri birliklerinin en büyük ayrıcalığı yoklama cetveline kaydolmak ve bir askerlik cüzdanı (esâme) alarak hem aylık maaşı, hem de günlük tayınları veya bunların parasal karşılığını garanti etmektir. Kendisi de dahil olmak üzere sadrazama kadar bütün Osmanlı bürokrasisi hayali listelerde gösterilen maaşlardan kâr ediyordu. Birliklerini, kendilerine bağlı şirketler gibi yöneten subayların komutasındaki binlerce küçük

⁸ De Busbecq'in birçok baskısı arasında, E. Forster, (yayına hazırlayan), *Turkish Letters of Ogier de Busbecq* (Oxford, 1927) çoğu halde en kolay erişilebilendir. (*Türk Mektupları*, çev. Hüseyin Cahit Yalçın, İstanbul, 1939).

⁹ Halil İnalçık ve Donald Quataert (editörler), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914* (Cambridge, 1994) s. 696 (*Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1914*, çev. Halil Berktaş, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2000): Yeniçerilerle ilgili sistematik çalışmaların azlığı şaşırtıcıdır; Halil İnalçık, *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600* (Londra, 1973) (*Osmanlı İmparatorluğu - Klâsik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer, YKY, İstanbul, 2003), bir giriş olarak yararlıdır; H.A.R. Gibb and H. Bowen, *Islamic Society and the West* 1. cilt, pt.1-2 (Londra, 1950-57) Osmanlı kurumları ile ilgili olarak şimdi çok eskimiş bir çalışmadır. Goodwin'in *The Janissaries* adlı bir dizi sansasyonel anekdotan oluşan çalışması bu birliklerin tarihini yansıttığını ileri sürmektedir.

¹⁰ Aynı zamanda liderinden dolayı Patrona Halil İsyanı olarak da adlandırılır. 1730 isyanı ve özellikle de 1740 yılındaki bir başka Yeniçeri isyanı, bu birliklerin doğuda sefer yapma konusundaki dirençlerinden kaynaklanıyordu: Dindarlara karşı savaşmaya karşı duyulan isteksizlik, savaşın zorlukları, katedilen mesafe ve çekilen yoklukların yarattığı isteksizlikle birleşiyordu.

ordu veya milis gücü giderek devlet kontrolü altına alındığı sırada, o dönemin bütün Avrupa ordularında olduğu gibi, Yeniçeri örgütünde de en çözümsüz problemi suiistimal edilmiş yoklama listeleri oluşturuyordu.

Osmanlıların 18. yüzyıl muharebe gücü bu yoklama listelerine dayanmaktaydı. Yüzyılın sonlarına gelindiği sırada dolaşımda olan yaklaşık 400.000 belge var iken, bunun muhtemelen sadece yüzde onu göreve hazır askeri temsil etmiş olabilir.¹¹ Yeniçeri maaş cüzdanları ve tayin makbuzları I. Mahmud zamanında (1730-54) piyasada satılmaya ve değiş tokuş edilmeye başlanmış olup, değinilmiş olduğu gibi, Osmanlı yöneticileri bu sistemden rahatça yararlanmışlardır. Sadrazam Çelebi Mehmed Paşa özellikle ilginç bir örnek olup, 1778 yılındaki kısa görevi, üzerinde günlük tutarı 12.700 akçeye ulaşan miktarda maaş cüzdanı olduğunun anlaşılması ile sona ermişti.¹² Yeniçeri sisteminde ortalama bir asker muhtemelen hiçbir zaman günde 20 akçeden daha fazlasını almamış olduğu için, bu durum sadrazamın üzerinde 600 askere karşılık düşen 'esâme' olduğunu göstermekteydi.¹³ Pek çok sıradan asker maaş alamazken savaşmayan binlerce kişinin zenginleşmesi anlamına gelen bu kârlı ticaret, sistemin yeniden düzenlenmesini özellikle zorlaştırıyordu. Sultan III. Selim'in danışmanlarının çoğu 'esâme'yi Yeniçeri birlikleriyle ilgili esas sorun olarak görüyor ve hepsi yoklama listelerinin yeniden düzenlenmesini tavsiye ediyordu.

Yeniçerilerin savaşma yeteneklerinin çökmesi, Osmanlıların en büyük rakipleri olan ve Fransız monarşisinin gelirlerinin beşte biri ile dünyanın en büyük sürekli ordusunu ayakta tutan Büyük Katerina'nın

11 Inalcık ve Quataert, *Economic and Social History*, s. 716. Sistemin gerçekte nasıl çalıştığı konusunun araştırılması gerekmektedir. 400.000 rakamı için kaynak, 1768 yılında Osmanlı kuvvetlerini bizzat görmüş olan Baron de Tott'dur.

12 Ignatius Mouradghe D'Ohsson, *Tableau general de l'Empire ottoman* (7 cilt, Paris, 1788-1821) 7. cilt, s. 337-9. (XVIII. Yüzyıl Türkiye'sinde Örf ve Adetler, çev. Serhan Yüksel, İstanbul, 1972); D'Ohsson bir maaş cüzdanı (memhur) ile bir tayin makbuzu (esâme) arasında ayırım yapmakta, fakat çoğu kaynak daha çok esâme'ye atıf yapmaktadır. Ayrıca hüküme'nin müdahale gayretlerine değinmektedir ve Yeniçeri ağası ile III. Mustafa (1757-74) arasında eğlendirici bir konuşma buna dahil olup, ağa burada Yeniçerilerin üç aylık maaşlarının sadece yarısını alabildiklerini ve diğer yarısının da ulema, vezirler ile saray görevlilerinin evlerine gittiğini bildirmektedir.

13 Jucherau de Saint-Denys, *Revolutions de Constantinople en 1807 et 1808* (2 cilt, Paris, 1829), 1. cilt, s.49.

Rusya'sına karşı alternatif sistemleri hızlandırmaları gerektiğini ortaya çıkarmıştı.¹⁴ Büyük Petro'nun 1699 reformları yeni bir sürekli ordu yaratmış, fakat kırlar bundan yarım yüzyıl önce seferberliğe alışmıştı. 1680'lerde Rusya'nın sürekli ordusu 200.000 kişiden daha kalabalık olup, nüfusun yüzde 4.4'ünü oluşturuyordu.¹⁵ Petro'nun hükümdarlığı sırasında 300.000'den fazla asker için elli üç celp yapılmıştı.¹⁶ Sadece 1768-74 savaşında, II. Katerina'nın yönetimi altında, 300.000 asker celp edilmişti.¹⁷ 1795 yılına gelindiğinde, sürekli ordunun mevcudu 450.000 kişiydi.¹⁸ Rusya, askere alınmanın müebbet hapis cezası anlamına geldiği serfliğin hizmetine dayanmaktaydı (bu hizmet ancak 1793 yılından sonra yirmi beş yıla indirilmişti). Kendini sakatlama celpten kaçınmanın yaygın yollarından birisiydi.¹⁹ Kazaklar arasında başlayan ve bir Kazak subayı tarafından yönlendirilen 1773 yılındaki büyük Puğaçev ayaklanmasının nedenlerinden birisi de hiç kuşkusuz zorunlu askerliğin ve güneydeki sürekli savaşların halk üzerinde yarattığı genel yıpranma idi. Osmanlı-Rus savaşları sırasında meydana gelen diğer isyanların nedenleri, örneğin tarımın çökmesi ile insan ve hayvan nüfusunundaki tahribat Rus tarafında oldukça iyi belgelenmiş olmasına karşın Türk tarafında o denli iyi kayda alınmamıştır. Muharebenin yanısıra kolera ve veba nedeniyle ölüm burada her zaman görülen şeyler olup (Rus ve Osmanlı ordularının ikisinde de), uzun cebri yürüyüşlerde firarlar orduların erimesine yol açınca, kayıplar mevcudun yüzde 25'ini, bazen de yüzde 50'ye yakın bir oranı bulabiliyordu.²⁰ Mesafenin uzun-

14 William C. Fuller, *Strategy Power in Russia 1600-1914* (New York, 1992), s. 105.

15 John L.H. Keep, *Soldiers of the Tsar: Army and Society in Russia 1462-1874* (Oxford, 1985), s. 88.

16 A.g.e., s. 107.

17 Richard Ungeremann, *Der russisch-türkische Krieg 1768-1774* (Viyana, 1906), s. 232.

18 Black, *European Warfare*, s. 122.

19 Keep, *Soldiers of the Tsar*, s. 155.

20 Bu başlıklar Ruslarla ilgili olarak Fuller ve Keep'de tartışılmaktadır. Black konuyu daha genel bir Avrupa sahnesinde ele almaktadır. Yürüyüş boyunca meydana gelen kayıplar Christopher Duffy, *Russia's Military Way to the West* (Londra, 1981) s.126-9'de tartışılmaktadır. Tallett silâh altındaki insan sayısının yüzde 25'inin 17. yüzyıl Fransa ordusu için standart bir kayıp olduğunu ileri sürmektedir (Tallett, *War and Society*, s.105).

luğu ve gıda ikmalî Tuna cephelerinde daima kaygı veren bir sorundu. Hastalıklar bölgede özellikle çok tehlikeliydi; çoğu kez fiili muharebe-lerden daha çok ölüme neden olmaktaydı.

Bu duruma rağmen, Rusların hâlâ asker çekebilecekleri geniş insan gücü kaynakları vardı ve 1800 yılına gelindiğinde Karadeniz'deki birinci hasımları karşısında usta stratejisyenler haline gelmişlerdi. Yeni toprakların alınması ve buraların yerleşime açılması ile Rus ordu- su içerisinde ayrı alaylar oluşturularak Kazak ve Tatarlar'ın kontrol altına alınması başarılarının nedenleri arasında yer alır. Bunun karşısın- da Osmanlıların insan gücü kaynakları azalıyordu ve bu durum sınır bölgelerinde, özellikle de bağımlı prenslikler olan Eflâk ve Boğdan ile aynı zamanda Yunanistan'da, Hıristiyan nüfusun varsayılan ve göze çarpan şekilde artan güvenilmezlikleri ile daha da kötüleşiyordu. Os- manlılar 100.000 ile 200.000 kişilik bir muharebe gücüne ulaşmak için çeşitli askere alma stratejileri kullanıyorlardı: Yeniçeriler veya mu- vazzaf ordu, yerel kalelerde görevlendirilenler veya diğer vilâyet asker- leri ile devlet tarafından finanse edilen celpçer (ki bunlara miri levend veya miri askerî denilirdi) hepsi birarada imparatorluğun sınırlarını korumak üzere seferber edilebiliyordu. Yeniçeriler fiiliyatta sadece kâ- ğıt üzerinde var olan hayali bir ordu olduğu için, diğer etkili birlikler, özellikle celp askerleriyle takviye edilmek zorundaydılar ki, bu, belli sayıda askeri cepheye getirmenin yegâne yolu olmuştu. 1772 yılının sonlarında cephede yapılan bir yoklama ile 30.000'den fazla ismin Ye- niçeri listelerinden silinmesi bunların ne kadar hayali olduklarını gös- termektedir.²¹

Asker ihtiyacı 1768 yılında Osmanlılar Rusya'ya savaş açtığı za- man özellikle büyüktü. Ordu Tuna havzasının nisbeten sakin olduğu otuz yıllık bir savaşız dönemden sonra yeniden inşa edilmek zorunday- dı. Bu dönemin çarpıcı özelliği, gönüllülüğün devamı ve birbiri ardına gelen seferlerde açıkça görülen bireysel cesarete verilen önemdir. Daha çok akıl karıştıran bir konu ise resmi belgelerin Yeniçeriler ile diğer tip

21 Sadullah Enveri, *Tarih* (1780), İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Yazma Eserler T 5994, fol. 328v-329.

askerler arasında bir ayırım yapmasına karşın, şahitlerin anlattığına göre, cephede herkesin bir Yeniçeri veya Yeniçeri adayı gibi görünmesidir. Yeniçeri olma yöntemleri ve kaynakları değişmiş olduğu halde, bu birliğin dış görünümü ve ayrıcalıkları, hâlâ gönüllüleri celp etmekteydi. Yeniçeriler, en azından itibari olarak 1768-74 seferinin önde gelen unsuru olarak kaydedilmiş olmalarına rağmen, ateş hattına sürülenler esas olarak Balkan ve Anadolu köylüsü, topraksızlar ve kanun kaçaklarından oluşmaktaydı. Bunlar eğitim görmemiş acemi erattan oluşuyordu. Öykü olarak anlatılanlara göre hizmetten kaçmak için ödenen para ("bedeliyat") hızla artış göstermiş olup asker başına 25 veya 30 kuruş ile bunun sağlanabildiği anlaşılmaktadır.²² Ancak zorunlu hizmete karşı kitlesel direnişle ilgili bir kanıt yoktur ve muhtemelen bunun nedeni halklar üzerinde bu şekilde getirilmiş olan denetimin Rusya bağlamında olduğundan çok daha az zorlayıcı olmasıdır.

Yeniçerileri desteklemek veya dengelemek için yerel birlikleri askere alma stratejisi, Osmanlı güçlerinin kümesi içerisinde eski bir uygulamanın devam ettirilmesi idi. Esas olarak sultana bağlı piyade güçleri olan Yeniçeri birlikleri, ilk başta, süvarilerine maaş olarak toprak (tımar) verilen yerel feodal güçlerin kuvvetlerini dengelemek için yaratılmıştı. Bunların gücü de daha sonraları düzensiz yerel kuvvetlerin askere alınmasıyla kontrol edilmeye çalışılmıştı. Bunlara levend, sarıca veya sekban adlarının herhangi birisi verilebiliyordu ve bunlar 16. yüzyıl gibi erken bir zamanda ortaya çıkmaya başlamışlardı.²³ Sarıca ve sekban aynı dönemde Avrupa'da görülen silâhlı piyade nişancılarıydılar. Bu tür birlikler 'kahraman' veya 'maceracı' anlamını korumakla birlikte o zamanlar kanun dışı olmayı da gözönüne getiren levendler arasından seçilirdi. Tüm bu terimler aynı zamanda "bağımsız askerî bölükler" anlamına da gelmekte olup, bunların seferberlikleri

²² Süleyman Şemdanizade, *Mür'it-Tevarih*, yay. haz. M. Münir Aktepe II. cilt (B), (4 cilt, İstanbul, 1980), s. 59-61. [*Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi târihi Mür'it-tevârih*, yay. haz. M. Münir Aktepe (İstanbul, 1976-1981)]

²³ Inalcık, 'Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700', *Archivum Ottomanicum* 6 (1980) s. 292; Mustafa Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler* (İstanbul, 1965), s. 351-6.

veya terhisleri 16. yüzyılın sonlarındaki kalkışmalar gibi büyük kırsal ayaklanmalara bağlanmıştır.²⁴

Gezginci müfrezeler, bir kez örgütlü savaş güçleri haline getirildikten sonra, kapı levendleri veya devlet levendleri olarak adlandırılırlardı ve aradaki fark bunların valinin şahsi güçlerinin (kapılı veya kapı halkı) bir parçası olmalarına veya doğrudan devletten maaş almalarına (miri) bağlı olurdu.²⁵ Genelde elli askerden oluşan bölüklerde (bayrak veya bölük) örgütlenirler ve süvari veya piyade olurlardı. Komutanlarına *bölükbaşı* denilirdi.²⁶

1700'den sonra, bu tür levend bölüklerinin örgütlenmesi, özellikle 1720'lerden sonra bunların lideri olarak ortaya çıkan yerel nüfuzlulardan oluşan vilâyet hanedanlarının, *âyanın*, gelişmesine bağlı olarak değişti. Vilâyet âyanları güçlü bir insan gücü kaynağını temsil ediyorlardı ve onların büyüme ve servet biriktirme olanakları kanıtla gerek göstermeyen bir husustur. 1768-74 savaşı için seferberlik bu yerel nüfuzluların ve merkezden atanan vilâyet hâkimleri olan kadıların²⁷ insanları ve malzemeleri cepheye göndermek üzere gerekli zorlama ve el koyma çabasına destek olmalarına isnat ettirilmişti. Bu milisler, çoğu zaman, kırsal kesimde merkezden atanan askerî sınıfın suiistimallerini frenlemek, bazen de kırlardaki şiddeti kontrol altına almak için kullanılmışlardır. Aynı sıklıkla, söz konusu milisler yerel isyanları başlatmışlardır. Osmanlı stratejisi kırsal kesimi kendisini korumak üzere silâhlandırarak haydut haline gelmiş olan milisleri ortadan kaldırma-

24 Inalcık, 'Military and Fiscal Transformation', s. 295. 'Levend' elastik bir terim olup tartışmakta olduğumuz dönemde 'haydut' veya 'kanun kaçağı' gibi diğer manaları vardır. Aynı zamanda 'deniz piyadesi' anlamında da kullanılmaktadır.

25 Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, s. 214-16; ayrıca d'Ohsson, *Tableau General de L'empire othoman*, cilt 7, s. 381vd. [Bkz. 12. dipnot] Bu isimler daha önce yerel olarak silâh altına alınan güçler için kullanılan yaya, müselleme, azab ve yürük gibi isimlerin hepsinin yerine geçmiş olup, daha sonraları sarıca ve sekban da kullanılmaya başlanmış, bununla birlikte *sekban* (segban veya seymen de kullanılırdı) yeniçerilerde bir alayın adı olarak kullanılmaya devam etmiştir (d'Ohsson, *Tableau general de l'Empire othoman* 7. cilt, s. 308).

26 Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, s. 289; Inalcık, 'Military and Fiscal Transformation' s. 295.

27 Inalcık ve Quataert, *Economic and Social History*, s. 659.

ya ve bu şekilde ortaya çıkan çeteleri de bir sonraki sefer için askere almaya dayanıyordu.²⁸

Tartışmakta olduğumuz levend alayları, sayıca az kalmış ve askerî bir güç olarak artık önem taşımayan, ancak tımara sahip olma hakkı için bu işi sürdüren tımarlıların yerini almak için geliştirilmişti.²⁹ Aynı şekilde, 1700 yılına gelindiğinde devşirme sisteminin tümüyle terk edilmiş olduğu gözönüne alındığında, bu birliklerin Yeniçerilerin askere alınmasına da bir alternatif oldukları düşünülebilir. Devlet tarafından finanse edilen milisler, III. Ahmed zamanında (1703-30), geleneksel güçlerin yaptıkları aşırılıklardan korkan III. Mustafa zamanında (1757-74) askerlerin çoğunluğunu oluşturuyordu.³⁰ Bu tür birlikler için ödeme doğrudan merkezden gelmekte olup, teşvik için ciddi bir imza primi ödeniyor ve altı aylık hizmet sözleşmeleri sık sık ikişer aylık uzatmalarla sürdürülüyordu. Birlik seferberlik kayıtlarına çok titizce hazırlanmış olan tayın listeleri ekleniyor ve bunların parasal karşılıkları yazılıyordu. Toparlayacak olursak, bunlar çoğu zaman yerel vilâyet subaylarının komutası altında bulunan, bir ölçüde daha önceki dönemlerde Avrupa'da devlet hazinesinden finanse edilerek örgütlenen milislere benzeyen piyade ve süvari birlikleriydi.³¹

Osmanlı savaşları için seferberlik istatistiklerinin çoğu güvenilir değildir ama 1768 savaşı öncesine ait olarak levend birlikleriyle ilgili birkaç örnek, süregelmekte olan uygulama hakkında aydınlatıcı olabilir. Örneğin 1596 yılında Macaristan'daki Eğri'de, Habsburglara kar-

28 Inalcık, 'Military and Fiscal Transformation', s. 301, 307-8. Karen Barkey, *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralisation* (Ithaca, 1994) (*Eşkıyalar ve Devlet: Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, çev. Zeynep Altok, İstanbul, 1999) bu temayı geliştirmektedir.

29 Bu durum 1769 yılında Ahmet Resmi tarafından kaydedilmiştir. Bkz. Virginia H. Aksan, *An Ottoman Statesman in War and Peace: Ahmet Resmi Efendi, 1700-1783* (Leiden, 1995), s. 136. (*Savaşta ve Barışta bir Osmanlı Devlet Adamı: Ahmed Resmi Efendi, 1700-1783*, çev. Özden Arıkan, İstanbul, 1997).

30 D'Ohsson, *Tableau general de l'Empire othoman*, 7. cilt, s.382.

31 İleri sürülen bu konularla ilgili kanıtlar tamamen miri levendatın seferberliğine ayrılmış olan bir kayıt ve hesap defterinden gelmektedir: Başbakanlık arşivleri, Maliyeden Müdevver Koleksiyon (Bundan sonra MM) 4683, muhtelif sayfalar. Bu çok önemli kayıt hem askere alınanların geldikleri yerleri ve hem de nereye sevk edildiklerini göstermektedir. Kayıtlarla ilgili bir mikro etüt için bakınız Virginia H. Aksan, 'Whatever Happened to Janissaries?', *War in History*, 5 (1998), s. 23-36.

şı 1603 yılında sona eren uzun seferlerde hizmet gören 15.000 ilâ 20.000 levend ve sekban askeri vardı.³² 18. yüzyıl için kayıtlar dağınıktır ama 1738 yılındaki bir seferberlik kaydına göre İran cephesi için 6000 miri levend askere alınmıştır.³³

1768-74 yılları için Tuna havzasında toplanmış olan güçlerle ilgili toplam rakamlar, bilgi kaynağına göre, 80.000 ile 600.000 arasında değişmektedir.³⁴ O döneme ait bir kaynaktan alınan en ilginç rakamlar Yeniçeriler ve *miri levendler* için toplam olarak 254.900 rakamını vermektedir.³⁵ Bunlar, savaşın başlangıcında hükümetin beklentilerini yansıtan rakamlara benzemektedir: 45 komutanın her birisi cepheye 1000-2000 levend getirecek olup, ilk başta 45.000-90.000 arasına ulaşacak olan bu rakam onların oldukça geniş olan maiyetlerini, veya subaylarını içermeyecekti.³⁶ D'Ohsson'a göre, 1769 yılında sefere her biri 1000 askerden oluşan 97 miri alay katıldı.³⁷ Böylece 1769 yılında yaklaşık 100.000 miri *levend* Tuna cephesine ulaşmış olabilir ki, bu Balkanlar ve Anadolu'nun kırsal kesimlerinden, ve daha az oranda imparatorluğun Arap vilâyetlerinden belki de bu rakamın iki katına ulaşan sayıda adamın seferber edilebildiğini düşündürür. Buna tahminen 30.000 ila 60.000 Yeniçeriyi de ekleyince, yaklaşık 130.000 ilâ 160.000 bir rakam, seferin ilk yılındaki Osmanlı seferberliği için gerçekçi bir tahmin olarak, öne sürülebilir. Yeniçerilere yerel vergilerden ödeme yapılmaya devam ediliyor, fakat miri levendlerin maaşları hazi-

32 Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, s. 308.

33 MM 6111, fo. 2 ve fo. 18'de tekrarlanmıştır. Bu kayıt özellikle diğer vilâyet askerleri ile ayrıca Doğu Anadolu'da Yeniçeri alayları ve garnizonların yeniden örgütlenmesi ile doludur.

34 Bir Osmanlı kaynağı 1769 yılında Bender'de 4000 insan ve hayvanın toplandığını kaydetmektedir (Sadullah Enveri, *Tarih*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Yazma Eserler T 5994, 1780 tarihli, fol. 8v ve 22v-24). 1771 yılı başlarında yeniçerilerle ilgili bir yoklama 62.611 kişilik bir toplam sayı belirtmesine rağmen bir yıl sonra bu listenin yarıya düştüğü görülmektedir (MM 17383). Bu rakam kuşkuludur çünkü uzun bir ateşkes ve görüşme sürecine (1771-73) denk gelmektedir.

35 Mustafa Kesbi, *İbretnüma-yi Devlet*, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Koleksiyonu, Tarih, No: 484, fol. 35v.

36 A.g.e., fol. 35.

37 D'Ohsson, *Tableau general de l'Empire othoman*, 7. cilt, s.381-2.

ne-i hassa'dan ödeniyordu ki, bu durum savaşın sonunda Osmanlı borçlanmasındaki artışın ana nedenlerinden biri olmuştur.³⁸

Askere celp belgeleri bu birliklerin devletin gözünde nasıl bir yere sahip olduklarını göstermektedir. Seferberlik emirlerinin birçoğu kanun kaçakları ve topraksız köylüleri insan kaynağı olarak kabul ediyor; bunların kötü davranışlarının kırsal kesimde birçok zararın kaynağı olduğuna değinmekle birlikte, seferlerin olmamasının onları kazançlı bir işsiz bıraktığına da işaret ediyordu. Emirler yaklaşan Rusya seferini ilan ederken, asker gereğinin aciliyetini vurguluyordu. Suçlular için bir genel af ilan ediliyor ve onların askere alınmasıyla ilgili talimatlar bunu takip ediyordu. Ayrıca yerel görevlilerin (vilâyetlerin alt birimleri olan sancakların yöneticileri olan âyan ve mutasarrıflar ile kadıların) miri levend birliklerin örgütlenmesindeki rolleri de açıkça belirtilmekteydi.³⁹

Her biri elli levendden oluşan bölükler (bayrak) genelde 500 veya 1000 askerlik (on veya yirmi bölük) gruplar halinde, yerel yöneticiler tarafından seferber edilecekti. İstanbul'dan gelen formüle edilmiş emirler her zaman asker sayısının yanısıra bir dizi diğer konuyu da içermekteydi: seferberlik veya imza primi (bahşiş), tahmini sefer süresinin uzunluğu olan altı aylık toplamlar halinde aylık maaşlar (ulufe), subaylar için yüzde 10 oranında bir komisyon (ondalık) ve yine altı aylık bir hizmete göre tanımlanmış olan günlük tayınlarla ilgili bir liste. İkişer aylık uzatmalar da çoğu halde belirtiliyor; bunlar bazen hizmet süresinin uzatılması, bazen de kışlık konaklama, cepheye gidiş veya kale görevleri için gündeme geliyordu.

Bunlar sözleşmeli askerler olup merkezî hazineden para alıyor ve bunların firar etmemesi, nadiren uygulanmakla birlikte, kendi askerlerinin kaçması durumunda imparatorluk hazinesinden verilen avansın iki katı ceza ödeyecek olan yerel nüfuzlular tarafından garanti ediliyordu. Yerel yöneticiler, çoğu zaman mutasarrıfın kendisi olan bölük komutanının seçilmesinden de sorumluydular. Bunların çoğu cephede değişik tümenlerin komutasını aldılar ve savaş boyunca Os-

³⁸ Daha fazla bilgi için bkz. Aksan, 'Whatever Happened to the Janissaries?'

³⁹ Başbakanlık Arşivleri, Mühimme Koleksiyonu, Defter 167, fol. 25.

manlı seferlerinin sürdürülmesinde genel olarak çok önemli bir yere sahiptiler.⁴⁰ Süvarinin piyadeye oranının 1770'de 1/2, 1810'da ise 1/4 arasında değiştiği tahmin edilmekteydi.⁴¹

İmza priminin amacı muhtemelen levendleri tüfekle donatmak veya onlara at temin etmek amacını taşımaktaydı.⁴² Askerî hizmetin bu evrensel cazibesi, hiç kuşkusuz yoksullaşmış olan genç adamlar için bir teşvik unsuru oluyordu. Levendleri askere çağıran emirler onların mükemmel birer nişancı olmalarını istemekle birlikte, bunların bir silâha sahip olmaları konusunda açık bir ifade bulunmamaktaydı. Küçük silâhlar ve bunların dağıtımını imparatorluk cephaneliğinin yetkisi altında olmakla birlikte, toplar genellikle muhtelif Yeniçeri birliklerine gönderilmekteydi. Bir gözlemciye göre, Yeniçerilerin dahi kişisel silâhlarını temin etmeleri beklenmekteydi ve cephede sadece silâhı olmayanlara dağıtım yapılıyordu.⁴³ Cephanelikte olağanüstü miktarda silâh olduğuna dair birçok delil olmakla birlikte, bunların dağıtımını hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır.⁴⁴ Silâhlı halka duyulan korku Osmanlılarda Avrupalılardan daha az değildi. Aynı şekilde, 18. yüzyılda silâhlı bir askerin kiralanması Avrupa'daki durum ile paralellik gösterir, ama 'silâhlı' sözü burada ihtiyatla kullanılmalıdır. Savaşın birinci

40 Burada kullanılan örnek Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet Askeriye No: 18671, Eylül 1770 tarihinden olup, Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, s. 443-4'te yeniden basılmıştır. Yazar, yüzbaşı ve binbaşı gibi rütbelerin düzenli olarak ortaya çıkış tarihi olarak 1737 yılını vermektedir, s. 360. Daha fazla detay için bkz. Aksan, 'Whatever Happened to the Janissaries?'

41 İlk rakam Yuzo Nagata'nın eklerindeki hesaplamalara dayanmaktadır, *Muhsintade Mehmet Paşa ve Ayanlık Müessesesi* (Tokyo, 1976); ikincisi Saint-Denys, *Révolutions de Constantinople*, 1. cilt, s. 92.

42 Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, s. 353-4.

43 D'Ohsson, *Tableau general de l'Empire othoman*, 7. cilt, s.345-6. İstanbul'daki Yeniçerilerin barış zamanında silâh taşıma izinleri yoktu. Eklediğine göre, bir kez dağıtıldıktan sonra silâhlar bir daha asla görülmezmiş.

44 Bkz. Gabor Agoston 'Ottoman Artillery and European Military Technology in the Fifteenth and Seventeenth Centuries', *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 47 (1994), s. 15-48, ve 'Gunpowder for the Sultan's Army: New Sources on the Supply of Gunpowder to the Ottoman Army in the Hungarian Campaigns of the Sixteenth and Seventeenth Centuries', *Turcica* 25 (1993), pp 75-96 ve ayrıca Saint-Denys, *Révolutions de Constantinople*, 1. cilt, s.66; ve Virginia H. Aksan, 'Baron de Tott's "Wretched Fanaticks" and Ottoman Military Reform in the Late Eighteenth Century', yayımlanmamış makale.

elden tanığı Osmanlı tarafında askere alınanların, kılıç veya tüfeğin çok pahalı olduğundan şikâyet ederek silâh olarak sopalarla askere geldiklerini belirtmektedir.⁴⁵

Miri levendler için günlük tayın hem piyade hem de süvari için dört veya beş çeşit temel besinden sözetmektedir, fakat buna ek olarak pirinç, yemeklik yağ, ve atlar için arpa hesaplanıyordu. Savaşta levendlerin günde iki somun ekme ile yarım kilonun üzerinde (600 gram) ete ihtiyaçları olduğu düşünülüyordu ki bu Yeniçeri tayınının aynısı idi. Süvarilere de aynı miktarda ekme, fakat bunun yarısı kadar et (yaklaşık 300 gram) hakkı veriliyor; buna aynı miktarda pirinç, 80 gram pişirme yağı (veya iç yağı) ile yem olarak kişi başına 6.5 kilo arpa tayını ekleniyordu. Bu tayınlar, sadece bolca su katılmış çorba (kaşa) yapmak için dövme tahıl ile çavdar unu verilen,⁴⁶ bununla yaşaması ve diğer gereksinimlerini çevreden temin etmesi beklenen Rus askerine verilenlerden çok daha cömertti. Osmanlı formülünün cephede uygulanması pek mümkün olmayabilirdi ve belki de Rus beklentileri daha gerçekçiydi. Osmanlı'da tayın yerine nakit ödeme kural haline gelmiş, en azından savaşın sonlarında kesinlikle böyle olmuştu. Ancak belgelerdeki formüllerin bir kısmı olarak hesaplanmış ve muhtemelen kıtlık ve stokçuluk nedeniyle yükseltilmiş olan cephe fiyatlarına asla eşit olmamıştır.

Bu dönemdeki devlet kayıtları Yeniçeri birlikleri ile düzensiz levend arasında açık bir fark gözetir, ancak vilâyet düzeyinde bu ikisi bir bütün oluşturmuş gibidirler. Levend birlikleri her yerde görülmektedir ve bu savaşta nadir olan büyük muharebelerde olduğu gibi kalelerde de Yeniçerilerle yan yanadırlar. Son savaşlardaki felâketleri akla getirdiği için 1775 yılında levend terimini kullanımdan silmek için hükümet tarafından bir girişimde bulunulmuştur.⁴⁷ Buna rağmen, levend birlikle-

⁴⁵ Şemdanizade, *Mür'it-Tevarih*, 2. cilt (B), s.12.

⁴⁶ Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Bab-ı Defterî, Baş Muhasebe Kalemi (bundan sonr. D.BŞM), Ordu Hazinesi Koleksiyonu (ORH) dosya 48, gömlek 91, Temmuz 1769, bu daire için bir formül, D.BŞM 4250, s.8, Haziran 1771, bir süvarinin ayrıntılı anlatımı için; Duffy, *Russia's Military Way to the West*, s. 131, Rusların tarafından olaya bakmaktadır.

⁴⁷ Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, s. 307. Taktik bundan önce, 1718 yılında, çok daha küçük olan *sekbân* örgütlenmesinde denenmişti; Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, s. 303-5. Bu

riyle ilgili hesap kayıtları, tam olarak bu çalışmada kullanıldığı anlamda devam etmiş, fakat 1777 yılında 'asakir' (tekili 'asker') kelimesi 'levend'in yerini almıştır.⁴⁸ Bu ikisi Osmanlı bürokratlarının gözünde aynı anlamı taşımaya başlamıştır. Kayıtlardaki son tarih 1789'dur.

1768-74 savaşı böylece Osmanlılarda yerli halk, Müslüman ve topraksız kesimlerden gelen nüfusun artan şekilde piyade ve süvari alaylarına kaydolması ve ödemelerin merkezî hazineden yapılması daha 'modern' bir sürekli ordu doğrultusundaki evrim açısından kritik bir öneme sahipti. Gönüllüler ile zorunlu olarak askere celp edilenlerin birarada bulunmaları, 14. yüzyılda Yeniçerilerin ilk baştaki zorunlu celpelerinden federatif milislere ve oradan da devlet tarafından finanse edilen milislere ve nihayet zorunlu hizmet yapan askerlerden oluşan 19. yüzyılın yeni ordusuna geçiş sürecindeki bir yapıya işaret etmektedir.

Bununla birlikte, 1787-92 seferleri geleneksel güçlerin belini tümden kırmıştır. Bir önceki savaşta olduğu gibi, bu savaşla ilgili celpeler ve aktif güçlerle ilgili istatistikler abartılı ve güvenilmezdir ve halen herhangi bir ölçüde incelenmemiş durumdadır. Dönemin Osmanlı güçlerine ait bilgilerin kolay bulunamama hali 1800'lerin başlarında ciddi bir şekilde gözlemlenmişti:

Sir James Porter (Osmanlı İmparatorluğu nezdindeki İngiliz Büyükelçisi) ordunun halkın geniş kesimlerinden oluştuğunu düşünmekte ve Yeniçerilerin sayısının, ayrıcalıklardan yararlanmak için kaydolanlardan bağımsız olarak iki yüz - üç yüz bine ulaştığı kanısını taşımaktadır. Pey(s)sonnel birkaç milyondan oluştuklarını varsaymaktadır. Baron de Tott dört yüz bin rakamını verir: ve nihayet Mr. Eton... sayılarını 113.400 olarak belirlemektedir. Fakat faal hizmetteki Yeniçerilerin sayısı en iyi şekilde ücretlerinden belirlenebilir. Her ay hazineden 2.400 kese tahsis edilerek kırk bin kişilik bir ordu için adam başına otuz kuruş verilmesine olanak sağlar.⁴⁹

tür isimler örgütsel fonksiyonları sona erdikten sonra çok daha uzun bir süre için askerî düşünce yapısı içerisinde var olmaya devam eder.

⁴⁸ MM 4683, s. 578-9.

⁴⁹ Thomas Thornton, *The Present State of Turkey* (Londra, 1807) s. 173-4. Stanford Shaw'ın *Between Old and New: The Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789-1807* (Cambridge, MA,

Belgesel kaynaklar 1782-92 savaşı için sadece kısmi bilgi sağlarlar, ancak süregelen bir eğilimi de ortaya çıkartırlar. 1787 başlarında, örneğin, sadece İsmail kalesindeki ordu için 5.750 süvari ve 2.000 piyade, tam olarak yukarıda belirtilmiş olduğu şekilde seferber edilmiş, 'miri' terimi yine 'devlet tarafından finanse edilmiş' anlamında kullanılmıştır.⁵⁰ Böylece her ne kadar devlet belgelerinde 'levend' teriminin kullanılması yasaklanması mümkün olmuşsa da, kırsal kesimden gelen topraksızların ve kanun dışı kişilerin askere alınması uygulaması sürdürülmüş ve Yeniçeri olmayan bir sürekli orduya geçişte, bu tür insan kaynakları için, tekrar kullanıma giren 'sekban' dahil, aşırı sayıda isim kullanılmıştır.⁵¹ Bu birliklerin etnik yapısında Balkanlar'dan gelenler arasında Bosnalılar ve Arnavutlar; Anadolu'dan da Kürtler ve Çerkez kabileleri giderek daha fazla yer almaya başlamıştır. 1770 yılında miri levendat olarak askere alınan Arnavutlar Tuna cephesine giderlerken Mora isyanını bastırmak üzere yollarından çevrilmişlerdi. Ayrıca savaştan sonra Tuna ve Karadeniz kalelerini beklemek için kullanıldıkları gibi, III. Selim'in Nizam-ı Cedid birliklerinin de kaynaklarından bir tanesini teşkil etmişlerdir. Hem Yeniçeriler ve hem de tımarlıların yerine, vilâyetlerdeki Yeniçerilerin dışındaki miri askerler gerçek orduyu oluşturmuşlardır.⁵²

1971) dahi sözkonusu savaş için askere alınanların sayısını belirtmez. James Porter'ın *Observations on the Religion, Law, Government and Manners of the Turks* adlı eseri 1768 yılında Londra'da yayınlanmıştı. Her ikisi de Osmanlılarla ilgili eserler yazan Peyssonnel ve de Tott Osmanlı sarayı nezdinde Fransa'yı temsil ediyorlardı; de Tott'un *Memoirs of Baron de Tott*, 1785-86 yıllarında İngilizce ve Fransızca olarak yayınlanan kitabı uzun yıllar Avrupa çapında bir 'best-seller' olmuştu; Eton'un Türklere karşı meşhur saldırısı, *A Survey of the Turkish Empire* (Londra, 1798), uzun süre 19. yüzyıl Avrupa tarihçileri için bir ana kaynak vazifesi görmüştü. Tanzimat öncesi dönemin anlaşılabilmesi için Osmanlı arşivlerinin benim 1768 savaşı için yaptığım gibi yakından incelenmesi gerekmektedir.

- 50 MM 4683, s. 885-7. Gerçek şu ki, 'İsmail ordusu' terimi Osmanlı belgelerinde yeni bir ayırımı temsil etmekte olup, belki de daha küçük ordular gerektiren çok sayıda cephenin ortaya çıkmasının anlaşılmasından kaynaklanmaktadır. Aynı şekilde 'sefer-i hümayun' terimi de kullanımdan kalkmıştır. Bunlar doğrudan doğruya yukarıdaki formlerle dile getirilmiş olan askerî emirlerdir.
- 51 Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, s. 297, 314 *sekban, sarıca, deli ve gönüllü* terimlerinin hepsinin o dönemde dolaşımında olduğunu kaydetmektedir.
- 52 Yuzo Nagata, *Studies on the Social and Economic History of the Ottoman Empire* (İzmir, 1997), s. 111, 'Mora Yarımadasında 1770 İsyanı' adını verdiği bir bölümde konuyu tartışmakta olup; daha fazla bilgi onun *Muhsinzade Mehmet Paşa adlı çalışmasında* bulunmaktadır.

1793-94 yıllarında III. Selim Avrupa modelinde eğitilmek ve disipline edilmek üzere küçük bir birlik (asakir) yaratmak üzere harekete geçti. Etrafında askerî reform için bir dizi tavsiyede bulunmuş olan danışmanlarının istekleri doğrultusunda hareket ediyordu: Öncelikle ve en önemli konu olarak yeni bir bütçe rejimi getirilmeli; bunu takiben Anadolu'nun genç Müslüman nüfusundan yeni bir nüve ordu kurulmalı, bu ordu yabancı subaylar tarafından eğitilmeli ve hareketli topçu birlikleri tarafından desteklenmeliydi. Reformcuların çoğu, Yeniçerilerin doğrudan lağvedilmesi yerine, bu tamamen modası geçmiş askerî organizasyonun devamı için mazeret teşkil eden esâme listelerinin kontrolünün yeniden kazanılması gereği üzerinde duruyorlardı.⁵³ Reformcular arasındaki en önemli askerî görevli 1787-92 savaşının büyük bölümünde sadrazam ve başkomutan olan Koca Yusuf Paşa idi. Onun önerileri, hem taşrada güçlü bir yerel liderlik altında, hem de İstanbul'da geleneksel birliklerden ayrılmış kışlalarda, iyi yetişmiş silâhlı birliklerin (*tüfenkçi*) örgütlenmesini öngörmekteydi. Diğerleri, kış (barış) ve yaz (sefer) ordularının kurulmasını ve birinci grubun Yeniçerilerden ve Balkanlar'dan, ikinci grubun ise Anadolu köylülerinden oluşturulmasını önerdiler.⁵⁴ Bu önerilerde, zımni olarak, zorunlu hizmet yapan askerler ve ihtiyatlardan oluşan sürekli bir ordunun prototipi vardı ve Müslüman olmak hizmete alınmanın temel koşuluuydu. Zorlamanın derecesi konusunda bir şey söylenmiyordu. III. Selim'in deneyi için ilk askere alınanlar, kısa süre önce bitmiş olan 1787-92 savaşının dönemleri ile İstanbul sokaklarından toplanmış olan genç adamlardı. Daha sonraları

Alemdar Mustafa Paşa'nın, III. Selim'in diğer birlikleri ile aynı zamanda örgütlenen yeni alaylarına Sekban-ı Cedid denmektedir. Cezayir, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, s. 115).

53 İnalçık ve Quataert, *Economic and Social History*, s. 966-70. Shaw'ın çalışması reformcular ve onların gündemini genel bir tarzda tartışırken, esas reform belgeleri henüz sistematik bir şekilde yayınlanmamış, analiz edilmemiş ve tartışılmamış durumdadır. Metinlerin kendileri modern Türkçe ile özetlenmiş şekilde Enver Ziya Karal, 'Nizam-ı Cedid'e Dair Layihalar', *Tarih Vesikaları* 1 (1941-2), s. 414-25 ve 2 (1942-3), s. 104-11, 342-51, 424-32 içerisinde bulunabilmektedir.

54 Shaw, *Between Old and New*, s. 100-101; fakat o yeni birlikleri devşirmeler ile karşılaştırmaktadır. Bu konuda yanılıyor: reformcular bu yeni ordularda köleleştirilmiş veya başka şekilde bağımlı hale getirilmiş gayri Müslümleri kullanma fikrini tümüyle terk etmişlerdi.

Anadolu'dan da asker gelmeye başladı; bunlar İstanbul'da yeni ve izole edilmiş kışlalarda tutuldular. 1807 yılında III. Selim tahttan düştüğü sırada, bu birlikler 22.000'den çok süvari ve piyade ile neredeyse 1600 subaydan oluşmaktaydı ve bunların yaklaşık yarısı İstanbul ve Balkanlar'da, diğer yarısı da Anadolu'da bulunuyordu.⁵⁵

Disiplinli askerlerin ilk küçük birliği (belki 500) 1798 yılında Âkka'da Napolyon'un ordusunun yenilmesinde önemli bir rol oynadı.⁵⁶ Bundan cesaretlenen III. Selim, İstanbul'dan gönderilen subayların komutası altında vilâyetlerde yeni birlikler kurulması için asker celbine girişerek Nizam-ı Cedid'i kurma yolundaki girişimlerini ilerletti. Bu girişim aynı sırada Üsküdar'da kurulan ve bir matbaası, teknik destek üniteleri ve bir hastanesi olan yeni kışla ile güçlendirildi.⁵⁷ 1802 yılında, Karaman valisi ve aynı zamanda bir Nizam-ı Cedid alayının komutanı olan Abdurrahman Paşa, yeni komuta hiyerarşisinin yarattığı yükselme olanaklarından yararlanan az sayıdaki bağımsız eyalet yöneticilerinden biri olarak, askere alma sistemi getirdi ve kendi başına sekiz yeni alay oluşturdu. Taşra yöneticilerinin İstanbul'a, altı ay ile bir yıl süren eğitim için belli sayıda asker gönderme zorunluluğu bulunuyordu, ve bu askerlerin yarısı İstanbul'da kalırken diğer yarısı yerel milis birliklerine dönüyorlardı. Anadolu'da yeni kışlalar kuruldu ve bunların fazla direnişle karşılaşmadığı anlaşılmaktadır. Ne var ki Nizam-ı Cedid alaylarının Balkanlar'a götürülmesi sert bir direnişle karşılaştı. Saint-Denys'e göre, 1803-4 yılında Rumeli ve Bulgaristan'da bir isyan yeni birlikler aracılığıyla bastırıldı. Bir hafif topçu bataryası, bir süvari bölüğü ile üç Karaman alayı kullanıldı.⁵⁸ Balkanlar şiddet kontrolünün merkezileştirilme girişimlerine direnmeyi sürdürdüler. 1805 yılında, Abdurrahman Paşa Rumeli'deki köylerden 20-25 arasındaki yaş

55 Shaw, *Between Old and New*, s.130-32; Mahmut Raif Efendi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yeni Nizamların Cedveli*, İstanbul, 1988).

56 Saint-Denys, *Révolutions de Constantinople*, cilt 1, s. 92-5, ve cilt 2, s. 12-13.

57 Bkz. Kemal Beydilli'nin dönemle ilgili teknik destek, okullaşma ve yayıncılıkla ilgili abidevi eseri, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane, Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1995.

58 Saint-Denys, *Révolutions de Constantinople*, cilt 2, s.24-5 ve Shaw, *Between Old and New*, s. 132.

grubunu askere almaya kalktı. Özellikle 1806 yılında Edirne başta olmak üzere, hem Yeniçeriler hem de köylerden ani ve şiddetli bir tepki geldi.⁵⁹ Benzer gayretler 1807 yılında Boğaz kalelerinde, III. Selim ile Nizam-ı Cedid'ini yıkan ayaklanmalara yol açtı. Başarısızlık, III. Selim'in olduğu kadar, isyan geliştikçe sultan tarafından kışlalarında kapalı tutulan yeni birliklerin müşterek iradesizliklerinin de sonucudur.

II. Mahmud, 1826 Mayıs'ında Yeniçerileri ıslaha yönelik ana girişim olarak Eşkinci layihasını ilân edip, Mehmed Ali'nin Mısır'da uyguladığı yeni modele dayanan bir talim getirmiş ve III. Selim'in de başına belâ olmuş olan esâme sorununun düzeltilmesini istemişti. Layiha, imparatorluğun en yüksek dini otoritesi olan şeyhülislam tarafından önceden onaylanmıştı. Yeniçerilerin yeni talim sisteminin halka gösterilmesine karşı isyancı tepkisi, sorunun çözümünü zorladı ve aynı yılın 15 Temmuz'unda bu ocağın kaldırılmasıyla sonuçlandı.

Olayı takip eden yargılamalar sırasında her tutukluya 'Yeniçerimisin yoksa Müslüman mı?' diye sorulması dikkate değer bir husustur. 20 Temmuz 1826'da "Muallem Asakir-i Mansure-i Muhammediye" adı verilen oluşumun nüvesi olan, 2000 kişilik bir birlik toplandı ve sultan'ın önünde tören geçişi yaptı.⁶⁰ III. Selim'in Nizam-ı Cedid ordusu için hazırlanan talimnameler yeni ordu için de temel alınmıştı.⁶¹ Bunlar Osmanlı askerî teşkilatını baştan sona Avrupa usullerine göre reforma tabi tutan yönetmeliklerin başlangıcını teşkil ediyordu ve Müslüman nüfus üzerine yeni vergiler ve bunun yanı sıra zorunlu askerlik hizmeti

⁵⁹ Saint-Denys, *Révolutions de Constantinople*, cilt 2, s. 26-9.

⁶⁰ Howard Reed'in 'The Destruction of the Janissaries by Mahmud II in June 1826', Doktora tezi (Princeton University, 1951) hâlâ faydalı olan bir çalışmadır. Burada Reed'in çalışmasından geniş ölçüde yararlanmış olan Max Gross, 'Military Reform in the Ottoman Empire: The Military Reforms of Sultan Mahmud II (1808-1839)', Master tezi (American University of Beirut, 1971)'e başvurdum. Tabii Yeniçerilere bu soruyusormak aynı ölçüde, sapkın Bektaşietkisnior-tadan kaldırma yönündeki bir eğilim nedeniyle de öne çıkmaktaydı. Sonuç aynı idi. Ayrıca bkz. Avigdor Levy, 'Military Problem of Centralisation in the Ottoman Empire in the Eighteenth Century', *Middle Eastern Studies* 18 (1982), s. 182-6-49, ve 'The Officer Corps in Sultan Mahmud II's New Ottoman Army, 1826-39', *International Journal of Middle East Studies* 2 (1971), s. 21-39.

⁶¹ Gross, 'Military Reform', s. 193, bu ikisini karşılaştırmıştır.

anlamına geliyordu. Hem gaziler hem de Balkan halklarından çok yoğun bir direniş geldiği için, II. Mahmud zorunlu hizmeti Anadolu gençler üzerine odaklaştırdı. Özellikle, 1828 yılındaki bir kitlesel celp Ruslara karşı yapılacak kutsal savaş olarak meşrulaştırıldı. Tıpkı Ortodoksluğun Rus askerlerini teşvik etmek için kullanılması gibi, ikna edici bir araç olarak, İslâmcı sloganların sıklıkla kullanılması yüzünden kurumun laikleşmekte olan yüzü maskelenmiş oldu.⁶²

Rasyonelleştirilmiş zorunlu askerlik hizmeti bir nüfus sayımına (1831) ve bir subay eğitim okuluna (Mekteb-i Ulûm-ı Harbiye) dayandırıldı. Önemli problem hâla zorunlu hizmetin doğası ve uzunluğu (on iki yıl) konusundaki güvensizlik ile subaylar ve sıradan askerler arasındaki ilişkide yatıyordu ki, bu durum von Moltke'nin Osmanlı ordusunun 'kuşku yok ki Babiâli'nin cepheye sürmüş olduğu en eğitilmiş, en disiplinli ve en talimli ordu'⁶³ olduğunu teslim etmesine rağmen, Nizip (1839) yenilgisinde örneklenmişti. İbrahim Paşa komutasındaki Mısır ordusu daha iyi idare edildiği için savaşı kazandı.

Bu bölümün bakış açısı itibariyle en ilgiye değer hususu, 1834 yılında bir ulusal milis kuvveti olarak tasarlanmış bulunan redif birliklerinin kurulmasıydı ki, bu bedensel engeli bulunmayan her Müslüman'ın katılmak zorunda olduğu bir ihtiyat gücüydü. II. Mahmud'un iki amacı vardı: Dış görevler için orduya bir ihtiyat gücü kazandırmak ve Doğu Anadolu'da, özellikle de isyankâr Kürt aşiretleri üzerinde merkezî otoritenin hâkimiyetini artırmak.

III. Selim ve II. Mahmud'un askerî reformlarının başarısızlığı konusunda öne sürülen tartışmaların çoğu, yeni fikirlerin yukarıdan zorlandığı fikrine ve Osmanlıların iç güçleriyle önemli reformlar üretmedeki yeteneksizliklerine işaret eder. Dış ve iç şiddetin kontrolünün zaruri bir katalizör olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun bazı sosyal ve

62 Keep, *Soldiers of the Tsar*, s. 205-6. Meşhur Suvarov askerlerini 'Bakire (Meryem Ana) için ölü, anneniz imparatoriçe için ölü, kraliyet ailesi için ölü' sözleriyle teşvik ediyordu (Philip Longworth, *The Art of Victory: The Life and Achievements of Generalissimo Suvarov, 1729-1800* (Londra, 1965), s. 217). Rusça metinde sadece 'anne' kelimesi geçer; bu ya Rusya ya da II. Katerina'ya atıftır.

63 Gross, 'Military Reform', s. 211.

politik özellikleriyle birleşerek askerî seferberliğin evrimini etkilemesini tartıştım. Açıktır ki, hem Anadolu hem de Balkanlar'ın kırsal kesiminden levend tarzı askerî birliklerin bir asır boyunca askere alınmış olması, Nizam-ı Cedid celplerini ağırlıkla Anadolu'nun Müslüman halkından yapmış olan III. Selim'in danışmanlarının düşünce tarzlarını epeyce etkilemiş olmalıdır. II. Mahmud da hem yeni bir sürekli ordu kurup, hem de bunu vilâyet redifleri ile desteklerken, yeni örgütlenmesini açıkça selefleri ile aynı insangücü ve coğrafi alanlara dayandırmıştı. Onun önemli katkısı, III. Selim'den farklı olarak değişime sıkıca sahip çıkması ve kutsal savaşı hesaplı bir şekilde yeniden tanımlayarak monarşiyi ve halkını laikleştirmenin bir unsuru olarak kullanması, modernleşmeyi meşrulaştırması ve böylece Yeniçerileri simgesel olarak meşruiyet dışı bir konuma düşürmesidir ve bu husus *Eşkinici Layihası*'ndan yapılan şu alıntıda örneklenmektedir:

Devlet-i Muhammedi ve dünya durdukça payidar olması gereken Osmanlı hanedanının gayretli hizmetkârları, bütün rütbelerden zabıtlar ki hepiniz sadık inananlar, inancın bekçileri, din ve şerefine dostlarımız, bize gelin, elele vererek gediklerimizi kapatalım ve topraklarımızın önünde, cesur olduğu kadar, iyi eğitilmiş olan ve darbeleri ilimle yönlendirilen bir ordunun siperlerini yükseltelim ki bu ordu hedeflerini elde edebilmek için uzaklara gidebilsin ve gâvur Avrupa'nın askerî yeniliklerle yüklü cephaneliğini yerle bir edebilsin.⁶⁴

64 Gross, 'Military Reform', s. 233, Howard Reed tarafından tercüme edildiği şekliyle. Orijinali: "İmdü müeyyed min indillâh olan bu devlet-i Muhammediye-ite'yîd-rehîn ve saltanat-ı sermediyeyi nusret-karîm gayretini çeken kâffe-i ehl-i îmân ve amme-i erbâb-ı iz'ân ve bi'l-cünle ben-degân-ı ihlas-nişân ve rüesâ ve zâbitân kelime-i müttefika ile cebr-i noksan ederek ba'de-zîn a'dânın şişe-i sanayi'-i harbiyelerini kesr ü ibdâl ve habl-i frengânelerini tefrik ve izmihlâl zımında havale-i sengsâr-ı kudret-i askeriye ve itale-i zor-ı bâzû-yı san'at-ı cihadiye istihsali için tedâbir-i lâzimeye ez cân u dil sa'y-ı etemîn eylemek ..." [Es'ad Efendi, *Üss-i Zafet*, İstanbul, 1243 (1827/28), s.23.]

Yelkenli Gemilerin Altın Çağında Osmanlı Donanmasına İnsangücünün Sağlanması (1660-1850)

DANIEL PANZAC

Institut de Recherches et D'Etudes sur le Monde Arabe et Musulman
Aix Üniversitesi, Marsilya

Üç kıtaya yayılmış olan Osmanlı İmparatorluğu çeşitli dilleri, dinleri, kültürleri ve gelenekleri temsil eden çok sayıda halkı bir araya toplamış olan dev bir politik örgütlenme idi. Bu heterojenliğe karşın, imparatorluk 16. yüzyılın sonlarından 19. yüzyılın başlarına kadar büyük kayıplara uğramadan varlığını sürdürebilmiştir. Kuşkusuz, sultan, din, yönetim ve ordu çok sıkı bir bağlayıcı güç oluşturuyorlardı, fakat 17. yüzyılda imparatorluk aynı zamanda büyük bir ekonomik pazar, Fernand Braudel'in deyiimiyle, değişik parçaları birarada tutmaya büyük katkıda bulunan bir 'dünya ekonomisi' haline gelmişti. Doğu Akdeniz Havzası, imparatorluğun nüvesini oluşturuyordu. Tamamen Osmanlı topraklarıyla çevrelenmiş olan Karadeniz bir Türk gölü idi. Osmanlı yöneticileri denizlerin önemini farkında idiler ve yüzyıllar boyunca imparatorluk içerisinde denizyollarını serbest ve açık tutmak için ellerinden gelen her şeyi yaptılar.

Bir donanma iki ana unsurdan oluşur: Savaşa hazır durumdaki gemiler ve bunları kullanabilmeye muktedir olan insanlar. Bu yazı, doğal olarak en önemli unsur olan olan ikincisini ele alacak ve gemilere ancak donanmanın insangücü gereksinimi sözkonusu olduğu zaman

değınilecektir. 1660'lardan, buharlı zırhlı gemilerin öne çıktığı 1850'lere kadar geçen iki yüzyıl boyunca, yelkenli gemiler, her yerde olduğu gibi, Osmanlı donanmasının ana unsurlarını oluşturmuşlardı.

KADIRGA KÜREKÇİSİNDEN YELKENLİ GEMİNİN USTA GEMİCİSİNE

Bir Türk bilim adamının İstanbul'daki Osmanlı arşivinde bulunan belgelere dayalı çalışması bizim Girit Savaşı (1645-69) sırasında Osmanlı donanmasının mürettebatı konusunda kesin bir fikir edinmemizi sağlamaktadır.¹ Sultan'ın Divan-ı Hümayun tarafından formüle edilen hedefler doğrultusunda, Kapudan Paşa (Kaptan-ı Derya) her yıl denize indirilecek olan kadirgaların ve bunlarda hizmet edecek adamların sayısına karar veriyordu. 1660-61 (H. 1071) yılında donanma denize elli altı kadirga indirmiş, bunlara denizciler (bahriler), kürekçiler ve askerlerden oluşan mürettebat yerleştirmiştir ki bunlar topçu, Yeniçeri ve zırhlı askerlerden (cebeli) oluşuyordu. Üçgen (latin) yelkenler ile dümenin idare edilmesi için tam olarak kaç denizcinin görevlendirildiğini bilmiyoruz, fakat Osmanlılarınkine çok benzeyen ve aynı amaç için 25-30 denizci kullanan Avrupa kadirgalarıyla karşılaştırarak, o yıl için donanmaya 1.200-1.500 arasında denizci gerektiği ortaya çıkmaktadır.

Kürekçiler mürettebatın en büyük kısmını teşkil ediyordu ve her yıl bunların hizmete alınması Kapudan Paşa'nın en büyük sorunuuydu. 1660 yılı için 12.391 kürekçiye veya kadirga başına ortalama 221 kişiye gereksinim olduğu hesaplanmaktaydı. Bu celp, 835 mahkûmu içermekte olup (yüzde 6.6) diğerleri (yüzde 93.49) özgür insanlardı. Bu durum hemen hemen tümüyle esir veya mahkûm kullanmakta olan Hıristiyan donanmalarından farklıydı. Özgür kürekçiler yaklaşık altı ay süren yıllık sefer başına günde 15-20 akçeden toplam 3.000 akçe almaktaydılar. Bunların hizmete alınmasını sağlayan birkaç yol bulunmaktaydı.

1 Verilerin büyük kısmı İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersane-i Âmire* (Ankara, 1992), s. 181-241. Yararlanılan arşivler: Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maliyeden Müdevver Defterler Tasnifi.

4.441 gönüllü (yüzde 35.8) vardı. Ücret ve başta kumanya olmak üzere diğer masraflar kişi başına 6000 akçe olarak hesaplanmıştı ki, bu miktar özel bir vergi olan bedel (yerine ödeme) ile ödeniyordu. Başkent İstanbul'da iki sosyal grup bu vergiyi kadiya ödeyerek belli sayıda kürekçinin masrafını karşılamak zorundaydı. Birinci grup gayri Müslim topluluklar idi: 1660 yılında Yahudi cemaatine 150 kürekçinin masrafını karşılayacak bir ödeme tahakkuk ettirilmiş olup, Rumlar 125, Ermeniler de 100 kürekçinin masrafına karşılık gelecek bir vergi ödemek zorundaydılar. İkinci grup 860 kürekçinin masrafını karşılamak zorunda olan esnaf idi. Meyhaneciler 248, peremeciler (kayıkçılar) 110, hamallar 40 kişilik vergi ödüyorlar ve diğer esnaf gruplarına da birer pay düşüyordu. Tamamı toplanınca, İstanbul 1660 yılında donanmanın onda biri olan 1244 kürekçinin masraflarını karşılamaktaydı.

Kürekçilerin büyük kısmı iki değişik sistem ile vilâyetlerden temin ediliyordu. Birincisi, kıyıdan en uzak olan İç Anadolu vilâyetlerine salınan 28 milyon akçe tutarındaki bir bedel idi. İkincisi ise 5068 kişi sağlayan bir bölüştürme sistemi idi: Vilâyetler, ve bazen de daha küçük bölgeler hanehalkı sayısına göre adam yollamak zorundaydılar. Bu şekilde hizmet etmek isteyen kişilerin azlığı nedeniyle, sayıları her zaman eksik olan kürekçilerin boşluklarını doldurmak üzere çok daha zalim olan üçüncü bir yol kullanılıyordu: Askerî devriyeler çıkartılıyor ve bunlara kadırgalarda kürek çekmeye muktedir görünen herkesi tutuklama emri veriliyordu. Bu uygulama tam olarak onların çağdaşı olan Avrupa'daki adam kaçırma takımlarını hatırlatmaktadır.

Kürekçi sağlayan yerlerin sayısı oldukça sınırlıydı.

Avrupa kıtasında yer alıp İstanbul'a yakın olan Edirne-Gelibolu bölgelerinden hizmete alınan yüzde 15 hariç tutulursa kürekçilerin hemen hemen tümü Batı Anadolu'dan gelmiş olup, orta Anadolu'dan da küçük bir grup bunların arasında yer almıştır (Tablo 1). Bekleneceği gibi tam olarak yüzde 71.4 oranında bir kesim, en yoğun şekilde iskan edilen ve İstanbul silâhhanelerine yakın olan kıyı vilâyetlerinden çağrılmıştı. Hizmette alınanların bir kısmı İstanbul yerine Girit savaşında kullanılmış olan İzmit, İzmir ve Rodos limanlarına gönderilmişti.

TABLO 1
1660-61 Yılında Kürekçilerin Kökenleri

Vilâyet	Gönüllü	Zorla Kaçırılmış	Toplam
Aydın	644		644
Saruhan	456	230	686
Menteşe	447		447
Sığla	433		433
Hamidili	153	90	243
Karasi	221	120	341
Biga	131	70	201
Teke	108	60	168
Alaiye	29	17	46
Kütahya	307	205	512
Hüdavendigâr	359	450	809
Karahisar	7	46	53
Ankara	144	90	234
Sultanönü	31	31	
Çankırı	110	70	180
Bolu	501	310	811
Kastamonu	322	210	532
Bölge	Milis	Zorla Kaçırılmış	Toplam
Edirne	244	300	544
Bursa	338		338
Gelibolu	8		82
Evreşe	27		27
Kandıra	5		5
Toplam	5.068	2.299	7.367

Askerler içerisinde gemi başına dört veya beş topçu bulunuyordu ki, bu küçük bir rakam olmakla birlikte her kadırgada üç ila beş adet top vardı ve bu uzman askerler topçu reisleri olarak hizmet yapıyorlar ve diğer askerlerden yardım alıyorlardı. 1660 yılında 1975 Yeniçeri gemilerde hizmet yapmak üzere seçilmişti ve bu kadırga başına otuz beş kişi yapıyor; ayrıca beş yüz zırhlı asker gemi başına sekiz veya on kişilik gruplar halinde kadırgalara dağılıyorlardı. Bu gruplarda

bulunan askerlerin hepsi normal maaşlarının dışında günde 4 ila 5 akçe ek para almaktaydı.

Osmanlı kadırgası, Hıristiyan kadırgaları gibi, yaklaşık 300 kişilik mürettebatı olan (220 kürekçi, 30 gemici ve 50 asker) standart bir gemiydi. 15. yüzyıldan beri fazla değişikliğe uğramadan Osmanlı donanmasında hizmet etmekte olan bu tip gemiler 17. yüzyılın son üçte birinde aniden yelkenli gemilerin rekabetiyle karşı karşıya kaldılar ve hızlı bir şekilde onlarla değiştirildiler. Bu yeni gemiler denizde yüksek duruyor, genelde kare yelkenler taşıyor, sadece rüzgâr ile hareket ediyor ve çok sayıda topla silâhlendiriliyorlardı.

YENİ OSMANLI DONANMASI

Girit Savaşı sırasında Osmanlılar Venedik yelkenli gemilerinin kendi kadırgaları karşısındaki üstünlüğünü fark ettiler. Avrupalılardan kiralanmış olan birkaç ticaret gemisinin dışında Osmanlıların Venediklilere benzer gemileri yoktu. 1680'lerin başında, Vezir-i âzam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Kuzey Afrika korsanlarından uzun zaman beri kullanmakta oldukları bu tip gemi hakkında bilgi istedi. Leghorn'dan gelen (ve sonradan Müslüman olan) bir gemi yapımcısını önerenler de muhtemelen bu Kuzey Afrikalılar idi ve sözkonusu kişi 1682 yılında İstanbul tersanesinde ilk yelkenli gemiyi denize indirdi.² 1684 yılında altı gemi fiili hizmete alındı ve on tanesi de kızaklarda idi. Bir Cezayirli olan Kaptan-ı Derya Mezzamorto Hüseyin Paşa'nın (1695-1701) enerjik ve etkin liderliği altında Osmanlılar her yıl onbeş-yirmi yelkenli gemiyi hizmete sokuyorlardı.³ Bu gayretler daha sonra II. Mora Savaşı (1714-18) sırasında, Osmanlılar her yıl yirmi-yirmi beş gemiyi sefere çıkardıkları sırada da devam etti. Bundan otuz yıl sonra Osmanlı donanması otuz üç gemi ile en azından kâğıt üzerinde oldukça etkileyici görünüyorlardı. Fakat bir önceki yüzyılda olduğu gibi her yıl filonun sadece küçük bir kısmı hizmete alınıyordu: Örne-

2 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, (Ankara, 1948, 3. baskı, 1988) s. 470.

3 R.C. Anderson, *Naval Wars in the Levant 1559-1853* (Liverpool, 1952), s. 195-7.

ğın, 1740 yılında, yaz boyunca Ege'de sekiz gemi seyir halindeydi.⁴ Yeni Osmanlı donanması üç ana özelliğe sahipti.

İlk olarak, kadırgaların giderek hizmetten çekilmeleri 1701 yılında sayılarının on beşe kadar inmesi anlamına gelmekteydi. 1760'lara kadar bu seviyede kaldı ve izleyen yıllarda da tamamen ortadan kalktı. 18. yüzyılda görevleri keşif faaliyetleri, Ege kıyıları ve adalarında devriye seyirleri ve bazen de yelkenli gemilerin çekilmesi ile sınırlanmıştı.

İkincisi, yelkenli gemilerin sayısındaki artışın, boyutlarının büyümesi ve mürettebatın gücündeki yükseliş ile birlikte gitmesiydi. 1690 yılındaki sancak gemisinin mürettebatı 418 kişi idi: 1699 yılında 601⁵ ve 1738 yılında 1470 kişiye ulaştı⁶ (Tablo 2).

1699 yılında, 600 kişilik sancak gemisi hariç tüm gemilerde 200-400 arasında adam bulunuyordu. Hepsi faal hizmette bulunduğu zaman, 20 gemi için 6000 adama gereksinim vardı. Aynı koşullarda, 1738 yılındaki 33 gemi için bunun 3.5 misli olan 21.800 adama gereksinim bulunuyordu. Gerçekte, sadece otuz yıl sonrasının standartlarına göre, 1699 yılının yalnızca sancak gemisi hâlâ birinci sınıf bir gemi olarak sınıflandırılabilirdi.

Üçüncü olarak, bir kadırgada farklı görevlerin ne kadar sınırlı olduğunu gördük ki, bu bir yelkenli gemide bulunan farklı görevler ve fonksiyonlar ile çok çarpıcı bir tezat teşkil etmektedir. Çoğu zaman hem seyir halinde bulunacak ve hem de savaşılan bir yelkenli geminin idaresi çok karmaşık bir mesele olup, çok sayıda usta denizciye gereksinim göstermekteydi. 1690 yılında sancak gemisindeki 418 gemici 18 farklı meslek icra ederken, izleyen yıllarda bu rakam 40'ın üzerine çıkmıştı.⁷ 1699, 1738 ve 1815 yıllarının sancak gemilerindeki

4 Uzunçarşılı, *Bahriye*, s. 481.

5 Gerçekte 801, çünkü, daha önceki ve sonraki yıllarda levendlerden 200 kişi görünürken bunlar 1699 listesinde yer almıyorlardı.

6 1699 yılı için, bkz. Bostan, *Osmanlı Bahriye*, s. 186; 1738 için bkz. Daniel Panzac, 'La Flotte de guerre ottomane au milieu du XVIIIe siècle, *Bulleten* 60 (1996), s. 389-419. (1738 için inanılmaz görünen rakam, belki de Aksan'ın makalesindeki hayalet askerlere benzeyen "hayalet denizciler" dikkate alınarak değerlendirilmelidir. E. Z.)

7 İngiliz donanması 18. yüzyılın ortalarında ahşap bir geminin mürettebatı arasında otuz yedi ay-

TABLO 2
1699 ve 1738 Yıllarında Osmanlı Donanması

Mürettebat	1699	1738
1500		1
1300		1
1100		1
1000		1
800		6
750		5
650		4
600	1	
500		1
450		7
400	2	3
350	3	1
300	8	1
250	3	1
200	3	
Toplam	20	33

görevler için hazırlanmış ayrıntılı listeler sayesinde bir Osmanlı yelkenli gemisinin nasıl faaliyet gösterdiğini görebiliyoruz.⁸ Bu büyük savaş gemilerinin her birinde 1699'da 600-800, 1738'de 1470 ve 1815'de ise 1207 kişi bulunmaktaydı. Farklı meslekler daha genel fonksiyonlar altında gruplanabilir:

• **Dümen.** 1699 yılında on güverte subayı (reis), iki dümenici-başı (serdümen) ve on sekiz dümenici bulunmaktaydı. 1738'de ekip yirmi iki dümenici ve serdümen tarafından desteklenen sekiz subaydan oluşmaktaydı. 1815 yılında dümenden sorumlu altı subay ile otuz ast subayın (*rüesayı rubul*'u) yanısıra altı subay da otuz bir usta

⁸ rı uzmanlığı saymaktaydı; N.A.M. Rodger, *The Wooden World; An Anatomy of the Georgian Navy* (Londra, 1986), s. 348-50.

⁸ 1693-9 için, Bostan, *Osmanlı Bahriye*, s. 183; 1738 için, Panzac, 'La flotte de guerre', 1815 için, Uzunçarşılı, *Bahriye Teşkilatı*, s. 474-5.

denizci ile birlikte yelkenlerin idaresi ile (*gabayyaran-ı çamlıca*) uğraşıyordu.

- İdare ve erzakçılar. 1699 yılında gemi muhasebecisinin (hoca) altında altı kişi bu iş ile görevliydi ve bunlara birkaç ambarcı (vekil-harç) yardım ediyordu. 1738'de bunların sayısı yedi ve 1815'de on üç olup, bunların beş tanesi gemi muhasebecisiydi.

- Topçuluk. Bu ekip birinci topçubaşı dahil olmak üzere beş kişi olup 1699, 1738 ve 1815'de tam olarak aynı sayıda idi.

- Zanaat erbabı. Bir başmarangoz ile üç yardımcısı vardı ve aynı sayılar 1699 ve 1738'de kalafatçılar için de geçerliydi. 1815 yılında dokuz marangozun yanısıra sekiz *kalafatçı* ve beş yelken ustası (*badbani*) bulunmaktaydı.

- Ruhlar ve bedenler. 1699 sancak gemisinde bir imam ve bir cerrah bulunmaktaydı. 1738'de iki yardımcıları olan iki imamın yanısıra bir de cerrah bulunmaktaydı. 1815'de bir imam, bir doktor ve bir cerrah vardı.

- Filikacılar. 1699 yılında bir sandal reisi ile kırk kürekçi varken, 1738'de üç reis, 1815'de ise iki reis ile kırk sekiz kürekçi bulunmaktaydı.

- Bahriye silâhendazları (levendler veya deniz piyadeleri). 1699 yılında komutaları altında 200 asker bulunan 5 subay, 1738'de 9 subay ile 350 asker, ve 1815 yılında ise 10 subay olup, bunların komutaları altındaki askerlerin sayısı hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır.

- Denizciler. 1699 yılında hepsi 498 kişiydi: 200'ü usta denizci olup (aylakçılar); 200'ü de yelkenlerin idaresine yardım edebilmekle birlikte esas olarak topçuydu, ve 98 tanesi de levazım hizmetlerine bakıyorlardı (saatçılar). 1738'de sancak gemisinde 1020 denizci varken (döküm verilmemektedir), 1815 yılında tek bildiğimiz gemide bahriye silâhendazları ve denizci sayısının toplam 897 olduğudur.

Tüm yıl hizmet yapan bahriye silâhendazları seferin bitmesini takiben kış için çekilen gemileri korumak zorundaydılar ve ya gemide, ya da 1718'de Kapdan-ı Derya Süleyman Paşa tarafından kendileri için başkent dış mahallelerinde, Eyüp, Üsküdar ve Beşiktaş'ta yaptırılmış olan kışlalarda barınırlardı. Çoğunluğu Müslüman olmakla birlikte bir kısmı Rum'du. Bunlar elbise ve türbanları ile ayırt edilirdi. Hepsi 1738 yılındaki maaşlarının aynısı olan 16 ila 18 akçe gündelik alıyorlardı. Bir yüzyıl önce kürekçilerin geldiği vilâyetlerden ve aynı sisteme göre hizmete alınıyorlardı. Filo İstanbul'dan ayrılmadan önce Haliç'teki Kasımpaşa'da toplanırlar ve patırtılı kavgaları ve şiddete yatkınlıklarıyla tanınırlardı.

Bir buçuk yüzyıl boyunca görev tanımlarının ve bunlara tahsis edilen adam sayısının değişmemesi oldukça dikkat çekicidir. Gerçekte, belli bir büyüklüğün ötesine geçince, büyük bir yelkenli gemi daha küçük bir gemi ile aşağı yukarı aynı mürettebata ihtiyaç gösteriyor, sadece askerlerin sayısı değişiyordu. Üç geminin meslek kadroları, zanaatçılar dahil, yaklaşık yüz kişi idi. Buna karşın, bahriye silâhendazları ve denizcilerin sayısı 1699'da 700, 1738'de 1400 ve 1815 yılında 1000'in üzerinde idi.

Osmanlı donanmasının yelkenli geminin ortaya çıkmasıyla yaratılmış olan yeni koşullara uyumundaki hız ve etkinliği vurgulamak isterim. Bu değişikliğin önemi 1682 gibi oldukça erken bir tarihte ilk Osmanlı yelkenli gemisinin inşası ile yeterince dikkate alınmıştı. Aynı yıl bahriye silâhendazları ve denizcilerin hizmete alınmaları ve örgütlenmesiyle ilgili bazı padişah fermanları yürürlüğe girmiş ve ayrıca yeni bir amirallik makamı olan Kapudane (Büyük Amiral) ihdas edilmişti. Kapdan-ı Derya'dan hemen sonra geliyor ve kadirga filolarına komuta eden diğer iki amiral, Patrona ile Riyale'nin önünde yer alıyordu. Donanma büyük maliyetle ve on beş yıldan daha kısa bir süre içerisinde kürekçilerden denizcilere dönüşmüş, Yeniçeri ve zırhlı askerlerin yerine deniz piyadeleri geçmiş ve yeni bir deniz subayları ile astsubaylar topluluğu yaratılmıştı. Genel bilgi ve yetenek seviyesi muhtemelen düşük ama gemileri kifayyetle yönetebilecek kadar yüksekti. Birinci

Mora Savaşı'nda (1686-99) Venedik filoları denizlere hâkim oldular, Osmanlı filosunu Çanakale'de yenilgiye uğrattılar ve Osmanlıların kıyı eyaletleri arasındaki ulaşımı engellediler,⁹ fakat İkinci Mora Savaşı'nda (1685-99), Osmanlı donanması Mora'nın geriye alınmasında belirleyici bir rol oynadı ve Adriyatik ağzında Venedik donanmasına birkaç kez başarılı bir tarzda meydan okudu.

OSMANLI DONANMASI:

ŞANSSIZ, İNATÇI PHOENIX* (1770-1850)

1738-39 yıllarında Karadeniz'deki bazı küçük ve sınırlı müdahalelerin dışında, Osmanlı donanması 1718'den 1769'da Rus Savaşı'nın başlamasına kadar yarım yüzyıl boyunca herhangi bir askerî harekât görmedi. 1769-1841 arasında imparatorluk toplam yirmi dokuz yıl süren dokuz savaş yaşadı ve bu süre içerisinde Akdeniz ve Karadeniz, hayatî önem taşıyan muharebelerin yapıldığı ve Osmanlı filolarının sık sık ağır yenilgilere uğradıkları yer oldu. Önemli rolünden ötürü, Osmanlı Devleti her yenilgiden sonra, hem malzemenin hem de mürettebatın modernizasyonunu gözönünde tutarak donanmayı yeniden inşa etmek için elinden geleni yaptı. Durumun aciliyeti Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'dan teknisyenler çağırmasına yol açtı. Bunların müdahaleleri aynı zamanda Avrupa'nın imparatorluk işlerine genel olarak karışmalarının da önemli bir parçasını oluşturdu.

Çeşme: Osmanlı'nın Zaaflarının Ortaya Çıkması

7 Temmuz 1770 tarihinde, Kapdan-ı Derya Hüsameddin Paşa'nın komutası altındaki Osmanlı donanması Orlov kardeşlerin yönetimi altındaki Rus filosu tarafından Çeşme körfezinde imha edildi. On bir hatt-ı harb gemisi, 6 firkateyn, 6 üç direkli, 7 kadirga ve 32 diğer kü-

(* Kendi küllerinden yeniden doğan mitolojik kuş - ç.n.)

9 Bu tehlikeyi karşılamak amacıyla Osmanlılar Fransızlardan gemi kiralamak istediler. Bu uygulamaya 'caravane maritime' adı verilmişti; 1686'dan itibaren Osmanlılar ve 1888'den itibaren Fransızlar için resmileştirilmiştir. Bkz. Daniel Panzac, *Commerce et navigation dans l'Empire Ottoman au XVIIIesiècle* (Istanbul, 1986).

çük gemi yakılırken bir yelkenli ile 5 kadirge ele geçirildi. 15.000-17.000 personelden 5.000-6.000'i ölü, yaralı veya esir olarak kayıp verildi. Osmanlı İmparatorluğu, yarım yüzyıldır, 1714-18'de Venediklilere başarılı bir şekilde meydan okumuş olan donanmasının Ege'ye girmeye cesaret edebilecek olan her düşmanı durdurabileceğine inanmıştı. Çeşme felaketi Osmanlı donanmasının zayıflık ve eksikliklerini en acımasız şekilde ortaya çıkarmış oldu. Bunlar 1806 tarihli bir Fransız kaynağında açıkça anlatılmaktadır:

Çok uzun olmayan bir zaman öncesinde Türk gemileri, özellikle pupa (kıç) tarafında su kesiminin üzerinde olağanüstü yüksek olup, gerçekten de orantısız bir görünüm arz ediyorlardı. Bu gemiler rüzgârın insafındaydılar: Hareketleri ağır olup her zaman sürüklenmelerinin yanısıra ani rüzgârlara karşı çok korumasızdılar ve nihayet savaşta düşman gülleleri için çok kolay hedef oluşturuyorlardı. İlerlemeleri çok ağır ve hareketleri hantaldı çünkü manevraları düzensiz ve hassaslıktan yoksundu. Türk gemilerinin içi geniş ve ferahtı, meşe ağacından yapılmıştı, fakat ana kirişler arası çok açık olduğu için gövdeler zayıftı... Dayanıklı değillerdi ve çok dikkatli bir şekilde kalafatlanmış olmalarına rağmen çabuk su sızdırmaya başlıyorlardı. Topçu bakır toplar kullanıyor, ancak bunlar farklı kalibrelerde olduğu gibi kullanımları beceriksiz ve yavaştı. Güvertenin boşaltılması çok yavaş ve düzensiz bir şekilde yapılıyordu.¹⁰

Kısa, enli ve su kesimi üzerinde fazlasıyla yükselen Osmanlı gemisi 17. yüzyılın sonlarında kullanılmakta olan Avrupa modelinden başka bir şey değildi, çünkü Osmanlılar tarafından o zamanda kopya edilmişti.¹¹ Elli yıldan daha uzun bir süredir savaş yapılmamasından

10 *Essay sur la puissance navale des Turcs*, MAE (Dışişleri Bakanlığı Arşivi) *Mémoires et documents*, c. 30., fol. 350-51. Birçok örnek olup bir tanesinde şu husus belirtilmektedir: hemen hemen tüm subayların ve bir toptan sorumlu olan her bölüğün kendi sobası vardı. Bu birkaç düzine ocak ve gemide yangın riskinin artması demektir.

11 'Adeta eski baskılardan çıkmış bir nesne gibiydi. Bayrağı olmasa hiç yadırganmadan Blake'in veya Van (sic) Tromp'un donanmasının savaş hattında yer alabilirdi. Şimdilerde muhteşem 74'lükler tarafından değiştirilmiş bulunan eski, küçük ve hantal hatt-ı harb gemilerinin son örneği olmalıydı.' (C.S. Forrester, *Hornblower and the Atropos*, (Londra, 1990), s. 243.

kaynaklanan gelenekselcilik gemicilerin üzerine çökmüştü. O dönemin hemen hemen tüm gözlemcileri, subaylar arasında hüküm süren yetersizlik ve rüşvetçilik ile denizciler ve deniz piyadelerinin cahillikleri ve kabadayılıklarına işaret etmektedirler. Hizmete alma sistemi bir asırdır değişmemişti. Fakat her yıl ekim ayında gemicilerin terhis edilmeleri ve ertesi nisanda yenileriyle değiştirilmeleri donanmayı sürekli bir eğitimli denizci kadrosundan yoksun bırakmaktaydı. Bunun ötesinde Osmanlı parası ciddi bir devalüasyona uğrarken ücretler bir asırdır değişmemişti ve Osmanlı Hazinesi'nin yaşadığı zorluklar donanmanın çoğu zaman düzenli ödeme alamaması anlamına geliyordu.

Subaylar sözkonusu olduğunda durum muhtemelen daha kötüydü. Hemen hepsi eratin arasından yükselmişti ve sahip oldukları denizcilik bilgilerinin oldukça az olduğu anlaşılmaktadır. Bu, Çeşme'de sona eren seferin başlangıcında gözlemlenen manevra problemlerinin nedeniydi. Bunun yanısıra sorunları artıran koşullar da mevcuttu. Donanma subayları, tüm Osmanlı subayları gibi rütbelerini satın alırlar ve yaptıkları yatırım için maaşlarının ötesinde bir kazanç elde etmek isterlerdi. Kaptanlar mürettebatları için erzak almakla yükümlüydüler, fakat, teftişlere rağmen, adamlarının sayısı konusunda hile yaparlar ve hayali gemicileri için sözde harcanmış olan parayı kendilerine saklardı. Komutanlarının onayını satın alarak gemilerini ticari taşımacılık için kullanırlardı. Barış zamanında ciddi sonuçları olmayan bu tür gevşek davranışlar savaş zamanında felaket getirdi. Osmanlı hükümeti bunun tamamen farkındaydı ve donanmayı düzeltmek için elinden geleni yaptı.

Büyük Kapdan Paşaların Dönemi (1774-1807)

Yelkenli geminin kabul edilmesiyle bağlantılı olan 1682 padişah فرمانlarını takiben, donanmanın örgütlenmesi büyük ölçüde aynı kalmıştı. 1770 yılından sonra Osmanlı hükümeti iki Kapdan Paşa'nın (kapdan-ı derya) önemli rol oynadıkları daha hızlı bir reform politikası başlattı ki, bunlar Cezayirli Gazi Hasan Paşa (1774-90) ile Küçük Hüseyin Paşa (1792-1803) idi. Bu kişilerin şahsiyetleri ve donanmayı

bir kez daha güçlendirme çabaları padişahlar tarafından desteklendi; bunlar Sultan I. Abdülhamid (1774-89) ve özellikle de dönüşümün nisbeten kısa aralıklarla olduğu bir makamda onlara çok uzun bir süre kalma fırsatı veren (sırasıyla on altı ve on bir yıl) Sultan III. Selim (1789-1807)¹² tarafından kuvvetle desteklendiler. III. Selim'in ölümünden sonra ordu reformlarının başına gelenin aksine, bu kişilerin yapmış oldukları reformlar ölümlerinden sonra da kısmen varlığını sürdürdü. İlk iş tahrip olanların yerine yenilerini koymaktı. Eski filonun eksikliklerinin farkında olan Osmanlılar bu kez Fransız mühendisleri çağırdılar. 1789 ile 1798 arasında hepsi yeni tasarım olan kırk beş büyük savaş gemisi; hatt-ı harp gemileri ve fırkateynler hizmete alındı. Osmanlı devleti kısa sürede her yıl yirmi ila yirmi beş büyük gemi ile bir düzine fırkateyni denizlerde dolaştırmaya muktedir hale geldi. Aynı dönem içerisinde hükümet yeni filonun mürettebat ihtiyacının karşılanması gibi korkunç bir sorunla karşı karşıya kaldı.

Küçük Hüseyin Paşa, 1792 yılında bir dizi padişah fermanı ile ilan edilen daha köklü reformlar başlattı. Subay hiyerarşisi yeniden örgütlendi ve yeni maaş sistemi resmi olarak, rüşvet ve adam kayırmaya değil, mesleki yeterliliğe dayandırıldı. İlerdeki terfiler subayların niteliklerine ve bilgilerine göre yapılacağı için öğretim ve eğitim hayati hale geldi. Osmanlılar gemi inşa mühendisleri ile deniz subaylarını birarada yetiştirebilecek olan bir okul istiyorlardı. Gazi Hasan Paşa tarafından 1784-85 yıllarında yapılan ilk girişim İstanbul'da görevli olan Fransız subaylarına dayanmıştı, ama Fransızlar gittikten sonra bu sürdürülemedi. İlk gerçek yeni okul 1795 yılında yine bir Fransız olan Le Brun'un yönetimi altında fakat Osmanlı öğretmenlerinden oluşan bir heyet ile kuruldu.¹³ İki bölümden oluşmaktaydı: On talebe gemi mühendisliğinde ve yirmi talebe de denizcilik bölümünde olup, matematik bölümü her iki bölümde de ortak idi. Öğrenim hazırlık sınıfından sonra üç yıl sürüyordu. 1805 yılında denizcilik bölümünde yaklaşık

12 Stanford J. Shaw, 'Selim III and the Ottoman Navy', *Turcica* 1 (1969), s. 212-41.

13 F. Hitzel, 'Relations interculturelles et scientifiques entre l'Empire ottoman et les pays de l'Europe occidentale (1453-1839)', yayımlanmamış doktora tezi, (Paris-Sorbonne IV), 1994.

kırk talebe vardı ve donanmada Hıristiyan subay olmadığı için hepsi Müslüman'dı. Aylık maaşları 24 kuruş olup; yirmi dört tanesi okulda ve on biri de savaş gemilerinde stajyer olarak bulunuyorlardı. Subayların maaşları, aşağıdaki tablodan görülebileceği gibi iyileştirilmişti.

TABLO 3
Osmanlı Donanmasında Yıllık Maaşlar (1738-1805)
(geçer kuruş olarak)

Sınıf	1738	1792	1805
Kapudane	6000	7500	12.500
Liman reisi		6000	12.500
Patrona	4500	6000	10.000
Riyale	3000	5000	9.000
Sancak gemisi kaptanı	2000	2433	
Üç-güverteli kaptanı	1000	1500	4500
1. sınıf kaptan	1000	2500	4000
2. sınıf kaptan		3250	3000
1. sınıf firkateyn kaptanı		1850	2500
2. sınıf firkateyn kaptanı		1600	2250
1. sınıf sancak üsteğmeni	350	1250	1500
Üsteğmen. 1. sınıf gemi	270	833	1150
Üsteğmen. 2. sınıf gemi	180	783	1000

Doğal olarak bu verilerin dikkatle kullanılması gerekir fakat 1792 yılında düşük rütbeli subayların maaşlarının üst rütbedekilerden çok daha yüksek bir oranda artırıldığını kaydetmeliyiz. 1805 yılında, enflasyon kayıplarını telafi etmek için tüm ücretler artırılmıştı.

Erat için hizmete alma sistemi değişmemişti. 1800 yılında 144 subay için hazırlanmış olan bir liste bunlardan yüz tanesinin doğum yerlerini vermektedir. Ege Adaları ve sahili on altı; Girit, on sekiz; Arnavutluk sahili, yirmi üç; İstanbul, on iki; Kuzey Anadolu, dokuz; İç Anadolu, üç; Mağrip, dört; Mısır, dokuz; Diğer yerler, üç.

Tüm subaylar erat arasından alındığı için, listedeki doğum yerleri sapma göstermeden denizcilerin doğum yerlerinin dağılımını da göstermektedir. Gemicilerin yüzde 72'sinin Akdeniz ve buna bitişik

olan Marmara ve Adriyatik Denizi kıyılarından geldiklerini görüyoruz ki, bu 1660'lardaki oranın aynısıdır. Bunun ötesinde, önemli bir sayının Mısır ve Mağrib'ten geldiklerini görüyoruz. Her ilkbahar hizmete alınan denizcilerin yetersizlikleri Gazi Hasan Paşa'ya bunların birkaç bin tanesinin birkaç yıl için hizmete alınmaları gereğini düşündürdü. Bunlar için İstanbul'da yeni bir kışla inşa etmek, ve bu sayede her yıl hizmete alınan erat için astsubay olabilecek eğitilmiş insan kaynağı oluşturmak istedi. Fakat bu sayede Kapdan Paşa'nın kendine sadık bir asker grubuna sahip olacağını düşünen diğer vezirler bu fikrin fiiliyata dönüşmesini engellediler. Küçük Hüseyin Paşa bu fikre sahip çıktı ve 3000 denizciden oluşan bir grup İstanbul'da Tersane'de hazırlanan kışlaya yerleştirildi. Onların ücretleri de enflasyonla orantılıydı: Bir denizcinin yüzyıl boyunca 16-18 akçe olan yevmiyesi 1792 yılında 30-40 akçeye, 1805 yılındaki profesyonel ve gönüllü denizciler için de 160 akçeye çıkartılmıştı (Tablo 3).

Denizcilerin belli görevlere tahsis edilmelerinde de önemli bir değişiklik oldu: bundan itibaren Müslümanlar deniz piyadesi veya topçu olurken Rumlar yalnızca seyir görevleriyle yükümlü kılınıyorlardı. Bu karar 1770 yılında Rusların kışkırtmasıyla çıkan Mora ayaklanmasından kaynaklanıyordu. Kuşkusuz, bu Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk ayaklanma değildi ama bu hem bir yabancı devlet tarafından çıkarılan, hem de dini olmasının yanısıra bir nevi milliyetçi yanıda olan ilk isyandı.

Askere alma sistemini geliştirmek için Anadolu, Rumeli, Girit, Kıbrıs ve Alanya sancağındaki celp bölgelerinin gözetimiyle görevli ihtisaslaşmış subaylardan (lonca başı) oluşmuş bir grup kuruldu.

Ordunun Nizam-ı Cedid'ine benzeyen ve Tüfekçi Kapudanı'nın komutası altında iki alaydan oluşan 1000 kişilik özel bir deniz piyade birliği kuruldu. Bu askerler hem kıyıda ve hem de gemide hizmet edebilecek, topları kullanabilecek ve yelken açabileceklerdi.

I. Abdülhamid ve III. Selim zamanında donanmanın gelişmesi üç ana özelliğe sahipti.

İlk olarak, bir asırlık yapısal hareketsizlikten sonra, donanma

yeniden örgütlendi ve özellikle personeliyle ilgili olmak üzere bir dizi yeniliği özümsemek zorunda kaldı. Değişik branşlar, özellikle de Kapudane ile Tersane Emmini arasındaki karışıklık ve rekabet nedeniyle hükümet tüm hiyerarşinin başına geçen ve donanmanın yenilenmesini sembolize eden bir Bahriye Nezareti kurdu.

İkinci olarak, hem subaylar, hem de erat arasında profesyonellerin sayısını ve yeteneklerini artırmak için büyük gayretler gösterildi.

Üçüncü olarak, Çeşme yenilgisinden sonraki çeyrek yüzyıl Osmanlı donanmasının yeniden canlanmasına şahit olurken, filolar hem Akdeniz hem de Karadeniz'de çok faaldiler. 1787-91'de Osmanlı donanması Karadeniz'de Rus donanmasını yenemese bile en azından karşılamaya ve zaman zaman engellemeye muktedir olmuştu. Napolyon'un Mısır seferi (1798-1801) sırasında ittifaklar tersine döndü: Osmanlı savaş gemileri Fransızlar tarafından işgal edilen Korfu ve Ankona'ya karşı Rus ve İngiliz filolarıyla işbirliği yaptı; Osmanlı savaş gemileri ayrıca Mısır'a bir Osmanlı ordusunun çıkarılmasını da mümkün kıldılar.

Tanzimat'ın İlk Dönemlerinde Donanma (1845-48)

1812 yılında Rusya ile Yaş Anlaşması'nın imzalanmasını izleyen sekiz yıllık sessizliğin sonrasında Osmanlı donanması 1820 yılında Yunan ayaklanmasıyla uğraşmak zorunda kaldı. Asiler arasında adalılarının önemli bir yer işgal etmesi ile bunlara ait gemilerin rolü ve faaliyetleri, Osmanlı donanmasını ağır yelkenli gemilerin karşı karşıya geldiği klasik filo savaşlarında hiç benzemeyen bir savaş türüyle karşı karşıya bıraktı. Ne Osmanlı gemileri, ne de mürettebatları Yunanlı gemiciler tarafından karşılarına çıkarılan bu deniz gerillası tipi savaşa hazır değillerdi. Bir dizi başarısızlıktan sonra, Osmanlılar Yunan hücumlarını durdurmayı başardılar, kontrol altına aldılar ve sonra da donanmanın etkinliğini ve prestijini kısmen de olsa geri kazandılar. Ekim 1827 tarihinde birleşik bir İngiliz, Fransız ve Rus filosunun baskını sonucunda oluşan Navarin bozgunu her şeyin tekrar sorgulanmasını gündeme getirdi. İzleyen yıllarda tekrar yaratılan donanma 1830-40 arasında

Mehmed Ali'nin Mısır donanması ile karşı karşıya gelmek zorunda kaldı. Büyük uluslararası zorluklar ve para sıkıntısı çekilirken, Osmanlı donanması Yunan isyanı ve sonuçlarına bağlı maddi problemlerini çözmek ve insangücünü tümüyle yeniden örgütlemek zorundaydı.

Bazı Osmanlı ve Avrupa dokümanları bize 1840'lı yıllardaki Osmanlı donanması hakkında yeterli bir fikir vermektedir. İmparatorluk barışta idi ve Avrupalı güçler sayesinde Kavalalı Mehmed Ali Paşa tehdidi geçmişti.

ASKERE ALMA

Yüzyıllar boyunca Osmanlı donanması, Müslüman veya Hıristiyan, insangücünün büyük kısmını, bunların altı aylık seferlere katılmak için savaş gemilerine katıldıkları Akdeniz'in kıyı vilâyetlerinden temin etmişti. İki yüzyıldan fazla bir süre geçtikten sonra bu sistem tümüyle değişti.

1820'lerden sonra Rumlar Osmanlı savaş gemilerinden kayboldu, donanmada Rum asıllı kimse kalmadı; bunların yerleri Müslümanlar ile doldurulmak zorunda kaldı. Bununla birlikte, Mısır donanmasının gelişmesi ve Fransa'nın Cezayir'i alması Osmanlı İmparatorluğu'nu Müslüman denizcilerin geldiği önemli celp alanlarından mahrum kılmıştı ve insangücü ihtiyacı o kadar fazlaydı ki, 1835'ten sonra donanma Hıristiyanları tekrar hizmete çağırdı: bunların sayıları o yıl 1098'di, 1837'de 1491 oldu. Bu tarihten, 142 kişinin sayıldığı 1845'e kadar olan yıllar için belge yoktur. 1851 yılındaki celp 600 kişi öngörmüştü ama sadece 396 tanesi fiilen hizmete alındı ve öyle anlaşılıyor ki bu son Hıristiyan celbiydi. Gerçekte, Sultan II. Mahmud ile Mehmed Ali arasındaki çatışmaya denk gelen 1835-37 yıllarını istisna sayabiliriz. Bundan sonra Osmanlı ordusunun bileşimi tümüyle Müslüman olacaktı.

Tablo 4'te gösterilmemiş olan subaylar hariç tutulduğu takdirde ulaştığımız toplam 10.765 olup, bunların 7.985 tanesi gerçek denizci ve 1813'ü de işçidir. Hıristiyanlar deniz piyadesi ve Tuna tugayı içerisinde yer almıyorlardı ve denizcilerin sadece yüzde 8.3'ünü temsil ediyorlardı.

TABLO 4
1845 Yılında Donanma Personeli

Kategoriler	Müslüman		Hıristiyan		Toplam
	Sayı	Oran	Sayı	Oran	
Denizciler	7.325	91.7	660	8.3	7.985
Askerler	825	100	0	0	825
Tuna	142	100	0	0	142
Tersane	962	86.3	153	13.7	1115
Atölyeler	323	46.3	375	53.7	698
Toplam	9.577	89	1.188	11	10.765

1830'larda, sefer için hizmete alma şeklindeki eski sistem terk edilerek orduda daha önce başlatılmış olan ve her yıl alınacak kişilerin kura ile belirlenmesine dayanan on yıllık hizmet sistemi getirilmişti. Gemilerin sadece bir kısmı tüm mürettebatları ile faal hizmette bulunuyorlar; gerisi kısıtlı bir kadro ile ya tamirde ya da yedekte bekliyordu. 1846 yılında durum aşağıdaki gibiydi:¹⁴ On iki hatt-ı harp gemisinin beşi, yirmi firkateynden yedisi ve yedi korvetten üçü faal hizmetteydiler. Bununla birlikte dokuz adet devriye gemisinin (brigantin) hepsi hizmetteydi.

Orduda olduğu gibi, denizciler bir yüzbaşı ile bir mülazımın (teğmen) komutası altında yüzer kişilik bölüklerde örgütlenmişlerdi. Bir savaş gemisinin mürettebatı, büyüklüğüne göre değişen sayıda bölük içermekteydi: Örneğin, birinci sınıf bir geminin sekiz bölüğü vardı.

Müslüman denizciler bulma gereği ile yüzyüze kalan Osmanlı hükümeti yeni celp alanları aradı ve buldu.

Tablo 5'te görüldüğü gibi 1846-48 yıllarında denizcilerin hemen hemen tümü Müslüman olmakla kalmıyor, fakat bunlar neredeyse tümüyle Anadolu'nun Karadeniz bölgeleri olan Canik ve Trabzon

¹⁴ *Statistique de la marine ottomane au 1er juillet 1846*, Service Historique de la Marine, Vincennes, SHM BB 7/6.

TABLO 5
Müslüman Denizcilerin Kökenleri (1846-8)

Bölge	1846		1848	
	Sayı	Oran	Sayı	Oran
Kuzey Anadolu	961	94.7	1864	93.2
Anadolu'nun Ege Kıyıları	2	0.2	7	0.3
Marmara kıyıları	24	2.4	79	4.0
Rumeli	19	1.9	50	2.5
Diğerleri	8	0.8	0	0
Toplam	1.014	100	2.000	100

bölgelerinden hizmete alınıyorlardı. Eski askere alma bölgeleri olan Ege Adaları, Batı Anadolu ve hattâ Marmara Bölgesi ya terk edilmiş, ya da Rumeli gibi son derece küçük bir giriş sağlar hale gelmişti.

SUBAYLAR

Doğal olarak, subay kadrosunu oluşturan yaklaşık 500 kişi için esas soru, onların, denizde savaş yapmaktan ibaret olan mesleklerini uygulamadaki yeterlilikleriydi. III. Selim'in bahriyede ve orduda eğitimi örgütlenme gayretleri, ölümünden sonra sürdürülmedi. Bir Bahriye Mektebi ancak 30 yıl sonra, İstanbul'da II. Mahmud tarafından 1838 yılında açıldı. 1846 yılında üç sınıfa bölünmüş olarak 180 talebesi vardı.

Talebeler okula bireysel olarak giriyorlar ve bu durum sadece birkaç öğrenci donanmada şu veya bu hizmete girecek bilgiyi edindikleri zaman belirlenen o tarihsiz terfilere neden oluyor. Talebeler bitirme imtihanlarını geçtikten sonra mühendis adı altında filoda görev yapmaya aday gösteriliyorlar ya seyir hesapları yapmaya ya tersaneeye gönderiliyor ya da hoca (katip) adı altında gemide dümencilik veya muhabere gibi bir göreve atanıyorlardı... Bu genç adamlara verilen eğitim önce Türkçe, Farsça ve Fransızca, sonra da aritmetik, geometri, cebir, trigonometri ve seyir hesaplarından oluşuyor. Bezout, Renaud ve Fournier okutulan ders kitaplarının yazarları... Bu okul birkaç yıldır açık olmakla birlikte, donanmanın değişik hizmet-

lerince paylaşılmış olan talebelerin sayısı çok fazla değil ve inanıyorum ki donanma personeli ancak subayların çoğunluğu erat yerine bu okuldan geldiği zaman yeniden örgütlenmiş olacak.¹⁵

İşin gerçeği, donanmada işler yavaş yürüyordu: 1849 yılında, son elemeye kalan adayları gösteren bir listede bulunan 16 kıdemli subaydan sadece ikisi Bahriye Mektebi'nin mezunuydu. Bununla birlikte ilk ivme sağlanmıştı; donanmada hiçbir zaman eksik olmayan modernleşme ruhu yükselir ve Navarin'in acı hatırası giderek silinirken 30 Kasım 1853 tarihine gelindi. O gün, Amiral Nakhimov komutasındaki altı Rus hatt-ı harb gemisi ile iki fırkateyn ile dört korvet Sinop Körfezi'nde demirlemiş olan Kapdan Osman Paşa komutasındaki altı fırkateyn ile dört korvetten oluşan Osmanlı filosuna saldırdı.

Harekâtı anlatmaya gerek yok. Top sayısındaki büyük üstünlüğün yanısıra, Ruslar Türklere olmayan alev mermileriyle donatılmışlardı. Bir saati ancak aşan bir süre içerisinde Türk filosu yok oldu... Osman Paşa ve kaptanlarının üçü esir alındı. Türk kayıplarının 3000 veya daha üzerinde olduğu söylendi. Rus kayıpları ise 37 ölü ve 229 yaralı idi ki, bu rakam son derece tek yanlı bir olayda hiç de ihmal edilebilir bir rakam değildir.¹⁶

Osmanlıların etkin ve güvenilir bir donanma kurma arzuları bir kez daha sıfıra indirgenmiş gibi görülüyordu, fakat böyle bir şey olmadı. Sinop muharebesi yelkenli savaş gemilerin son harekâtı oldu. Bunun hemen arkasından gelen birkaç yıl içerisinde, buhar, zırh ve yeni mermiler tek bir darbe ile tüm yelkenli gemileri çağdışı hale getirdi. Böylece, en baştan modern bir donanmayı yaratmak için eşsiz bir fırsat ele geçmişti. Osmanlı İmparatorluğu denizde büyük bir güç olarak kalma azmini teyid ederek 1860'lı yıllarda bu fırsata sıkıca sarıldı.

¹⁵ A.g.e.

¹⁶ Anderson, *Naval Wars in the Levant*, s. 580.

Ulus ve Asker Kaçakları: Mehmed Ali'nin Mısır'ında Zorunlu Askerlik

KHALED FAHMY

Ortadoğu Araştırmaları Bölümü
Princeton Üniversitesi

“Bir ulus, kelimenin herhangi bir gerçek anlamıyla, hakikaten savaş olmadan doğabilir mi?” Tanınmış Oxford’lu askerî tarihçi Michael Howard’ın ‘Savaş ve Ulus-Devlet’ adlı bir konferansta gündeme getirdiği soru buydu.¹ Genel olarak Avrupa’nın son iki yüzyıllık tarihine bakarak savaşın ulus-devletin ortaya çıkışında gerçekten de merkezî bir yere sahip olduğunu ve modern orduların milliyetçiliğin yükselişi ile yakından bağlantılı görüldüğünü ileri sürdü. 19. yüzyılın ilk yarısında bu görüş pekâlâ Mısır için de geçerli sayılabılırdi. İki buçuk yüzyıldan daha uzun bir süredir Osmanlı İmparatorluğu’nun bir parçası haline getirilmiş olan Mısır, 19. yüzyılın başlarına gelindiğinde, çoğu halde devlet kuruculuğuyla eşanlı hale gelmiş, bununla eşzamanlı olan ve daha önce örneği görülmemiş bir savaş gayreti vasıtasıyla, uluslararası alana girerek daha bağımsız bir rol oynamaya başlamıştı.

Mısır’ı kırk yılın üzerinde (1805-48), oldukça uzun bir süre yö-

1 Michael Howard, *War and the NationState* (Oxford, 1978), s. 9. Ordu ve modern ulus-devletlerin oluşumu arasındaki ilişki için bkz. Charles Tilly, *Coercion, Capital and European States, AD 990-1990* (Cambridge, MA, 1990) ve Anthony Giddens, *The Nation State and Violence* (Berkeley ve Los Angeles, 1985).

netmiş olan Mehmed Ali, bu değişikliği yarattığı için sıkça övülen kişidir. Tarımı canlandırma, eğitim sistemini reforma tâbi tutma, adalet kurumlarını dönüştürme ve modern endüstriyi ülkeye getirme yolundaki gayretleri çoğu zaman onun 'Modern Mısır'ın Kurucusu'² olarak nitelenmesini sağlayacak hususlar olarak görülür. Ne var ki, modern Mısır tarih yazıcılığında bu eşsiz konumu işgal etmesine izin veren husus, modern bir ordunun kurucusu olmasıdır. 1820'lerin ilk yıllarında başlayarak, bu ordu onun tüm reformlarında merkezî bir konuma sahiptir. Değişik okullar, fabrikalar ve hastanelerin hepsi bu orduya hizmet etmek için kurulmuştu ve bu onların varlık nedeniydi. Gerçekten de devletin askerî kesim ile devlet ve ekonominin diğer sektörleri arasında o derece sıkı bir bağ vardı ki, 1820'lerin sonlarına gelindiği zaman, pratik olarak hangi açıdan bakarsanız bakın, Mısır askerî bir devlet olmuştu. Tepeden tırnağa silâhlanmış olarak, Mehmed Ali'nin uzun kariyerinin ortalarına gelindiğinde, Mısır sınırlarını genişletmeyi ve Sudan, Suriye, Batı Arabistan, Yemen, Girit ve Güney Anadolu'nun büyük kısımlarını yönetimine katmayı başarmıştı ki, bu milliyetçi tarihçilerin tipik olarak çok olumlu saydıkları bir başarıydı.

Her şeyin ötesinde, bu kurumun Mısır milliyetçi tarih yazıcılığında bu kadar önemli bir yer işgal etmesinin nedeni, zorunlu askerliğe dayanan bir ordu olmasıdır. Sıkça öne sürülen görüşe göre bu ordu, Mısır köylüsünü askere alarak, ona yüzlerce, hattâ binlerce yıldır ilk kez silâh taşıma ve anavatanını koruma fırsatını vererek, askerlere gerçek kimliklerini keşfetme, yani özde ve gerçekte Mısırlı oldukları ve Müslüman veya Osmanlı kimliklerinin ya sun'î ya da ikincil olduğunu anlama fırsatını vermiştir. Modern bir tarihçi durumu şu şekilde ortaya koymaktadır: 'Yüzyıllardır toprağa bağlanmış ve özgürlükleri ellerinden alınmış olanlar (köylüler), en sonunda hiçlikten kurtarılacak ve Selâhaddin'in zamanından beri ilk kez, onlara yurttaşlık ve milliyetçilik ile ilgili temel dersler öğretilenecekti.'³ Bu görüşle

2 Henry Herbert Dodwell, *The Founder of Modern Egypt: A Study of Muhammed Ali* (Cambridge, 1931).

3 M.A. Rifa't, *The Awakening of Modern Egypt* (Londra, 1947), s. 38

ilgili problem odur ki, Mısır nüfusu, aşağıda gösterileceği gibi, hevesle orduya koşmak yerine, gerçekte askerlik hizmetine aşırı derecede küskün bir tavır içinde, askere alınmaya karşı şiddetle direniyordu. Direnişin endişe verecek ölçüde olması gözönüne alınarak, hâlâ bunun geçici bir tepki olduğu veya 'fellâhın toprağa olan güçlü bağlılığından ve askerî hizmetin ona yabancı olmasından kaynaklandığını'⁴ ileri sürmek mümkündür. 'Ulusal' kurumda hizmet etmeye direnişi, 'fellâhların' toprağına olan güçlü bağlılığı ile açıklamakta ısrar da, onların 'milliyetçi' duygularını ispat eden bir halin ortaya konuşmasıdır. Fellâhlar bir kez askerî hayatın faydalarını ve orduda hizmetin o kadar çok sevdikleri toprakları korumanın en hakiki yolu olduğunu anladıktan sonra, buna direnmekten vazgeçmişler ve sonunda, hattâ ordunun bir parçası olmaktan gurur duyar hale gelmişlerdir.⁵ Buna göre, Mısır'ın kırsal halkına, her ne kadar askerlik yapmak onların sevdikleri topraklardan ayrılmalarını gerektiriyorsa da, bunun gerçekte Mısır'a sadakatlarını isbatlamanın ve gerekirse bunu hayatları pahasına savunmanın en iyi yolu olduğu öğretiliyordu ve paşanın ordusu da kendilerini 'Mısırlı' olarak tanımlamayı 'öğrendikleri' bir 'okul'du. Bu kimlik artık daha önce benimsemiş olabilecekleri herhangi bir yerel veya dinî kimlik kadar doğal ve çok daha gerekli görülüyordu. Bir Müslüman veya Osmanlı olmak bu 'ezeli' kimlik karşısında aniden 'yapay' veya ikincil görülüyordu. Bu açıdan bakıldığı zaman Mehmed Ali'nin ordusu 'Mısır bağımsızlığının temel direği' olarak görülmektedir.⁶

Bu bölümde, Mısır milliyetçiliğinin bu güçlü ve değişmez hitabını tartışacağım. Mısır köylüsünün uzun süreli ataletten kurtulmasında ve o zamana kadar saklı duran 'asıl' kimliğine kavuşturulmasında ordunun önemli bir rol oynadığı iddiasının gerçekliğini sorgulayaca-

4 Cemil Ubeyd, *Kıssa-i İhtilal-i Muhammed Ali li'l-Yunan* (Mehmed Ali'nin Yunanistan'ı işgalinin hikâyesi), (Kahire, 1990), s. 79-80; Ahmed İzzet Abdülkerim, *Tarihü't-Ta'lim fî Asr-ı Muhammed Ali* (Mehmed Ali'nin Yönetiminde Eğitimin Tarihi) (Kahire, 1938) s. 36-37.

5 Abdurrahman er-Râfi, *Asr-ı Muhammed Ali* (Mehmed Ali Dönemi) (Kahire, 1951), s.331.

6 A.g.e., s. 321.

ğım. Mısır köylüsünü zorunlu askerlik hizmetine alma fikrinin ortaya çıkışını, kırsal kesimden asker toplama çabasının ilk adımlarını ve öncesi olmayan bu harekete karşı kırsal kesimdeki halkın tepkisini gözden geçirmek suretiyle, ordunun karakteriyle ilgili daha doğru bir değerlendirmenin toparlanabileceğini umuyorum. Köylünün bu sözde milli kuruma karşı tepkileri üzerinde yoğunlaşmayı ve köylü askerlerin gösterdikleri direnişin onların topraklarına gerçekten ve göbekten bağlı olduklarını değil, fakat Mehmed Ali'nin politikaları ve onun subayları tarafından uygulanan elitist yaklaşımlara karşı duydukları nefreti gösterdiğini ileri süreceğim.

ORDUNUN ETNİK BİLEŞİMİ

Askerlerin hizmete nasıl alındığına bakmadan önce ordunun önemli bir özelliği, yani subaylar ve erat arasındaki etnik bölünme üzerinde durmak gerekmektedir çünkü, zorunlu askerliğe dayanan bir orduyu ilk düşündüğü zaman, Mehmed Ali gerçekten de Arapça konuşan Mısırlıların orduda üst rütbelere yükselmelerine izin vermek gibi bir niyet taşımıyordu. Daha doğrusu, planı kendi kölelerini (Memlûkler) üst rütbelere ve Türkçe konuşan subaylarını alt rütbelere getirirken, askere alınan Mısırlıların da erata oluşturmasıydı.⁷ Sonuçta Memlûkler ve 'Türkler' birleşerek tek bir grup haline geldiler ve bunları birbirlerinden ayırmak zor bir iş haline geldi. Bununla birlikte ana farklılık askerler ile subaylar arasındaydı: Askerler Arapça konuşurken subaylar Türkçe konuşuyordu. Bunun nedeni paşanın kafasındaki fikir, subayları tarafından sıkı bir şekilde hükmedilen bir zorunlu hizmet ordusu kurmaktı. Bir keresinde mümtaz bir Fransız ziyaretçiye şunları söyledi: 'Mısır'da, İngilizlerin Hindistan'da yapmakta olduklarından daha farklı bir şey yapmadım; orada Hintlilerden oluşan ve İngiliz subayları tarafından yönetilen bir orduları var ve benim de Türk subayların yönettiği Araplardan oluşan bir ordum var.. Türk daha iyi subay oluyor çünkü yönetmeye hakkı olduğunu düşünüyor

7 Dârü'l-Vesaiki'l Kavmiye (Mısır Ulusal Arşivleri; bundan sonra DVK): 5/1/48/1/3, 13 Şevval 1238 (23 Haziran 1823).

ve Arap ise Türk'ün bu açıdan kendisinden daha iyi olduğunu hissediyor.'⁸

Kural olarak, evlâd-ı Arab olarak söz edilen Arapça konuşan Mısırlıların yüzbaşidan daha yüksek bir rütbeye terfi etmelerine izin verilmemesi gibi, bu rütbeye dahi gelebilenlerin sayısı çok az oluyordu. Teğmen ve asteğmenlere gelince, bunların yarısının Türk, diğer yarısının 'Arap' olması gerekiyordu. Mehmed Ali'nin oğlu ve kuvvetlerinin başkomutanı olan İbrahim Paşa, bu makamlara terfi emirlerini imzalamadan önce adayların 'her taburda dört taneden fazla Arap teğmenin bulunması kurallara aykırı olduğundan, sözkonusu adayların bu rütbelere terfi edebileceklerden olup olmadığını' sorduruyordu. Diğer yandan, daha üst rütbelere terfi için, 'Türk' olduklarında kuşku olmasın diye genellikle aday listelerinde kişilerin doğum yerleri de belirtiliyordu.

Türk olmak –yani Türkçe konuşmak ve kişinin köklerinin Anadolu, İstanbul, Arnavutluk veya Osmanlı dünyasının diğer bölgelerinden olması– daha önce bir savaş esiri olarak yakalanmış bile olsa, Mehmed Ali'nin ordusunda üst bir rütbeye aday olması için yeterliydi.⁹ Mısır'ın 1831-33 Suriye seferlerinde Osmanlı ordusunu yenmesinden sonra, çok sayıda Osmanlı subayı ve askeri esir alınmıştı. Bunların bir kısmının Suriye'deki Mısır ordusuna subay olarak atanması, askerler arasında büyük kızgınlık ve kırgınlık yaratan bir politika oldu. Şikâyetlerini şu sözlerle dile getiriyorlardı: 'Hayatlarımızı feda ederek ve büyük tehlikeye atılarak yakaladığımız bu adamları daha sonra başımıza subay olarak görmek için mi bunları yapıyoruz?'¹⁰ Ne Mehmed Ali, ne de İbrahim bu uygulamada herhangi bir sorun görmemekle birlikte, İbrahim askerlere daha yakın olduğu için babasından daha fazla endişe duymuş olabilir. Her ikisine göre de bunlar subay olarak atanmayı 'Araplardan' daha çok hak eden ve daha muktedir olan evlâd-ı Türk idiler.

⁸ Georges Douin, derl. *La Mission du Baron Boisselcomte: L'Egypte et la Syrie en 1833* (Kahire, 1927), s. 110-11.

⁹ Sivil idareye katılmada aynı önkoşullar için bkz. Hilmi A. Şelebi, *el-Muvazzafın fi Mısır fi 'Asrı Muhammed Ali* (Mehmed Ali Döneminde Mısır'da Kamu Memurları) (Kahire, 1989), s. 29, 63.

¹⁰ DVK: Şam 11/105, 12 Rebiyülevvel 1248 (8 Eylül 1832).

Subaylar ile askerler arasındaki bu temel farklılıklar iki grup arasında ciddi bir gerilim yaratıyordu. Bazı subaylar askerlerini kandırıyor, 'tek kuruşları kalmayınca kadar' piyasa fiyatının on katına mal satıyorlardı. Askerlere hakaret ve kötü davranış o derecede fazlaydı ki, İbrahim Suriye'deki bütün alaylara dağıtılmak üzere bir genel bildiri yazarak, subaylara, çeşitli muharebelerde zafer kazanmalarının esas olarak askerlerinin 'cesaret ve şevklerine' bağlı olduğunu hatırlatmak zorunda kaldı. Subaylara askerlere hakaret veya eziyet etmemelerini, kendilerini kanun yerine koymak yerine, kanuna göre yargılanmak üzere divân-ı harbe göndermelerini emretti. Bu emirleri ihlâl eden herkesin askerlikten atılacağını söyleyerek subayları uyardı.¹¹

Ne var ki, bu açık ve sert uyarıya rağmen subayları askerlere saygıyla davranmaya zorlamak mümkün olmadı ve kötü muameleyle ilgili şikâyetler sona ermedi. İbrahim'in 'Arap' askerlerine karşı duygularının babasından daha hassas olduğu öne sürülse dahi, subayları ile arasındaki problemler orduda çok kökleşmiş ve onun görünüşteki liberal fikirleriyle çözülemeyecek kadar zorlaşmış bulunuyordu.¹² Başka bir şekilde ifade edersek, iş zora geldiği zaman İbrahim gerçek çıkarlarının nerede yattığını biliyordu: Babasının ve subay heyetinin nüvesini oluşturan Memlûk-Türk elitinin yanında olacaktı.

Eğer ordunun etnik yapısı hanedana ait ve sözde ulusal karakterini yalanlıyorsa, askerlerin her şeye rağmen bunu anavatanın savunması ve şerefi için savaşan ulusal bir ordu olarak gördükleri savunulabilir mi? Kendileriyle subayları arasındaki etnik bölünmenin hizmet ettikleri ordunun yapısal bir özelliği olduğunu gördükten sonra, belli bir kurum içerisinde, askerlerin kendilerini 'Mısırlı' olarak gördükleri bir deneyime katıldıkları şeklindeki bir görüşü ileri sürmek mümkün

11 DVK: Şam 15/146, 23 Recep 1248 (17 Aralık 1832).

12 İbrahim'in bir Fransız askerî danışmanına 'ben bir Türk değilim. Mısır'a geldiğimde sadece bir çocuktum ve o zamandan beri Mısır güneşi kanımı değiştirdi ve beni tümüyle Arap yaptı' şeklinde sözler söylediği, bazı kaynaklarda değinilen bir husustur. Douin, *Boislecote*, s. 249. 'Mısırlılara' nasıl davranılması gerektiği konusunda baba ile oğul arasındaki farklılıklar için, bkz. Afaf Lutfi al-Sayid Marsot, *Egypt in the Reign of Muhammad Ali* (Cambridge, 1984) s. 97.

müdür? Ordunun, bu tür bir duyguyu oluşturmak istememiş olsa bile, bunu kasıtsız olarak yapmış olduğu söylenemez mi?

Bu soruları yanıtlamak için, askerleri hizmete alındıktan sonra yakından izlemek zorundayız. Zorunlu askerlik ve köylülerin buna tepkisi bir ordunun niteliğini ortaya çıkartan ve onun ulusal bir ordu olup olmadığı şeklindeki iddiayı kontrol eden turnusol testidir.

DÜZENLİ BİR SÜREKLİ ORDU FİKRİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

Mehmed Ali 1805 yılında, otuz beş gibi genç bir yaşta Mısır'a vali olduğu zaman, en zengin Osmanlı vilâyetlerinden birisini yönetmek üzere tayin edildiğini biliyordu. Bununla birlikte pozisyonunun garantili olduğu gibi bir yanığı içerisinde değildi. Bunun ilk nedeni Mehmed Ali'nin, Kahire'de yerel güçlerden oluşan bir koalisyonun uzaklardaki Osmanlı hükümetine taleplerini zorla kabul ettirdiği ve onun Osmanlı istekleri hilâfına vali olarak atanmasını sağladığı 'ihtilâlcî bir hareket'in sonucunda iktidara gelmişti. Bu nedenle Paşa, kararnamesinin İstanbul'dan gelmesine rağmen gerçekte Sultan III. Selim'e zorla kabul ettirildiğini ve ilk fırsatta azledileceğini çok iyi biliyordu. Bunun yarattığı tedirginlik Mehmed Ali'nin Mısır valisi olarak uzun kariyeri boyunca aklından çıkmadı ve Mısır'ın 19. yüzyılın ilk yarısındaki tarihi büyük ölçüde onun bu hakkı sıkıca ve sürekli olarak elinde tutmak için yaptığı girişimlerle şekillendi.

En kritik husus, onu değerli eyaletinde daha sağlam bir şekilde tahkim edecek ve Sultan'ın görevden alma girişimlerine karşı koymasını sağlayacak güvenilir bir askerî güçten yoksun olmasıydı. Bu amacı aklına koyarak özgün metodik mükemmellik içerisinde işe koyularak önce 1811 yılında iç kalede gerçekleştirilen katliam ile Memlûk şeflerinden kurtuldu, bundan dört yıl sonra da (1815) onu on yıl önce iktidara getirmiş olan isyancı Arnavut kuvvetlerini başarısızca boyun eğdirmeye çalıştı ve nihayet 1820 yılında planlamış olduğu orduya asker toplamak için Sudan'a cüretli fakat felâketle biten bir sefer açtı. Sudan'da dört yıldan sonra Türkçe konuşan kuvvetleri 20.000 adam toplamayı başarmışlardı ama bunların sadece 3000'i

hâlâ hayattaydı ve diğerleri 'hastalık girmiş koyun sürüsü gibi' yok olmuştu.¹³

Mehmed Ali'nin ordusu için gerekli insangücünü çaresizce Mısır'dan sağlamaya iten şey işte bu son girişimdi. Mısırlıların zorunlu hizmete alınması, kendi ülkelerinin ordusunda hizmet etmeye hakları olduğu veya onların iyi birer asker olacağına inanıldığı için değil, Mehmed Ali hanedan arzuları için herhangi bir başka insangücü kaynağı bulamadığı için başvuru bir yoldu. Mısırlı köylülerin askere alınmasıyla ilgili talihsiz karar, özellikle yoldaşı 'Türkler'i koruma arzusu ile tetiklenmişti: Sudan seferinin fiyaskoya döndüğünü farketdiği zaman ve özellikle Türkçe konuşan subayların kitle halinde firar edip Mısır'a döndüklerinden haberdar edilince güneydeki vilâyetlerden birisinin valisine mektup yazıp 'Türkler bizim ırkımızdan olduğu için uzak ve tehlikeli bölgelere gönderilme zahmetinden esirgenmeleri gerektiğinden (onların yerini almaları için) Yukarı Mısır'dan 4.000 kişinin askere alınması gerekmektedir' demişti. 'Bu askerler', diye anlatmaya devam etmişti, 'üç yıllık bir süre için hizmete alınacaklar ve sonra da ellerine verilecek mühürlü bir belge ile köylerine dönebileceklerdi'.¹⁴ 1822 yılının başlarına ait bu belge paşa tarafından verilen ilk zorunlu askerlik emridir ve Mısır'ın kırsal kesimini daha önce görülmedik bir şekilde tüketen uzun ve meşakkatli bir politikanın yolunu göstermiştir.

Yeni hizmete alınan askerler Yukarı Mısır'daki eğitim kamplarına gönderildiler ve burada aynı zamanda, başta oğlu İbrahim Paşa olmak üzere ağırlıklı Paşa'nın ailesinden bir subay grubu da oluşturulmaktaydı. Yeni askerler talimden geçirilirken, subaylar da daha önce Napolyon'un ordusunda hizmet etmiş ve imparatorun ordusu terhis edildikten sonra iş aramakta olan bir grup Fransız subayı tarafından eğitiliyordu. Bunların arasında ön planda bulunan ve Mısır'daki Fransa Başkonsolosu Bernardino Drovetti tarafından paşaya takdim edilmiş olan Seves adında birisi, Napolyon'un ordusunda albay olduğunu ve Waterloo'ya tanık olduğunu iddia ediyordu. Seves sonunda İslâmi-

¹³ Dodwell, *The Founder of Modern Egypt*, s. 64-65.

¹⁴ DVK: S/1/50/2/145, 25 Cemaziyelevvel 1237, (18 Şubat 1822).

yet'i kabul etti, Süleyman Ağa adını aldı, askerî hiyerarşide yükselerek paşa unvanını aldıktan sonra, Kavalalı'nın oğlu ve kuvvetlerinin başkomutanı olan İbrahim Paşa'dan sonra ikinci adam oldu.

Bununla birlikte paşa yeni ordusunu planlarken Osmanlı modelini gözönünden uzak tutmuyordu. Seves'e işinin başına geçmesi tâlimatını verdikten kısa bir süre sonra İbrahim Paşa'ya, III. Selim'in yirmi yıldan fazla bir süre önce kendi ordusunda kullanmış olduğu yapılanmayı uygulamasını açıkça emretti. İbrahim Paşa'ya 'Her ne kadar Süleyman Ağa harika bir plân yapmış ise de Napolyon'un binlerce askerden oluşan bir orduyu yönetmek için kullandığının aynısıdır. Ancak, bizim ordumuz yeni ve çok daha küçük ve biz bunu oluşturmaya daha yeni başladık.'¹⁵

Hem Mehmed Ali, hem de İbrahim Paşa pratik bir zekâyâ sahiplerdi ve bir yandan Fransa'dan köylülerin hizmete alınması ve silâhlendirilmesi fikrini alırken aynı zamanda Osmanlı modelini de yeni ordularına uyacak şekilde adapte etmekte hiç güçlük çekmediler. Ne var ki, Fransız ordusunun aksine, Mehmed Ali'nin yeni ordusu etnik olarak bölünmüş olacaktı. Bu bölünmenin iki amacı vardı. İlk olarak, tüm Osmanlı dünyasından Mehmed Ali'ye ve giderek büyüyen sarayına hizmet edecek adamların çekilmesi için bir araç olması amaçlanıyordu. Bu makamlar ve sivil bürokrasideki diğerleri vasıtasıyla paşa ve ailesinin etrafında sadık bir seçkinler topluluğu yaratılıyordu. İkinci olarak, Arapça konuşan kitlelerin, liderlik rolleri üstlendikleri takdirde paşanın yönetimine kafa tutma olanaklarının ortadan kaldırılmasını amaçlamaktaydı.

Arapça konuşan kitlelerin ezici çoğunluğunu oluşturan köylülerin alt seviyede ve boyun bükülmüş halde tutulmaları gereği özellikle fevkalade önemli görülüyordu çünkü, binlerce köylüyü askere almanın tarım üretiminde yaratacağı potansiyel tehlikeye ek olarak, tam da kızgınlığın dorukta olduğu bir aşamada bunları silâhlendirmek daha önce hiç görülmemiş bir hareketti. 1820'lere gelindiğinde paşa geniş

bir tekel oluşturma politikası başlattı ve bunu birçok temel besini ve çok sayıda ticarî tarım ürününü kapsayacak şekilde genişletti. Buna ek olarak, çok sayıdaki ve çoğu halde çok iddialı kamu bayındırlık programını gerçekleştirebilmek için, Mısır'da daha önce görülmemiş ölçüde yaygın bir angarya sistemine başvurdu. Ve sanki bu yeterli değilmiş gibi Paşa, çeşitli projelerini finanse etmek için toprak vergisini o kadar yükseltti ki, 1820'lerde kırsal kesim onun sonu gelmez isteklerini karşılama yeteneğinin sınırına ulaştı.¹⁶

Paşa'ya ve politikalarına karşı duyulan büyük öfke yüzünden, kırsal kesim, üzerine daha fazla baskı getirilmesine dayanamaz hale geldi. Fellâhların askere alınması üzerine Mehmed Ali'nin otoritesine endişe verici bir tehdit oluşturan etkiler yarattı. 1823 yılında, Aşağı Mısır'da zorunlu askerliğin gündeme getirilmesinden hemen sonra Menufiye'de büyük bir isyan patlak verdi. Paşa, bunu bastırmak için altı adet sahra topu ile desteklenen kendi saray muhafızlarının başında oraya gitmek zorunda kaldı. Ertesi yıl Yukarı Mısır'da daha da büyük bir isyan patlak verdi ve kısa süre içinde buna katılan erkek ve kadınların sayısı 30.000'i geçti. Yağma, kundaklama ve yerel memurlara yapılan saldırılar paşaya bildirildi ve o da bu isyanı bastırmak için yeni kurulan birlikleri kullanmaya karar verdi.

Bu büyük bir riskti, çünkü birlikler tam da askere alındıkları bölgeye gönderilmekteydi. Bununla birlikte risk sonuç verdi ve yeni alaylardan biri Kana'da isyanın merkezine yürüdü ve sadece iki hafta içerisinde 4.000 kayıp vererek isyanı bastırdı. Yeni askerler kendilerini ispatlamak için iki yeni fırsatı daha kullandılar. Arabistan'da yeniden başlayan çatışmaları bastırmak üzere gönderilen 2.500 kişilik bir birlik kendisinden on misli daha kalabalık olan Vehhabî savaşçıları ezici bir yenilgiye uğrattı. Kısa bir süre sonra 24 Mart 1824 tarihinde Kahire'deki iç kalede muazzam bir patlama oldu ve 4.000'den fazla kişi hayatını kaybetti. Bu patlamanın paşanın disiplinli yeni askerleri yaratması üzerine büyük zarar gören eski Arnavut askerlerin işi olduğu

16 Kenneth M. Cuno, *The Pasha's Peasants: Land, Society and Economy in Lower Egypt, 1740-1858* (Cambridge, 1992) s. 117.

konusunda söylentiler oldu. Bu, durumu, on yedi yıl önce eski Yeniçerilerden kurtulmak isteyen Sultan III. Selim ile mukayese edilen paşa için büyük bir tehlike arz ediyordu. Ne var ki, tek bir tabur yeni asker olay mahalline yetişti ve kısa sürede durumu kontrol altına aldı.

Yeni askerlerin geçer not aldığı bu art arda gelen testler Mehmed Ali'yi adetâ büyüledi ve bürokratik mekanizması yeni ordusu için giderek daha fazla askeri hizmete almak için harekete geçti. Sadece 4.000 askerle başlamışken on yıldan kısa bir süre içerisinde 130.000 gibi etkileyici bir rakama ulaştı. Her ne kadar ordunun önemi sadece büyüklüğünde yatmıyorsa da, bu kadar büyük sayıda adamın askere alınma biçimi, arkasındaki hükümet mekanizmasının doğasının anlaşılması ve Mısır'ın kırsal nüfus üzerindeki etkisi açısından merkezî bir öneme sahiptir.¹⁷

ASKERE ALMA YÖNTEMLERİ

Yukarda belirtilmiş olduğu gibi, Mısırlı fellâhları askere alma yolundaki ilk girişim, Mehmed Ali'den maaş alan Türk askerlerini Sudan'ın uzak ve sıcak topraklarında hizmet yapmaktan kurtarmak amacını gütmekteydi. Onların yerine geçmek üzere Yukarı Mısır'ın köylerinden toplanan 4.000 köylü sadece üç yıl hizmet yapacak ve bunun sonunda alacakları mühürlü bir belge ile evlerine dönmelerine, normal sivil hayatlarını devam ettirmelerine izin verilecekti. Askere alınmak için köyün şeyhi tarafından değil, bu amaçla Kahire'den gönderilen bir memur tarafından toplanacaklardı. Şeyh sadece köyünde askerî hizmete uygun adamların bulunmasında ona yardımcı olacaktı.¹⁸

Askere alma memurlarına emirlerini tebliğ ederken, Mehmed Ali onları bu görevi çok hassas bir şekilde yapmaları gerektiğini söyleyerek etkilemeye çalıştı. İbrahim Paşa'ya bir mektup yazarak, askere alma memurlarının köylerden adam toplarken, angarya için adam

¹⁷ Ordunun Mısır toplumu üzerindeki etkisiyle ilgili daha geniş bir inceleme için, bkz. Khaled Fahmy, *All The Pasha's Men: Mehmed Ali, His army and the Making of Modern Egypt* (Cambridge 1997).

¹⁸ DVK: S/1/50/2/145, 25 Cemaziyelevvel 1237, (18 Şubat 1822).

toplamaya çıktıkları zaman gösterdikleri tutumun aynısını sergilediklerini duyduğunu söyledi. Bu metodun derhal durdurulması gerektiğini belirtti:

Fellâhlar askerî hizmete alışık olmadıkları için, orduya güç kullanılarak sürüklenmemelidirler. Onların zihinlerini bu işe çekmeliyiz.... Bu, fellâhları, orduda hizmet etmenin angarya olmadığına ikna edecek bazı vaizlerin kullanılmasıyla yapılabilir... Bir başka seçenek de onlara Fransızlar'ın (Mısır'da oldukları sırada) kendi inançlarına hizmet hevesi içindeki Koptları ordularında hizmet için ne kadar kolaylıkla topladıklarını anlatmaktır. Eğer Koptlar için durum buysa, kalpleri dindarlıkla ve İslâm'ı savunma ateşiyle dolu olan fellâhların onlardan daha büyük bir hevesle orduya koşacaklarından kuşku duyulmayacaktır.¹⁹

Paşa için bu oldukça iyimser bir düşünceydi. Askere alma memurları işlerini yerine getirirken, fellâhların aklının vaizlere askerî hizmete çekilebilmesiyle halledilebilecek olandan çok daha ciddi problemlerle karşılaştılar. Nüfusla ilgili herhangi bir ayrıntılı bilgi olmamasının yanısıra, yetkililer henüz adayları taramadan geçirebilecek ve güvenilir bir sağlık sisteminden de yoksun bulunuyorlardı. Bunun ötesinde, Fransız İhtilâli veya Napolyon ordusunun²⁰ askere almakla görevli memurlarından farklı olarak, örneğin, Kahire'den gönderilen memurlar askere alacakları adamların yaşları, evlilik durumları veya kaç tane erkek kardeşleri olduğu konusunda herhangi bir ölçüye sahip değilerdi. Bu hayati bilgiden yoksun olan memurlar, emirlerini aldıktan sonra, herhangi bir köye inerek, hiçbir sıra, düzenleme, kayıt veya kura çekme olmadan, bulabildikleri kadar adamı ele geçirmekteydiler.²¹ Daha sonra adamlar altılı veya sekizli gruplar halinde, boyunlarından ip ge-

¹⁹ DVK: S/1/502/186, 6 Recep 1237, (29 Mart 1822).

²⁰ Isser Woloch, 'Napoleonic Conscript: State Power and Civil Society' *Past and Present* 111 (1986), s. 102-5 ve Alan Forrest, *Conscripts and Deserters: The Army and French Society During the Revolution and Empire* (Oxford, 1989), s. 27.

²¹ Sir John Bowring, 'Report on Egypt and Candia', *Parliamentary Papers, Reports from Commissioners* 21 (1840), s. 52.

çirilmek suretiyle bağlanıp²² ve askere alma çetesinin refakatinde eğitim kamplarına yürütülüyorlardı. Geride, kalpleri acılı üzgün, eşleri anneleri ve çocukları; askerlerin erkeklerini alıp götürmelerini önlemek için umutsuzca çığırın ve feryad eden ailelerini bırakmaktaydılar.²³

Fellâhları orduda hizmet etmenin dini bir görev olduğuna inandırmak, ve askere alınmanın angaryaya benzemediğine ikna etmek yolundaki tüm girişimler sonuçsuz kalmaktaydı. Paşa, Osmanlı sultanına karşı bayrak kaldırmadan önce dahi, her ikisi de din karşıtı sayılan Yunanlı 'asilere' veya Arabistan'ın Vehhabilerine karşı dini savunmak için silâha sarılmak, hiçbir duygusal yanı olmayan, tümüyle yabancı ve anlamsız bir çağrı idi. 'Bir askere alma heyeti davullar, kurdeleler ve vaatlerden oluşan tüm akıl çelici gösterişi ile Rozetta'dan Asuan'a kadar tek bir gönüllü kaydetmeden yürüyebilirdi.'²⁴ Aileleri ve ister istemez boş kalacak olan tarlaları konusunda endişeli olan köylüler askere katılmak için herhangi bir özendirici dürtüye sahip değillerdi ve zorunlu askerliğin mantık dışı, tesadüfi ve insafsız yöntemleri karşısında, mümkün olan her yolu kullanarak buna direnmeye çalıştılar.

ZORUNLU HİZMETE TEPKİ

Burada Mehmed Ali ve onun askerî yetkililerinin karşısındaki problemin özüne gelmekteyiz: Paşa ideolojik veya dini savlarla fellâhları kendi özgür iradeleri ile askere katılmaya hiçbir zaman ikna edemedi. Yeni politikanın kırsal kesimde duyulmasının hemen ertesinde fellâhlar askere almakla görevli takımlardan kaçmak için farklı yöntemler kullanmaya başladılar. Bir yöntem açık isyan idi ve 1823-24 yıllarında geniş ölçekte asker alımları nedeniyle çıkmış olan isyanlara daha önce değinilmişti. İsyanın yanısıra fellâhlar orduya alınmaktan kaçmak için sık sık tümüyle köyleri terkettiler. Görevlilerin yaklaştığı haberi bir köye ulaşır ulaşmaz -ve bu kırsal kesimde kuru otların tutuşması gibi hız-

22 Jules Planat, *Historie de la régénération de l'Égypte* (Paris, 1830), s. 76-7.

23 James Augustus St John, *Egypt and Mohammed-Ali* (Londra, 1834) vol 2., s. 277. Ayrıca bkz. P. N. Hamont, *L'Égypte sous Méhémet-Ali* (Paris, 1843), c. 2, s.12.

24 C. Rochfort Scott, *Rambles in Egypt and Candia* (Londra, 1837), c. 2, s. 219.

la yayılıyordu-²⁵ bunu dalga halinde kaçırlar izliyor, askerden kaçmak için aileler kitle halinde evlerini terk ediyorlardı. 1830'larda bu uygulama o kadar yaygınlaşmıştı ki, birçok köy tümüyle terk edilmiş durumdaydı: 'Sessizliğe gömülmüş olarak... fakir sakinlerin evlerinin bulunduğu yerler... hâlâ duruyor, ve bunlar ne yangınla kararmış, ne savaş yüzünden tahrip olmuş, ne de zamanla çürümüş, (Paşa'nın ajanlarını atlatmak isteyen) sahipsiz, cânım köy veya kasabalar tamamen terk edilmiş'.²⁶

Fellâhlar açık isyan ve grup halinde kaçışın askere alma takımlarını atlatmak için etkili yollar olmadığını anlayınca daha trajik isyan yollarına başvurdular. Bir yol, kendini sakatlayarak askerlik hizmeti için tıbben elverişsiz sayılmaktı. İlk başlarda en yaygın sakatlama ön dişlerin sökülmesi ve bu şekilde, tüfek doldururken gerekli olan kâğıt kartuşun dişle yırtılması işlemini yapmaktan aciz hale gelmekti. Ne var ki, Mehmed Ali Yukarı Mısır'da çok sayıda kişinin bu yola başvurduğunu öğrenince, kılavuz kitapları kartuşun hangi dişle yırtılacağını belirtmediği için bu adamların pekâlâ diğer dişlerini de kullanabileceklerini ve böylece yine de askere alınabileceklerini söyledi.²⁷ Diğer sakatlama yolları çok daha tehlikeli idi ve ciddi vücut zararlarına sebebiyet vermekteydi. Örneğin bazı fellâhlar gözlerine fare zehiri koymak suretiyle kendilerini körleştirme (en azından gözde ciddi kızarıklık yaratma) yoluna başvurdular. Bu korkunç uygulamayı duyunca, Mehmed Ali bölge valilerine talimat göndererek tüccarların fare zehiri satmasını yasaklamalarını istedi. Bunu kullanmış olan talihsizlere gelince, bunlar İskenderiye'nin Ebukır²⁸ limanı adı verilen kötü şöhretli hapisanesinde, ömür boyu hapse mahkûm edildiler. Bir durumda iki adamın gözünü oyan bir kadınla karşılaşılmıştı ki, bunların biri as-

25 St John, *Egypt and Mohammed-Ali*, c. 1, s.189.

26 Richard R. Madden, *Egypt and Mohammad Ali* (Londra, 1841), s. 41-2.

27 DVK: S/1/48/4/648, 18 Cemaziyelahir 1250 (23 Ekim 1834).

28 Emin Sami, *Takvimü'n-Nil* (Nil Takvimi) (Kahire, 1928), c. 2, s. 362., 17 Şaban 1245 (11 Ocak 1830) tarihli mektup. İskenderiye limanı 1829 yılında askerî tersane olarak kurulmuş olup, sonunda tüm Mısır'dan toplanan ciddi 'suçlulara' ayrılan bir hapisaneye dönüşmüştü ve bunlar genelde ömür boyu kaydıyla hapsedilmekteydiler.

kerden kaçan bir adam, diğeri de (orduya çağırılma ihtimali olan) kendi oğluydu. Paşa bu durumdan haberdar olunca, kadının Nil'de boğdurulmasını emretti, asker kaçağı Ebukır limanına gönderildi ve oğul affedildi.²⁹ Bu uygulamalar 'çok yaygın' hale gelince³⁰ paşa sakat kalmış adamları ve işbirlikçilerini ömür boyu hapse atarak çok sert bir şekilde cezalandırmakta kararlıydı; üstüne üstlük onların yerine akrabalarını askere aldı.³¹ Ayrıca, erkeklerin kendilerini sakatlamalarına yardımcı olanları -genellikle eşleri veya anneleri- caydırmak için, 'başkalarına örnek olması amacıyla'³² bu kadınların köylerinin girişinde asılmalarını emretti. Eğer sakatlar orduda hiçbir işe yaramıyorlar ise ömür boyu hapis cezası ile Ebukır'a gönderiliyorlardı.³³ Diğer durumlarda, şayet başka devlet kurumlarında faydalı olabileceklerine karar verirse oraya gönderiliyorlardı. Örneğin, yeni bir baruthane inşası için işçi istendiği zaman Mehmed Ali gözünü çıkarmak veya bir parmağını kesmek suretiyle kendini sakatlayan 120 kişinin bu yeni tesisinde çalışmak üzere sevk edilmelerini emretti.³⁴

Paşaya ve askerî yetkililere açık bir mesaj gönderiliyordu: Köylüler ordudan nefret ediyorlardı ve burada hizmete direnmek için en uç noktalara kadar gidebiliyorlardı. Buna karşın paşa da kendisini sakatlamayı düşünen herkese eşit derecede açık bir mesaj gönderiyordu: Bu kişiler yine de hizmete alınacaklardı, ordu olmazsa paşanın başka projelerinde çalışmak için. Uzun lâfın kısası, askerden kaçmak son derece zordu, çünkü paşa sakatlananlara müsamaha gösterilmemesi konusundaki kararlılığını inatla sürdürüyordu. Köylüleri bu korkunç uygulamadan caydırmak için başvurulan tüm yöntemler başarısız olun-

29 A.g.e., s. 365: 13 Zilkade 1245 (6 Mayıs 1830). Burada Paşa'nın okullarından birisinden çıkarılan fakat tekrar alınacak olan oğlunun parmağını kesen annenin hikâyesine bakınız. Kadına 200 kırbaç vuruldu; S/6/1/5, s.52, tarih 7 Şevval 1264 (6 Kasım 1848).

30 Bowring, 'Report on Egypt', s. 52.

31 St John, *Egypt and Mohammed-Ali*, c. 1, s. 189-91. Ayrıca bkz. Scott, *Rambles in Egypt*, c.2, s. 217-18.

32 DVK: S/1/48/3/235, 7 Recep 1243 (25 Ocak 1828).

33 DVK: S/1/48/4/365, 14 Şevval 1249 (23 Şubat 1834); Evamir li'l-Cihadiye 1/159, 11 Ramazan 1253 (10 Aralık 1837).

34 DVK: Evamir li'l-Cihadiye 1/150, 5 Ramazan 1253 (4 Aralık 1837).

ca bile, yetkililer sakatlananları askere almayı sürdürdüler. 1834 yılında Asyut'u ziyaret eden bir İngiliz seyyahın anlattığına göre 'tüm bir alay sakatlardan oluşmuştu ve her biri bir göz, bir parmak veya ön dişlerini yitirmişti'.³⁵

ASKER KAÇAĞI OLMAK

Bu vakaların endişe verici olması bir yana, bunlar köylülerin Mehmed Ali'nin ordusuna karşı duydukları nefretin derecesini göstermekte hâlâ yetersiz kalıyordu ki, bu nefret en iyi şekilde, askerlik koşulları ve sıklığı yakından incelendiği zaman görülebilir: Mehmed Ali'nin ordusundaki askerler ilk fırsatta kaçıyorlardı. Kamplardan kaçıyorlardı, eğitim sırasında kaçıyorlardı. Askerî hastanelerden, askerî gemilerden, askerî okullardan ve askerî kurumlardan kaçıyorlardı. Sadece askerler değil fakat astsubaylar da kaçıyorlardı. Daha önemlisi muhafızların kendileri de kaçıyorlardı ve kaçakları yakalamak için kurulan elit muhafız alaylarında dahi asker kaçaklığı büyüyerek denetlenemez bir hâl almıştı.

Asker kaçaklığı yetkililerin sınırlayıp kontrol altına alabildiği tek tek bireysel olaylardan meydana gelmiyordu; o kadar yaygın ve o derece büyük ölçekteydi ki, alay yazıcılarına verilen cetvellerde standart başlık olarak 'noksan' ibaresi yer alıyordu.³⁶ Hem Mehmed Ali, hem de oğlu, sorunun yaygınlığı karşısında telaşa kapılmışlardı. İbrahim, subayları tarafından öne sürülen, fazla görevin askerleri kaçmaya sevk ettiği yönündeki iddiayı reddediyordu. Bunun sadece bir bahane olduğunu ve kaçaklığın daha çok subayların gevşekliği ve dikkatsizliğinden kaynaklandığını söyledi.³⁷ Babası da aynı görüşteydi. Kendi Harbiye Vezareti'nin yöneticilerine bir mektup yazarak çeşitli alayların raporlarını gördüğünü ve bir tanesi dışında kaçaklığın yaygın hâline geldiğini söyledi. 18. Piyade Alayı bir istisnaydı ama Mehmed Ali

³⁵ St John, *Egypt and Mohammed-Ali*, c. 1, s. 189-91. Ayrıca bkz. Bowring, 'Report on Egypt', s. 52.

³⁶ Bkz. örneğin, DVK: Sham 10/29, 16 Rebiyülevvel 1248 (13 Ağustos 1832). Bu vakada 521 kişilik bir taburdan 128 asker firar daydı.

³⁷ DVK: Sham 10/63, 9 Rebiyülevvel 1248 (6 Ağustos 1832).

bunu kaçaklığın önlenebileceğinin ispatı olarak gördü. Bu nedenle diğer alayların albaylarının divân-ı harbe verilmesini teklif etti.³⁸

Birliklerinden kaçmayı başaran adamlar nereye gidiyorlardı? Kendi köyleri aşikâr bir yerdi. Ne var ki, kaçakların köylerinin kayıt defterlerinden tespit edilmesinden sonra, bu köylerin bulunduğu vilâyetin valisine bir emir gönderilirdi.³⁹ Emirde kaçakların köyleri ve eşkâlleri belirtilir ve buldukları zaman köy muhtarı (şeyhü'l-beled) her biri için elli kuruş cezanın yanısıra 100 kırbaç ile cezalandırılırdı.⁴⁰ Ayrıca köyleri dolaşan ve firari arayan casuslar (bassassin) etrafa çıkartılırdı.⁴¹ Bundan başka, kaçaklar orada yabancıların tespit edilmesinin zor olacağını umarak Kahire'ye de gitmekteydiler.⁴² Bunu önlemek için Harbiye Vezareti mahalle ve köy şeyhlerine şehre sığınmak isteyebilecek tüm kaçaklara karşı uyanık olmalarını emretti.⁴³ Bu ayrıca Kahire polisinin (Zabtiyyat-ı Mısır) de önemli fonksiyonlarından birisiydi.⁴⁴

Bazı kaçaklar köylerine dönmenin veya Kahire'nin kalabalığında kaybolmanın çok zor olduğunu göerek Mısır'ı terk etmeye çalıştılar ama Bedevilerin her zaman kaçakların peşinde olduğu gözönüne alınınca bunun daha da zor olduğu ortaya çıktı.⁴⁵ Bununla birlikte bazı askerler bu sıkı gözetime rağmen Hicaz'a kaçmayı başardılar ve paşa orada askerî vali olan Ahmed Paşa Yeğen'e bir mektup yazarak oraya sığınmak isteyen bütün kaçakları yakalamasını istedi.⁴⁶ Bazı askerlerin Arabistan'a gitmek için hacca gidiyormuş gibi yaptıkları ortaya çıkınca,⁴⁷ tüm hacıların adlarını, köylerini ve fiziki tanımlarını içeren mü-

38 DVK: Evamir li'l-Cihadiye 1/35, 27 Muharrem 1248 (26 Haziran 1832).

39 Helen Anne B. Rivlin, *The Agricultural Policy of Muhammad Ali in Egypt* (Cambridge, MA, 1961), s. 90-91.

40 DVK: Dhwat 5/113, 3 Rebiyülevvel 1246 (22 Ağustos 1830):

41 DVK: S/1/48/4/549, 2 Recep 1250 (4 Kasım 1834).

42 DVK: S/1/48/3/235, 4 Zilkade 1239 (1 Temmuz 1824); Sham 2/71, 17 Recep 1247 (22 Aralık 1831).

43 DVK: Divan-ı Hidivi 2/273, 17 Cemaziyelevvel 1250 (21 Eylül 1834).

44 DVK: Bkz. örneğin, L/2/1/1/14, 21 Zilkade 1260 (3 Aralık 1844).

45 DVK: S/1/48/1/331, 22 Şevval 1239 (21 Haziran 1824).

46 DVK: S/1/48/4/92, 6 Recep 1249 (19 Kasım 1833).

47 DVK: S/1/50/5/130, 14 Cemaziyelevvel 1239 (18 Kasım 1823).

hürlü bir belge taşımaları emredildi.⁴⁸ Nihayet, Paşa'nın Fransa'ya gönderdiği bir görevli orada bazı kaçaklara rastladığını söyleyince (!), Mehmed Ali umutsuz bir şekilde firarların durdurulmasının imkânsız olduğunu kabul etti ama bu, sözkonusu meseleyle ilgili hiçbir şey yapamayacağı anlamına gelmediği için yüksek kademeli memurlarını alaylardaki firarları sınırlama yollarını bulmak için toplantıya çağırdı.⁴⁹

Şeyhlere, köylerine sığınmış olabilecek kaçakları yakalamalarını emreden ve buna uymadıkları takdirde kırbaçlanacaklarını⁵⁰ söyleyen Mehmed Ali, askerlerini de 'bu konuda gösterecekleri herhangi bir ihmale' karşı uyardı. Birliğinde firari olan bir subay yerine birini koymak zorundaydı. Eğer bunu yapamazsa, maaşının bir kısmı kesilecekti.⁵¹ Bunun ötesinde, kendi rızalarıyla birliklerine dönen firarilerin affedilecekleri; aksine yakalandıkları takdirde 500 kırbaçla cezalandırılacakları şeklinde bir kararname çıkarıldı.⁵² Kaçaklığı önlemek için bir başka umutsuz girişimde, firarileri yakalayanlara her birisi için elli kuruş ödül verildi.⁵³ Bununla birlikte paşa kaçakları yakalamanın esas sorumluluğunun sonunda yerel ve vilâyet memurlarının sorumluluğunda olduğunu biliyordu, ve eğer bu konuda titizlik göstermezlerse eski hizmetlerini unutacağını ve onları kendisinin döveceğini söyledi.⁵⁴ Tüm bu emirlere ve kararnamelere rağmen, sıkı gözetim altında olmalarına rağmen ve yakalananların gördükleri şiddetli cezalara rağmen köylüler sürekli bir şekilde firar ediyorlar ve yetkililerin yaptığı hiçbir şey onları durduracak kadar etkili olmuyordu. Suriye seferinin ilk yıl-

48 DVK: S/1/47/8/5353, 28 Cemaziyelahir 1241 (7 Şubat 1826).

49 Q: Dhawat 5/208, 14 Cemaziyelevvel 1239 (26 Mayıs 1835). Bu resmi ziyaretin mahiyeti veya nedeniyle ilgili herhangi bir açıklama bulunmamaktadır. Adı Mehmet Emin Efendi olarak verilmektedir.

50 DVK: S/1/47/14/442, 2 Şaban 1244 (7 Şubat 1829).

51 Bu albay ile yüzbaşı arasındaki subaylar için geçerli idi; yüzbaşı ile onbaşı arasındaki subaylara dayak atılıyordu: DVK: Evamirli'l-Cihadiye 1/36, 28 Muharrem 1248 (27 Haziran 1832). Arapça çevirisi için, bkz. Sami, *Takvimü'n-Nil*, c. 2, s. 397-8.

52 DVK: Sham 11/171, 18 Rebiyülahir 1247 (14 Eylül 1832). Dört firari yakalanmışlar ve bu şekilde cezalandırılmışlardı: Sham 11/210, 21 Rebiyülahir 1248 (17 Eylül 1832).

53 DVK: Sham 2/71, 15 Recep 1247 (20 Aralık 1831).

54 DVK: S/1/47/8/351, 26 Cemaziyelahir 1241 (6 Şubat 1826).

larında (1831-33) herhangi bir anda birliklerinde eksik olan askerlerin sayısı tam olarak bilinemiyordu ve yoklamalar her alayda yüzde 10'a kadar düşük veya yüzde 25'e kadar yüksek tahminler veriyordu.⁵⁵ Ne var ki zorunlu hizmetin ihdasından on beş yıl sonra Mehmed Ali'nin önüne firarilerle ilgili olarak çok endişe verici bir rapor geldi. Buna göre ordudan firar edenlerin sayısı 60.000'e, donanmadan firar edenlerin sayısı ise 20.000'e ulaşmıştı.⁵⁶ Ordu mevcudununun 130.000'i aşamayacağı gözönüne alındığında, bunun anlamı, askere alınan her üç kişi için bir firari olduğu idi.

Zorunlu hizmetten bu kadar nefret edilmesinin temel nedenlerinden biri, paşanın ilk başta bunu üç yıl ile sınırlayan emrine rağmen, hizmet süresinin sınırsız olmasıydı. Kırsal kesimin erkek nüfusunun kurutulduğu on yıllık mecburî hizmet uygulamasından sonra bunun farkına varan İbrahim Paşa, babasına yazarak hizmet süresinin sabit olması gerektiğini söyledi. Durumu şu şekilde açıkladı:

Aklı başında herkesin zorunlu hizmete direnmesi doğaldır, çünkü (onlar) askerlik ve mahpusluğu aynı şey olarak görüyorlar. Hiçbir askerın 'belli bir süre hizmet yapacağım, sonra terhis olacağım ve hayatımın geri kalan yıllarını ailemle geçireceğim' deme umudu yok. Askerlerin böyle düşünmeye hakları var çünkü eller, bacaklar, göz veya kafadan ciddi yaralar almadıkları takdirde onları terhis etmiyoruz; yani, ancak ordu veya başka bir hizmet için yararlı olma olanakları kalmadığı zaman terhis oluyorlar. Bu nedenle köylüleri askere alırken direnişle karşılaşıyoruz.⁵⁷

Bu konuyu düşündükten sonra Mehmed Ali oğlunun teklifindeki mantığı gördü ve bir cevap yazarak süreyi -on beş yıllı- sınırlama-

55 Bu alayların kayıt defterleri olan yevmiyyet (yevmiye/günlük defterleri) den alınan bilgilere dayanmaktadır. Bkz. örneğin, 13 Piyade Alayı'nda askerlerin yüzde 25'den fazlasının firarda oldukları bildirilmekteydi: DVK: Sham 23/70 1 Muharrem 1833) ve askerlerin yüzde 13'ünün firarda olduğu 12 Piyade Alayına bkz.: Sham 10/69, 9 Rebiyülahir 1248 (6 Ağustos 1832).

56 DVK: Ma'iyet-i Seniyye, Mülahasanat-i Evâmîr-i Müstahrece Mine'l-defatîr, 3. Kutu, 28. kitapçık, 8 Muharrem 1253 (14 Nisan 1837) tarihli emir.

57 DVK: Sham 30/150, 25 Zilhicce 1250 (25 Nisan 1835).

ya karar verdiğini söyledi. İbrahim bunun Mısır'da hayırsever olarak tanınan Mehmed Ali'nin ne kadar merhametli ve yardımsever olduğunu göstereceğini düşünerek iyi haberi askerlere duyuracağını söyledi.⁵⁸ Ne var ki, babası konuyu tekrar düşününce, bu şekilde çok fazla sayıda asker yitireceklerini söyleyerek, yeni sistemin sadece yeni askere alınacaklara uygulanmasını ve hâlen askerlik yapanların beş yıllık hizmet yapmış sayılmalarını önerdi; yani, bunlar on yıl daha silâh altında tutulacaklardı.⁵⁹

Bu mantık karşısında, Mısır'ın erkek nüfusunun Mehmed Ali'nin savaş makinesi tarafından sürüklenerek alındıkları ordudan nefret etmeleri ve ellerine geçen her fırsatta, her zaman ve her yerde bundan kaçmak istemeleri doğaldı. Hiçbir şey, milliyetçi tarihçilerin, Mısır köylülerinin sonunda 'askerî hayatın köy hayatından çok daha rahat olduğunu gördükleri (ki gerçekte bunun fazla bir anlamı yoktur) ve hattâ bundan gurur duydukları'⁶⁰ şeklindeki beyanları kadar gerçekten uzak olamaz. Mısır'ın erkek nüfusunun Mehmed Ali'nin ordusuna alınmasıyla ilgili çok sayıdaki vak'a arasında, bir adamın orduya gönüllü katıldığı tek bir olay bulunmaktadır. Terhis edilerek köyüne gitmesine izin verilen bu adam bir süre sonra geri dönmüş bazı hacı-lardan köyünün terk edildiğini ve geride hiçbir akraba veya arkadaşının kalmadığını duyduğunu söylemişti.⁶¹ Bunu Mehmed Ali'nin kurduğu orduya, 'Mısır'ın bağımsızlığının temel direğine' katılmak için pozitif bir neden olarak görmek kolay değildi.

Firarların sıklığı ve ölçeği, milliyetçi tarihçilerin Mısır nüfusunun paşanın ordusu ve genel olarak rejimi hakkında neler düşündükleriyle ilgili olarak ileri sürdüklerinden çok daha etkileyicidir. Kaçaklık, fellâhların baskıcı, hoşgörüsüz ve insanlık dışı olarak gördükleri bir rejime karşı direniş azimlerinin en çarpıcı tanıklığıdır. Mehmed Ali ve yetkililerine o şekilde ve o düzeyde karşı koymanın eşi bulunmaz bir

58 DVK: Sham 31/6, 7 Muharrem 1251 (5 Mayıs 1835).

59 DVK: Sham 31/62, 28 Muharrem 1251 (27 Mayıs 1835).

60 Abdurrahman er-Râfi, *Asr-ı Muhammad Âli*, s. 331.

61 DVK: S/1/48/4/407, 3 Zilkade 1249 (4 Mart 1834).

yanı vardır. Kaçaklık ve yetkililerin bu konudaki çaresizliği Mehmed Ali'nin politikalarının köylülerin akıllarında ve yüreklerinde hiçbir yankı yapmadığını göstermektedir. Paşa köylüleri askere almak ve eğitmek için özenli bir mekanizma yaratmış olabilir. Onların güçlerini biraraya getirmeyi ve Avrupa usullerine göre organize etmeyi ve onlarla başarılı savaşlar yapmayı başarmıştı. Fakat tam da disiplinli bir askerlik gibi görünen şeyi yaratmayı başardığı sırada, köylüler, firar yoluyla bu mekanizmayı bozma ve onun kendilerine boyun eğdirme arzusuna karşı durma güçlerini ortaya koymuş oldular.

19. yüzyılın ilk yarısında, en mükemmel haliyle millî bir kurum olması gereken Mısır ordusunu incelerken, bu merkezî kurumun millî hedefler için hareket ettiği yolunda hiçbir delil bulamadım. Fellâh-askerler için kendileri için savaşan kendi orduları olduğunu öne sürmek, duydukları en gülünç iddia olurdu. Onlara göre hiçbir şey bunun kadar gerçeklerden uzak olamazdı. Askerler orduyu paşanın zaten nefret edilen rejiminin en tiksindirici yanı olarak görüyorlardı. Fiilen bütün hayatları boyunca bu orduda hizmete zorlanıyorlar, çoğu halde ailelerini bir daha asla göremiyorlardı. Ömür boyu hizmet süreleri içerisinde Türkçe konuşan subayları tarafından alay ediliyor, dövülüyor ve aşağılanıyorlardı. Orduyu Mehmed Ali'nin merhametsiz, insanlık dışı ve korkunç politikalarının en somut ve doğrudan yönlerini içeren bir kurum olarak görüyorlardı. Bu açıdan gördükleri için, Mehmed Ali ve ailesinin şanı için kanları ve canlarıyla ödeme yaptıkları bu rejime karşı gerçek duyguları olan tikslenme ve nefreti ifade etmek için ellerindeki hiçbir olanağı kullanmaktan kaçınmıyorlardı. Orduya ve paşaya karşı duygularını bilmemiz için bize herhangi bir yazılı kayıt bırakmamış olabilirler, ancak düşüncelerini çok daha etkili yollarla aktardılar. Firar ve kendilerini sakatlama yoluyla tamamen rejimin zalimliğini gösteren bir kurumdan kaçmak için her türlü yolu kullanacaklarını ispat etmiş oldular.

Teoride ve Pratikte Osmanlı Zorunlu Askerlik Sistemi (1844-1918)

ERIK JAN ZÜRCHER

Amsterdam, Uluslararası Sosyal Tarih Enstitüsü,
Leiden Üniversitesi

Osmanlı İmparatorluğu'nda zorunlu askerliğe geçiş, tabii ki Avrupa tipindeki ordunun benimsenmesi ile yakından ilgiliydi fakat bununla aynı zamanda gerçekleşmedi.

Çok iyi bilindiği gibi, çağdaş Avrupa modelinde eğitilmiş, teçhiz edilmiş ve giydirilmiş bir ordunun yaratılması için ilk adım, 1792 yılında Sultan III. Selim tarafından atılmıştı. Onun Nizam-ı Cedid ordusu, nereden bakılırsa bakılsın, kendi başına oldukça etkileyici bir başarıdır. İlk başta 2500 kişilik bir güce sahip olan bu birliğin kadrosu 1806 yılına gelindiğinde 22.685 asker ve 1590 subaya yükselmiş olup, bunların yarısı başkentte, diğer yarısı da Anadolu'nun vilâyet merkezlerinde bulunmaktaydı. Ne var ki, kendisine ve yeni ordusuna karşı eski ordudan, esas olarak Yeniçerilerden gelen baskılar arttığı zaman, sultan yeni ordusunun yabana atılmayacak gücünü kullanmaya kalkmadan teslim oldu ve 1807 yılında bu birlikleri lağvetti.¹

1 III. Selim dönemiyle ilgili olarak bkz. Stanford J. Shaw, *Between Old and New: The Ottoman Empire under Selim III, 1789-1807* (Cambridge, MA, 1971). Selim'in düşüşü hakkında bkz. *A.g.e.*, s. 345. Nizam-ı Cedid ordusu için bkz. Stanford J. Shaw, 'The Origins of Ottoman Military Reform: the Nizam-ı Cedid Army of Sultan Selim III', *Journal of Modern History* 37 (1965), s. 291-306.

Nizam birlikleri profesyonel bir ordu teşkil ediyordu. Bunlar genel ve zorunlu askere alma sistemi içerisinde değil, fakat Rusya'da Büyük Petro'nun getirdiği sistem veya İran'da uygulanan *bunişah* sistemini hatırlatan bir şekilde silâh altına alınıyorlardı.² Anadolu'daki valiler ve önde gelen kişilerden (Balkanlar'da veya Arap vilâyetlerinde değil) İstanbul'da eğitim görmek üzere köylü çocuklarından oluşan grupları göndermeleri istenmekteydi. Birliklere katılanlar belirli olmayan bir süre boyunca silâh altında kalmaktaydılar.

Sultan Selim'in reformları 1808 yılında tepetaklak devrildi fakat ordunun geniş çapta bir reforma tâbi tutulması onun ölümünden sonra da eskiden olduğu kadar zorlayıcı bir sorun olarak kaldı. Osmanlı ordusunun 1774 ve 1792 yıllarında Ruslar tarafından uğratıldığı büyük yenilgiler zaafını göstermiş olup; Napolyon savaşları ve özellikle de Fransız ve İngilizlerin 1798-1800 yıllarında Mısır ve Suriye'deki harekâtı, bunlara şahit olanları büyük ölçüde etkilemişti; ve, 1820'lerden sonra Mısır'daki Mehmed Ali Paşa'nın Fransızlarca eğitilen ordusunun başarıları hem bir ilham hem de haset kaynağı olmuştu.³

II. Mahmud 1826 yılında kendisini nihayet III. Selim'in askerî reformlarını ele alıp sürdürecektik kadar güven içerisinde hissedince, ilk önceleri, modernleştirilmiş ordusunu Yeniçerilerin faal unsurlarından (sözkonusu dönemde bunların çoğu asker değil fakat maaş cüzdanına sahip olmak suretiyle askerî yönetici sınıfın imtiyazlarından yararlanan birer esnaftı) almak suretiyle orduyla III. Selim'in ölümüne neden olan türde bir çatışmaya girmekten kaçınmaya çalıştı. Bu da sert bir muhalefet ve hattâ açık isyanla karşılaşınca Mahmud, Yeniçerileri kışlalarında topa tutturdu. Ertesi gün bu eski saygın birlik resmen lağve edildi (bununla birlikte bazı vilâyetlerde yeniçeri birlikleri 1840 yılına kadar varlığını sürdürdü) ve Muallim Asakir-i Mansure-i Muhammedîye adı verilen yeni bir ordunun kurulduğu ilan edildi.

Eski Nizam-ı Cedid birliklerine yakın bir örgütlenme modeli içerisinde olan yeni ordu kısa sürede 1500'den 27.000 kişilik bir güce ulaş-

2 Bkz. bu kitapta Stephanie Cronin'in yazısı (9. yazı).

3 Bkz. bu kitapta Khaled Fahmy'nin yazısı (3. yazı).

tı. Avrupa usullerinde örgütlenmiş olup, temel birlik üç taburdan oluşan alay (önceleri tertip adı verilirdi) idi. Bu yine gönüllülerden ve sultanın vilâyetlerdeki memurlarının hizmete aldığı köylülerden oluşan profesyonel bir orduydı. Gerçek bir askere alma sistemi mevcut olmayıp, ordunun kadroları ihtiyaca göre doldurulmaktaydı. Ordunun gereksinimleri her yıl devlet şûrasının bir kararnamesiyle belirleniyor ve sonra da kendi kotalarını istedikleri şekilde dolduran yerel yetkililere iletiliyordu.

Askere alma yaşı on beş ile otuz arasında olup asgari hizmet süresi on iki yıldır. On iki yılın sonunda askerler sivil hayata geçebilirlerdi ama emekliliğe hak kazanmak için yaşlılık veya fiziki yetersizlik haddine gelene kadar hizmet etmek zorundaydılar.

Mansure ordusuna paralel olarak, eski imparatorluk bahçıvanları olan ve yüzyıllardır saltanata ait saraylarını ve Boğaziçi'nde kıyıları korumuş olan Bostancılar'dan (Bostancıyan) modernize edilmiş ayrı bir birlik oluşturuldu. Bunlar şimdi Hassa ordusu adı verilen imparatorluk muhafızları şeklinde yeniden örgütlendiler ve 1830'ların sonlarında güçleri 11.000 civarına ulaştı.⁴

1834 yılının Temmuz'unda ordunun modernizasyonu için yeni ve çok ciddi bir adım, Prusya'nın Landwehr sistemini temel alan bir ihtiyat ordusu veya milis gücü oluşturulması idi ve Asakir-i Redife-i Mansure adı verilen bu birliklere kısaca redif denilmekteydi. Her vilâyette yirmi üç ilâ otuz iki yaşları arasında sağlıklı kişilerin görev yaptığı on ila on iki tabur oluşturuldu. Bunlar yılda iki kez eğitim yapıyorlar ve savaş zamanında (genelde Nizamiye denilen ve 1841'den itibaren resmen bu ad verilen) düzenli orduya katılıyorlardı. 1834 yılında bunların mevcudu 57.000 olup, 1836 yılındaki bir reorganizasyondan sonra 100.000 kişiye çıkmıştı. 19. yüzyıl boyunca rediflerin esas görevi kırsal kesimde düzen ve kanun hâkimiyetini sağlamaktı. 1814

4 İl. Mahmud'un ordu reformları Stanford J. Shaw'ın çalışmasında anlatılmaktadır, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, c. 2, Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey 1808-1975* (Cambridge, 1977) s. 41-5 (Türkçesi: *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, cilt 1 ve cilt 2, çev. Mehmet Harmancı, E Yayınları, İstanbul) ve Fahri Çoker, 'Tanzimat ve Ordudaki Yenilikler' Fahri Aral, ed., *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi* (6 cilt., İstanbul, 1985), c. 5, s. 1260-66.

tarifli Prusya yönetmelikleri mucibince rediflerin kendilerine ait subay kadroları olup bunlar (sözde Prusya'daki *Landjunker*'lerin rolünü üstlenecek) yerel nüfuzlu ailelerin genç oğullarından seçiliyordu ve bunlar düzenli ordunun subaylarının aldığı maaşın dörtte biri karşılığında haftada iki gün görev yapıyorlardı.⁵

Avrupa modelinde zorunlu askerlik II. Mahmud döneminin sonlarına doğru tartışılmaya başlandı ve bu sırada esas modelin 1831-33 yıllarında Suriye'de Mansure ordusu karşısında üstünlüklerini göstermiş olan Mehmed Ali'nin zorunlu hizmet yapan iyi eğitilmiş köylülerden oluşan ordusu olduğu konusunda herhangi bir şüpheye yer yoktur.

1837 yılında Askerî Konsey (Dâr-ı Şûra-yı Askerî) kuruldu ve bir yıl sonra da beş yıllık askerî hizmet teklifi yapıldı ki, bu öneri 1839 yılında ilan edilen meşhur reform bildirgesi, Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda yer alan hususlar arasındaydı. Bu ferman, savunma yükünün değişik bölgeler arasında çok eşitsiz bir şekilde dağıldığını ve ömür boyu hizmetin ordunun kalitesinin yanısıra nüfusa da çok zarar verdiğini kaydetmekteydi.⁶ Söz konusu metin şöyledir:

Askerî konularla ilgili olarak, yukarıda belirtilen nedenlerle bunlar en önemli hususlar arasındadır. Her ne kadar tebaanın görevi anavatanın savunması için asker temin etmekse de, şu da doğrudur ki, bugüne kadar vilâyetlerin nüfusunun büyüklüğü hesaba katılmamıştır ve bazı vilâyetler temin edebileceklerinden daha fazla ve diğerleri de daha az asker verdikleri için, bu durum tarım ve ticaret gibi faydalı işlerde büyük oranda düzensizlik ve kaos yaratmıştır. Ömür boyu hizmet orduya girenlerde şevk kaybına ve nüfusta azalmaya neden olduğu için, her vilâyette ihtiyaca göre hizmete alınacak askerlerle ilgili olarak bazı iyi kuralların yerleştirilmesi ve bir dönüşüm sistemi getirilerek hizmet süresinin dört veya beş yıl olarak belirlenmesi gerekmektedir.

5 Jean Deny, 'Redif', *Encyclopaedia of Islam. New Edition* (9 cilt, Leiden, 1995), c. 8, s. 370-71.
6 Gülhane Fermanı'nın yedi ayrı edisyonu bulunmaktadır. Ben Petermann tarafından (Ramiz Efendi ile) hazırlananı kullandım. *Beiträge zur einer Geschichte der neusten Reformen des Osmanischen Reiches, enthaltend den Hattisherif von Gülhane, den Ferman von 21 November 1839 und das neueste Strafgesetzbuch* (Berlin, 1842). Alıntı s. 11-12'den yapılmıştır.

Bu, 1843 yılının Eylül ayında Rıza Paşa tarafından ilan edilen yeni ordu yönetmeliklerinin yolunu açtı. Esas itibariyle Prusya yönetmeliklerinden esinlenmekle birlikte bazı Fransız etkileri de görülen bu düzenleme, beş yıl zorunlu hizmet (bu sonradan dörde, üçe ve -nihayet- ikiye inmiştir) yapan askerlerden (muvazzaf) oluşan bir düzenli (Nizamiye) ordunun yanısıra, düzenli orduda hizmetini tamamlayanlar arasında düşük bir numara çekenlerin hizmet gördüğü bir ihtiyat ordusundan oluşuyordu. Redif hizmeti yedi yıl olup bu süre içerisinde ihtiyat personeli yılda bir ay eğitime çağrılıyorlardı (bunun çok engelleyici olduğu anlaşılınca iki yılda bir ay olarak değiştirildi). Osmanlı ordusunun bölünmüş olduğu beş ordunun (Hassa, İstanbul, Rumeli vilâyetleri, Anadolu ve Arap vilâyetleri) her birisinin kendisine mahsus bir ihtiyatı bulunmaktaydı.⁷ Redif sistemi bu şekilde, birliklerin düzenli ordu ile birleştirilmesine karar verildiği 1912 yılına kadar devam etti. Balkan Savaşı'nın karışıklıkları nedeniyle birleşme ancak 1914 yılında gerçekleşebildi.⁸

Zorunlu askerlik sisteminin ayrıntılı olarak belirlenmesi ilk kez 1848 tarihli *Kur'a Nizamnamesi* ile yapıldı. Buna göre ordunun gücü 150.000 olarak belirleniyordu ki, bunun anlamı beş yıllık bir hizmet süresi ile ordunun her yıl 30.000 gönüllü veya kur'a askeri bulması gerekliliği idi.

Askere alma cinsiyet, sağlık ve yaş itibariyle seçilmeye uygun olan kişiler arasından kur'a çekilmesi suretiyle yapılmaktaydı. Adları çekilenler Nizamiye ordusuna alınırken, diğerleri de önceden düzenli orduda hizmet görmek zorunda olmadan redif birliklerine yollanıyorlardı.

Bu sistem 1868 Ağustos'unda Hüseyin Avni Paşa'nın getirdiği yeni ordu yönetmelikleri ilân edilinceye kadar fazla değiştirilmeden kaldı. Bu yeni sistemde askerler üç kategoriye ayrılmaktaydılar: *nizamiye* (düzenli ordu), *redif* (ihtiyat-*Landswehr*) ve *mustahfiz* (muhafız-*Lands-turm*). Düzenli ordu iki sınıfa ayrılmıştı: Dört yıllık normal hizmet için

7 'Redif', *İslâm Ansiklopedisi*, c.9, (İstanbul 1971), s. 666-68.

8 Deny, 'Redif', *Düstur* adı verilen Osmanlı kanunları resmi yayınına dayanarak, Redif'in ilga tarihi olarak 31 Ağustos 1912 tarihini vermektedir, c.4, s.615.

silâh altında olan muvazzaflar ve dört yıllık hizmetlerini bitirdikten sonra *İhtiyat* adı altında bir veya iki yıl için yerel redif taburuna daimi bir iskelet teşkil edecek şekilde kendi bölgelerinde faal ihtiyat olarak görev yaparlar. 1869 yılındaki değişikliklerden sonra imparatorluğun toplam kara ordusu 150.000'i silâh altında ve 60.000'i faal ihtiyat olmak üzere 210.000 kişi olarak ortaya çıkmaktadır.

Düzenli ordu içerisinde hizmetlerini tamamlamış olanlar, evlerinin geçimini temin eden yegâne kişi olanlar veya otuz iki yaşın üzerinde olanlar, başta adları listede çıkmayanlar ile birlikte altı yıl daha redif birliklerinde hizmet ediyordu. 1869 yılında ihtiyatların mevcudu 190.000'in biraz üzerinde gösteriliyordu.⁹

Mustahfız ihtiyatı ise ordunun en az faal ve en kötü silâhlanmış bölümünü oluşturuyordu. Savaş zamanında cephede yer alması beklenmiyor, fakat düzenli ordu ile ihtiyatlar cephede iken daha çok garnizon görevleri ile genel olarak düzenin sağlanmasıyla ilgili işleri üstlenmeleri düşünülüyordu. Nizamiye/redif birliklerinde hizmet yapmış olan beden nispeten yeterli askerlerden oluşuyordu. Bunlar otuz iki ilâ kırk yaş arasında sekiz yıl hizmet yapıyorlardı. Toplam sayıları 300.000'di.

Mart 1870 tarihinde tüm askere alma sistemi gözden geçirilerek yeni bir *Kur'a Kanunnamesi* (askerlik kanunu) hazırlandı ve bu 1871 yılında yayınlandı. Bu, 1908 devrimine kadar temel kurallar bütünü olarak kaldı ama bazı maddeleri 1879'dan (Rusya karşısındaki felâkete yol açan mağlubiyetten) sonra, bazıları da Freiherr Colmar Von der Goltz başkanlığındaki Alman askerî danışmanları İstanbul'da çalışırken 1885-87 yıllarında gözden geçirildi.

Kanun yedi bölümde toplanan yetmiş yedi maddeden oluşmaktaydı: askere almanın genel kuralları; askerî hizmetten muafiyet nedenleri; kur'ayı atlatan veya askerlik hizmetinden kaçmak için hileye başvuranlara yapılacak işlemler; gönüllülerin orduya alınma koşulları; ve kendileri yerine başkasını gönderenler veya muafiyet vergisini ödeyenlerle ilgili koşullar.

9 Fahri Aral, ed., *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi* (6 cilt., İstanbul, 1985), c. 5, s. 1263.

Celp işlemlerinin nasıl yürütüleceği çok ayrıntılı bir şekilde tanımlanmaktadır. İlk olarak, her askere alma bölgesinde (bu redif bölgeleriyle çakışmaktaydı) askere alma kurulları oluşturulacaktı. Kur'a çekiminden üç ay önce nüfus kayıtları kontrol edilecek ve muhtemel adaylar belirlenecekti. Kayıtlarda adı geçen herkesin bizzat bölge merkezinde bulunmaları emredilmekteydi. Sağlık veya başka nedenlerle muafiyet hakkı olduğunu gösterebilenler ayrıldıktan sonra celbe katılacak olanlar bir meydana veya açık bir alana toplanıyorlardı. Ortaya iki torba konuluyordu. Bir torbada, her birisinde kuraya katılan bir kişinin adı yazılı küçük bir kâğıt olan zarflar; diğer torbada ise aynı sayıda zarf içinde kâğıtlar bulunuyordu. Gereken asker sayısına göre ikinci torbadaki kâğıtların bir kısmına “*asker oldum*” yazılıyor ve gerisi boş kalıyordu. Bundan sonra birinci torbadan zarflar çekiliyor ve ikinci torbadan çekilen zarflarla eşleştirilerek birer birer okunuyordu. Bu, üzerinde “*asker oldum*” yazan tüm kâğıtlar okununcaya kadar devam ediyordu.¹⁰ 1916 tarihli askerlik kanunu gibi daha sonra gelen kanunlar daha da ayrıntılı ve kesindir. Bu kanunun 14. maddesine göre 1 Mart tarihinden önce on sekiz yaşına giren herkes her yıl Ekim ayının sonundan önce köy muhtarının refakatinde ve şahsen bölge merkezinde yetkililerin huzuruna çıkmak zorundaydı. Celp 1 Mayıs'ta başlıyordu ve 1 Mart'tan önce yirmi yaşına giren herkesi kapsıyordu.¹¹

Bununla birlikte bu usûllerin (Arnavutluk ve Kürdistan gibi) feodal ilişkilerin güçlü olduğu yerlerde uygulanmadığı anlaşılmaktadır. Bir rapora göre Arnavutluk'ta zorunlu askerlik tamamen bir görüntüden ibaret olup silâh altına alınanlar aşiret reisleri tarafından seçilmekte ve gönderilmekteydiler.¹²

1879 reformlarında (bunlar aynı zamanda ordunun temel birimi olarak tümeni getirmekteydi) düzenli orduda hizmet süresi altı yıla çıkarılmakta olup, bunun üç yılı silâh altında (en azından piyade birliklerin-

¹⁰ *Kur'a kanunname-i hümayunu* (İstanbul, 1286/1870-71), 1. ve 4. kısım.

¹¹ *Mükellefiyet-i askeriye kanun-ı muvakkatı* (İstanbul, 1332/1916), maddeler 14 ve 21

¹² PRO/FO 195/2323: 20 Haziran 1909 tarihinde İstanbul'daki askerî atışenin raporu (H. Conyers Surtees).

de) ve üç yılı da faal ihtiyatta geçmekteydi. Redif hizmeti sekiz yıldan altı yıla indirilmekte olup bunun üçü Mukaddem (öncü) ve üçü de Tali (ard) olarak sınıflandırılmıştı. Aynı şekilde Mustahfız hizmeti de sekizden altı yıla indirilmişti. 1887'de redif bölgeleri yeniden örgütlendi.

İmparatorluğun sonunda Jön Türkler düzenli orduda hizmet süresini tekrar değiştirdiler. 1909 yılında bu süre özellikle sağlığa aykırı iklimlerde hizmet yapanlar için üç yıldan ikiye indirildi: örneğin Irak'daki 6. ve Yemen'deki 7. Ordu'da durum böyleydi.¹³ Mayıs 1914 tarihli son Osmanlı askerlik kanununun kabul edilmesiyle süre bütün piyade birlikleri için üç yıldan ikiye indirildi, fakat seferberlik bunun hemen arkasından başladığı için bu tedbir büyük ölçüde teorik kaldı.

MUAFİYETLER SORUNU

Zorunlu hizmeti askere alma sisteminin temeli olarak getirmekle, imparatorluk Avrupa ülkelerinin yaşadığı sorunların benzerleriyle karşı karşıya kaldı. Zorunlu askerlik potansiyel insangücünün nerede bulunabileceğini belirlemek için oldukça güvenilir nüfus sayımlarının bulunduğunu varsayar. Bu da devlette, özellikle de vilâyetlerdeki bürokraside ciddi bir büyüme gerektirir. Kelimenin tam anlamıyla bir sayım, yani imparatorluğun tümünde bir ve aynı anda yapılacak bir nüfus sayımı imparatorluğun sonuna kadar Osmanlıların olanaklarının ötesinde kalan bir şeydi. Sadece Cumhuriyet bunu 1927'de getirmeyi başara bildi. Bununla birlikte Osmanlılarda bir nüfus kayıt sistemi mevcut olup, modern zamanlardaki ilk kayıt (sadece hanelerin erkek reislerini saymak suretiyle) 1831-38 yılları arasında yapılmıştı. Özel olarak askere almayı işler hale getirmeyi amaçlayan ikinci bir kayıt 1844 yılında yapıldı. Birçok bölgede insangücü eksikliği veya halkın (özellikle aşiretler tarafından yapılan) direnişi nedeniyle gerçek bir sayım imkânsız olduğu için sonuçlar kaba bir tahminden fazlası değildi ve muhakkak ki nüfusun çok ciddi bir kısmı sayılmamıştı. 1844 sonuçları üzerinde çalışarak yola çıkan Avrupalılar, imparatorluğun toplam nüfusu-

¹³ PO/PRO 195/2323: askerî ateşe raporu, İstanbul, 28 Mayıs 1909.

nu (Afrika hariç) 32 milyon civarında olarak belirtirlerken, 19. yüzyılın sonlarındaki daha güvenilir veriler, özellikle 1882 ve 1890 arasında yapılan ve 1893 yılında yayınlanan kayıtlar 17.5 milyonluk bir toplam verir ki, bu 1877-78 savaşında uğranılan büyük toprak ve nüfus kayıpları gözönüne alındığında tümüyle inanılmaz değildir, fakat kesin olarak eksik sayımı temsil eder.¹⁴ Osmanlılar'ın yaptığı son büyük savaş olan 1914 için verilen rakam nüve vilâyetler için 18.5 milyon,¹⁵ veya tüm dış vilâyetler de eklendiği zaman 23 ilâ 25 milyon arasındadır.¹⁶

Kesin bir sayımın yokluğu Osmanlı yetkililerinin hizmet yükümlülüğü olan ve celbe katılacak olan herkesi bulmasını özellikle zorlaştırmıştır. Her ne kadar bazı savaşlar, örneğin Yunanistan ile 1897 savaşı ve 1912 Balkan Savaşı bazı yerlerde coşkuyu artırmış ve oldukça çok sayıda gönüllünün¹⁷ katılmasını sağlamışsa da, normal koşullar altında askerlik hizmeti hiç de tercih edilmiyordu. Bu esas olarak hizmetin uzunluğundan kaynaklanmaktaydı. İnsangücü eksikliği, büyük savaşlar değil de, özellikle Arnavutluk, Makedonya, Hauran (Hauran) ve hepsinin üzerinde Yemen gibi sonu gelmeyen gerilla savaşlarının oluşturduğu yıpratıcı kayıplar ile birleşince, bu kur'a elelerinin kanunî sürelerinden çok daha uzun bir süre silâh altında tutulmaları anlamına geliyordu. Bazı raporlar on yıl veya daha uzun süre

14 Kemal Karpat, *Ottoman Population 1830-1914. Demographic and Social Characteristics* (Madison, WI, 1985) [*Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, çev. Bahar Tırnakçı, (Istanbul, 2003)]; Justin McCarthy, *The Arab World, Turkey and the Balkans: A Handbook of Historical Statistics* (Boston, 1982); Nuri Akbayar, 'Tanzimattan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu', Fahri Aral, ed., *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi* (6 cilt, İstanbul, 1985), c. 5, s. 1238-46

15 Stanford J. Shaw, 'The Ottoman Census System and population', *International Journal of Middle East Studies* 9 (1978), s. 325-38.

16 Ahmet Emin (Yalman), *Turkey in the World War* (New Haven, 1930), s. 79

17 Örneğin Giresun'da celp işlemlerini anlatan Ömer Sami Coşar'ın *Atatürk'ün Muhafızı Topal Osman*, s.5'e bakınız. Bununla birlikte, İmparatorluk Savunma Komitesi'nin isteği üzerine İngiliz konsolosları seferberliğe karşı direnişler konusunda rapor verince (bu talep 25 Ekim 1912 tarihinde CID sekreteri Sir Maurice Hankey tarafından yapılmıştı), yanıtlar oldukça karışık bir tablo oluşturuyordu: Selanik "derhal", Gelibolu "asık suratlı", İzmir "istekli", Adana "isteksiz", Adalia (Antalya) "gönülsüz", İskenderun "hızlı ve istekli" idi (FO/PRO 195/2445, s. 260-322).

hizmet yapan askerlerden söz etmektedir.¹⁸ İlk başta şevkli bir yanıtın var olduğu hallerde bile, askerler ordunun koşulları ile karşılaşınca bu kısa sürede uçup gidiyordu.¹⁹ Bir sanayi tabanından yoksunluk, devletin askerlerini beslerken, giydirenken ve donatırken azamî zorluk içerisinde bulunduğu anlamına geliyordu. Maaşlar düzenli olarak gecikiyordu. Ordu savaş içerisinde son derece yıpratıcı koşullar altında muharebe etmek zorunda kalıyordu. 1977-78 Rusya Savaşı'nda ve 1912-13 Balkan Savaşı'nda ve Birinci Dünya Savaşı'nda ordunun büyük bölümü açlık çekiyordu ve kolera, tifo ve dizanteriden ölen askerlerin sayısı yaralanarak ölenlerden çok daha fazlaydı.

Kırsal kesimde kayıtlı olanlar için dahi saklanmak nisbeten kolaydı. Devletin temsilcilerinin elinden kurtulmak için "dağa çıkmak" Osmanlı Balkanları'nda ve Anadolu'da çok yerleşik bir gelenektir. Bu nedenle diğer ülkelerde olduğu gibi, imparatorluk celp kaçakları ve onları saklayan veya yardım edenler için ağır cezalardan oluşan bir sisteme sahipti. 1909 yılında kabul edilen yönetmelikler maddî ve kişisel kefaletlerden oluşan bir sistem içermekteydi ki, buna göre herhangi bir mülkü olmayanların kendileri adına kefalette bulunacak erkek bir aile ferdi (baba, kardeş veya amca) göstermeleri gerekiyordu.²⁰

İnsangücü sorununu daha da ciddi hale getiren şey nüfusun olağanüstü büyük bir bölümünün askerî hizmetten muaf olmasıydı. Zorunlu askerliği kabul eden birçok ülkede olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu da muafiyetlerle ilgili birtakım yönetmeliklere sahipti. Genel olarak ifade edilebilirse, iki çeşit muafiyet olduğu söylenebilir; bireysel ve kolektif. Muaf olan gruplar kadınlar, gayri Müslimler (resmen 1856,

18 PRO/FO 195/2346, 10 Nisan 1910 tarihli askerî atış raporu, İstanbul (Tyrrell). Çok sayıda gözlemci raporlarından aynı genel resim ortaya çıkmaktadır.

19 Şam ve Antalya'daki İngiliz konsoloslarının raporları aydınlatıcıdır. Şam konsolosu 7 Aralık 1912 tarihli raporunda, Ekim ayının ilk haftalarında savaşa gitmek için büyük bir heves olduğunu ve Müslümanların yüzde 60 ila 70'inin başvurduklarını söylemektedir. Fakat yenilgilerden sonra ve kötü muamele nedeniyle heves azalmış ve Ekim sonunda Müslümanların sadece yüzde 30'u çağrıya yanıt vermiştir. İnsanlar kaçmaya ve saklanmaya başlamışlardır. Şam'dan Halep'e giden 130 nizamiye askerinden 40'ı yolda kaçmıştır. (PRO/FO 195/2445, s. 291, 311).

20 PRO/FO 195/2323. İstanbul'daki büyükelçilikten yeni askerlik kanununun özet çevirisini içeren rapor.

fiilen 1909'a kadar), kutsal yerler Mekke ve Medine'nin sakinleri, dini görevliler ve medrese talebeleri ve çok sayıda meslek grubu. Celpen muafiyet bu gruplardan birine ait olmanın sağladığı avantajların başında geliyordu. Celp tehdidi karşısında gençlerin Mekke'ye hacca gittikleri dahi kaydedilmiştir. 1871, 1886, 1909 ve 1916 yönetmeliklerinin hepsi muafiyetlerle ilgili hükümler içerir. 1916 yönetmelikleri muaf tutulan meslek erbabıyla ilgili uzun listeleriyle daha da ayrıntılıdır. Bazıları (yüksek bürokratlar, hakimler, müftüler) tüm koşullarda muaf olup, diğerleri (örneğin alt düzeydeki bürokratlar, polisler, demiryolu katipleri) seferberlik haricindeki durumlarda hizmetten muaf tutulmuşlardı.²¹

Göçmenler, hukukî olarak olmasalar da çoğu halde fiilen muaf-tilar. İstanbul ve çevre nahiyeleri de (bir milyonun üzerinde bir nüfus ile) orduya tek bir asker bile göndermiyordu.²² Bu nedenle Osmanlı ordusu yerleşik Müslümanlardan oluşan bir orduydü ve 20. yüzyılın başında dahi nüfusun yüzde 80'den fazlası kırsal olduğu için, temelde yerleşik Müslüman köylülerden oluşmaktaydı.

Nüfusun, hizmet yükümlülüğü altında olan kesimlerinden gelen bireyleri muinsiz (geçimini sağlamak veya eve ekmek getirecek kimsesi olmayan) olduklarını ispat ettikleri takdirde muafiyet isteyebilirlerdi. Zamanın gerçeklerini ve aile ilişkilerini açıkça yansıtmaları açısından sözkonusu yönetmelikler aşağıdaki örnekte görülebileceği gibi, oldukça karmaşık ama ilginçtir:

Kayınpeder kocanın geçimini sağlamakla yükümlü tutulamaz, fakat kadının kocasının kayınpederinin (yani kendi babasının) evinde ikamet ettiği bir durumda böyle düşünülebilir.

Karısı çocuk bırakarak ölmüş veya boşanmış olan genç bir evli adam muaf tutulur. Genç kadına destek olacak kişiler, örneğin baba, kayınpeder veya erkek kardeş mevcut olsa dahi, çocukların bakımı genç babanın sorumluluğundadır. Bunun amacı öksüzlerin üvey annenin eline düşmesine mâni olmaktır.²³

21 Mükellefiyet-i Askeriye Kanunu-ı Muvakkatı (1916 Askerlik Kanunu), Maddeler 91, 92.

22 Ahmet İzzet (Furğaç), *Denkwürdigkeiten des Marschalls İzzet Pascha* (Leipzig, 1927), s.169. [Türkçesi: *Feryadım*, 2 cilt, İstanbul (1992-1993)]

23 PRO/FRO 195/2323, 26 Eylül 1909 tarihli rapor.

Yani, evin ekmeğini kazanan erkeğin yerine başkasının kona-maması halinde, hane *muinsiz*, ve dolayısıyla, muaf sayılır.²⁴

Geçim için desteksiz olmayanların askerden kaçmaları ancak şanslı bir kura ile veya bir bedel ödenmesiyle mümkün olabiliyordu. Altı yıl üst üste boş çeken ve böylece düzenli orduda hizmetten kaçan herkes ihtiyata kaydediliyordu, fakat hizmet yükümlülüğü olan herhangi bir Müslüman erkek muafiyet satın alabilirdi. 1848 yılındaki ilk zorunlu askerlik kanunu bir yükümlünün kendi yerine başka birisini göndermesine izin veriyordu (bedel-i şahsî), başka bir ifadeyle kendisinin yerine gitmeye zorlayabilir, ikna eder veya parayla satın alabilirse başkasını gönderebilirdi, fakat 1870 yönetmelikleri, yerine başka birisini göndermekten hâlâ bir olasılık olarak söz etmekle birlikte, aynı zamanda hizmetten kaçma bedelinin nasıl ödeneceği konusunu da ayrıntılandırıyordu. Muafiyet (o zaman için çok büyük bir meblağ olan) 5000 kuruş veya 50 altın lira ile alınabilirdi. Muafiyet peşinde koşanlar ödeme yapmak için toprak, ev veya araç-gereç satamazlardı.²⁵

Kaynaklarda bedel-i nakdî (nakit ödeme) olarak geçen bu ödeme 1909 yılına kadar gayri Müslimler tarafından ödenen -çok daha düşük- meblağlar ile karıştırılmamalıdır. Muafiyetlerini satın alanlar, şanslı kur'a çekenler gibi ihtiyat grubuna alınıyorlardı ve bu durum, Mayıs 1914 tarihinde onların faal olarak altı ay hizmet gördükten sonra ihtiyat olarak sınıflandırılmalarını öngören kanun değişikliğine kadar devam etti. Aynı kanun *bedel* uygulamasının sadece barış zamanında yapılabileceği hükmünü getirmiş olmakla birlikte, her zaman paraya aç olan Osmanlı hükümetinin bu uygulamayı Birinci Dünya Savaşı boyunca askıya almış olması şüphelidir. Bedel ödenmesini kabul eden yönetmelikler Cumhuriyet'in ilk askerlik kanununda (1927) da yer buldu fakat bu tarihte miktar 600 lira olarak belirlenmişti.²⁶

Çoğu Rumeli vilâyetlerindeki Hıristiyan köylülerden celbedilen (fakat üyeleri İslâm dinine döndürülen) Yeniçerilerin oluşturduğu meş-

24 Tam bir tartışma için bu kitapta 5. yazıya bakınız (s.105).

25 Kur'a Kanunname-i Hümayûnu (İstanbul: Matba'a-i Amire, 1286/1870-71), Madde 70.

26 H. Bowen, 'Bedel', *İslâm Ansiklopedisi. Yeni Baskı*. (9 cilt, Leiden, 1950) c. 1, s. 855.

hur istisna dışında, imparatorluk kara kuvvetlerinde gayri Müslimleri çok nadiren kullanmıştır. Geleneksel olarak, silâh taşımak, yönetici seçkinlerin, sultanın askerî hizmetkârlarının bir ayrıcalığıydı; insangücü eksikliği hükümeti tebaa sınıfı (*reaya*), köylülerden ve kentlerdeki işsizlerden düzensiz birlikler (*levend*) oluşturmaya zorlayınca, bu kullanım tekrar Müslümanlarla sınırlandırılmıştı.

Gülhane Hatt-ı Hümayûnu, 1844 tarihli ilk zorunlu askerlik yasası ve 1871 yönetmeliklerinin hepsi tüm Müslümanların (bircümle ahaliyi müslime) orduda hizmetle yükümlü olduklarını açıkça belirtmektedir. O dönemde gayri Müslimlerin askere alınmalarına izin verilmesi veya zorlanması, kadın askerler fikri kadar yabancı görülmektedir. Fakat Âli Paşa tarafından 1856 yılında Fransız ve İngiliz büyükelçilerinin yakın işbirliği ile düzenlenen ve imparatorluğun 'Avrupa Uyumuna' giriş biletini oluşturan reform fermanı (*Islahat Hatt-ı Humayunu*) Müslümanlarla gayri Müslimler arasında eşitliği vurgulamaktaydı. Bu ilkenin uygulanması ayırımı celp uygulamasının sona ermesi ve gayri Müslimlerin de kura çekimine katılmaları anlamına geliyordu.²⁷ Gerçekte, her iki tarafta da bu fikir için çok az heves bulunmaktaydı. Ordu, Hıristiyan köylülerin kendisine yük olacağından korkuyordu ve gayrimüslimlerin moral bozacakları düşüncesindeydi. Bu çok ciddi bir husustu çünkü 1850 ile 1918 arasında Osmanlı ordusunu gözlemiş bulunan herkes Osmanlı birliklerinin savaş ruhunun çok büyük ölçüde dini olduğu konusunda hemfikirdir. Hücumlar daima "Allah, Allah" ve "Allahüekber" bağırışlarıyla yapılıyordu. Dinî açıdan karışık bir ordunun aynı şekilde yapacağını hayal etmek zordur. Özellikle kırsal kesimde çoğu Müslüman, Hıristiyanların silâh taşımaları fikrinden hiç hoşlanmıyordu (bir gözlemci bu duyguyu ABD'nin güneylilerinin zencilerin eşitliğine bakmaları ile mukayese eder).²⁸

Hıristiyan Osmanlıların çoğu da aynı derecede hevessizdi. Ço-

27 Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876* (NewYork, tekrar basım 1973), s. 94-5 (Türkçesi: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform (1856-1876)*, çev. Osman Akınbay, Papirüs Yayınları, İstanbul, 1997).

28 PRO/FO 195/2323, 20 Haziran 1909 tarihli rapor.

ğunlukla kendilerini bir Osmanlı ulusunun üyeleri değil, Osmanlı devletinin tebaaları olarak hissediyorlardı. Osmanlı ulusunun inşası fikri (O zamanlar 'Unsurların Birliği' (İttihad-ı anâsır) fikri olarak ifade edilmekteydi) her zaman küçük bir Müslüman elit ile sınırlıydı.

Nihayet, Osmanlı hükümetinin Hıristiyanları askere almamasının çok önemli bir açıklaması vardı. 1856 fermanında vurgulanan eşitlik aynı zamanda Hıristiyanların ve Yahudilerin yaşadıkları İslâmî devlete haraç olarak ödedikleri cizyenin kalkması gerektiği anlamına geliyordu. İmparatorluğun son yüzyılında, Rumeli vilâyetlerinin kaybindan dolayı Osmanlı Hıristiyanlarının sayısı ciddi şekilde azalmışsa da, Abdülhamid'in hükümdarlığı sırasında bunlar nüfusun yaklaşık yüzde 30'unu, ve Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde de yüzde 20'ye yakın bir kısmını oluşturuyordu; ve cizye öşürden sonra devletin en önemli vergi kaynağı idi. Bu koşullarda devlet Hıristiyanlardan askerlik yapmaları yerine kendilerine ait bir muafiyet vergisi [öncele-ri *iane-i askerî* (askerî yardım) ve sonra da *bedel-i askerî* (hizmet yerine (askerî ödeme) deniliyordu] ödemelerini istiyordu. Bu gerçekten de 1909'a kadar evrensel uygulama olarak kaldı. Bedel Müslümanlardan istenilen meblağın çok altında idi ve daha önceki cizye uygulaması gibi Hıristiyan ile Yahudi cemaatleri tarafından önce mültezimlere, sonra da maaşlı hazine görevlilerine ödenirdi.

Hıristiyan tebaanın orduya alınmasının 1909'dan önce ciddi bir seçenek olmadığı 1870 yönetmeliklerinin metninde açıkça görülmektedir. Birinci maddede şu ifade bulunmaktadır: 'Sultanın iyi korunan mülklerinin tüm Müslüman nüfusu, kendi üzerlerine vecibe olan askerî hizmeti yapmaya şahsen yükümlüdürler.' Gayri Müslimlerden hiç söz edilmemesi, Osmanlıların gözünde askerî hizmet kanunu kapsamında olmadıklarını açıkça göstermektedir.

Böylece, 1909'a kadar gayri Müslimler için askerî hizmet teorik bir seçenek olarak kaldı. Bu orduda Hıristiyanların olmadığı anlamına gelmiyordu – fakat bunlar subay olup esas olarak sıhhiye sınıfında yer alıyorlardı ve bu kesim çoğunlukla teğmen ve yüzbaşı rütbesindeki Ermeni ve Rum asıllı ordu doktorlarından oluşmaktaydı.

Temmuz 1908 tarihinde iktidara gelen ve imparatorluğun değişik unsurları arasında birlik ve eşitliğe en büyük önemi veren İttihad ve Terakki 1909 yılında İstanbul'daki 31 Mart karşı ayaklanmasını bastırdıktan hemen sonra askerlik kanununu değiştirmek üzere çalışmaya başladı. Temmuz 1909 tarihinde askerlik hizmeti tüm Osmanlı tebaası için zorunlu hale getirildi. Aynı zamanda bazı Müslüman gruplar -örneğin sınavlarını veremeyen medrese öğrencileri ve aynı zamanda İstanbul'un sakinleri- muafiyet statülerini yitirdiler. Ekim 1909 tarihinde, yükümlülerin dinlerine bakılmadan askere alınmaları ilk kez emredildi.²⁹

Hıristiyanların yeni kanuna tepkileri karışıktı. Herhangi bir coşku yoktu. Rum, Suriye, Ermeni ve Bulgar cemaatlerinin sözcülerinin -bir başka ifadeyle elit kesimin üyeleri- prensipte bunu kabul ettiler ama son derece önemli bir koşul öne sürerek kendi cemaatlerinin Hıristiyan subayların yönetiminde ve ayırt edici etnik üniformalarla müstakil birliklerde hizmet yapmasını istediler. Bulgarlar ayrıca imparatorluğun sadece Rumeli vilâyetlerinde hizmet yapmak konusunda ısrar ettiler.³⁰ Bunlar, söz konusu istekleri imparatorlukta milliyetçiliğin merkezkaç güçlerini artırmanın sadece bir başka yolu olarak gören İttihad ve Terakki için kesinlikle kabul edilemez bir durumdu ve bu onların hedeflediklerinin tam tersiydi. Tabanda ise, çoğu genç Hıristiyan erkek, özellikle Rumlar, eğer paraları ve yurtdışı bağlantıları var ise ülkeden ayrılmak veya en azından yabancı bir ülkenin pasaportuna sahip olmayı yeğlediler.³¹ Ülkeden ayrılamayanlar, uyruklarını değiştiremeyenler veya (varlıklı Müslümanlarla birlikte) çok daha yüksek olan bedel-i nakdî'yi ödeyemeyenler Birinci Dünya Savaşı çıkınca gerçekten de askere alındılar, fakat Osmanlı hükümeti Hıristiyan tebaasına güvensizliği o derecede sürdürdü ki, bunların istisnasız hemen hepsi silâhsız bırakıldı. Bunun yerine amele taburlarında hizmet yaptılar, yol-

29 Bu sıralarda sözkonusu ölçünün ağırlıkla sembolik olabileceği düşünülmelidir: 1912'de yükümlülerin sadece yüzde 5'inin çağrıya yanıt verdiği PRO/FO 195/2445, s. 291) ve bir rapora göre de (PRO/FO 195/2456/60, yıllık askerî rapor, İstanbul) 1914'de Hıristiyanların çağrılmadığı görülmektedir.

30 PRO/FO 195/2323, 20 Haziran 1909 tarihli rapor.

31 1912 yılında Gelibolu ve Rodos'tan gelen raporlara göre (PRO/FO 195/2445, s.275, 363).

larda ve demiryollarında tamirat yaptılar ve özellikle de cepheye yük taşıdılar.

Yaygın muafiyet sistemi öyle bir sonuç yarattı ki, zaten hasımlarından çok daha az nüfuslu olan imparatorluk, nisbeten küçük nüfustan daha az celp yapabildi. 1913-14 yılında (hizmet süresi üç yıl iken) yıllık asker gereksinimi 70.000 veya nüfusun yüzde 0.35'i idi. O sırada Bulgaristan'da bu oran yüzde 0.75 idi. 1915 yılının başında olduğu gibi tam seferberlik halinde nüfusun yalnızca yüzde 4'ü silâh altında veya faal hizmette idi, ve bunu başka ülkelerle karşılaştırırsak, bu oranın örneğin Fransa'da yüzde 10 olduğunu görürüz.³² Birinci Dünya Savaşı'nın öncesinde ordunun gerçek gücünün ne olduğu tümüyle açık değildir, fakat zamanın Avrupa standartlarına göre nispeten küçük olduğu kesindir. Ocak 1910 tarihinde İngiliz askerî ataşesinin bir raporu normal barış mevcudunu 300.000, düzenli orduda hizmet süresini de üç yıl olarak vermektedir. Bunun anlamı her yıl 100.000 kişinin askere alınması gerektiğidir fakat yıllık yükümlü sayısı 90.000 olarak belirtilmektedir ki, bunların, muafiyetlerden sonra 50.000'i fiilen silâh altına alınmıştı. Bu, ordunun barış mevcudunun sadece 150.000 olduğu, ve ordunun kadrosunu tamamlamak için çok sayıda redife gerek duyulduğu anlamına gelmektedir. 1914 yılında kaleme alınmış bir İngiliz raporu ordunun barış mevcudunu Balkan Savaşı'ndan önce 230.000, bunun sonrasında ise 200.000 olarak değerlendirmektedir. Diğer yandan, Larcher'in ifadesine göre 1914 yılında aktif ordu her iki sınıftan yaklaşık 90.000'er kişiden oluşuyordu ki, bu ordunun 180.000 ile 200.000 arasında bir mevcuda sahip olduğu anlamına gelir.³³ Rus ordusunun barış mevcudu (ki onlar da nüfusun küçük bir oranını celbedebiliyorlar, ama nüfuslarının büyüklüğü sayesinde bunu karşılayabiliyorlardı) 20. yüzyılın başında beş kat daha büyüktü. Avusturya ordusu da Osmanlı ordusunun en az iki katı büyüklüğündeydi.³⁴

32 Maurice Larcher, *La Guerre turque dans la guerre mondiale* (Paris, 1926), s. 589-90. (Türkçe: *Büyük Harbe Türk Harbi*, 3 cilt, İstanbul 1927-28)

33 PRO/FO 195/2346, 17 Ocak 1910 tarihli rapor, s. 126; PRO/FO 195/2456, 1914 raporu, Larcher, s. 590.

34 F. Schrader vd., *Atlas de la géographie moderne* (Paris, 1914), haritalar 28, 33.

Tam seferber olduğu zaman Osmanlı ordusu tabii ki çok daha büyüktü -sonuçta bu zorunlu askerlik sisteminin esas avantajıydı- fakat seferberlik son derece yavaştı ve tamamlanması dört ila beş ay sürdü (eğer cepheye nakil de ilave edilirse). 1912 ve 1914 kitle seferberlikleri Osmanlı sisteminin yapısal zayıflıklarının hepsini gösterdi. 1912 yılının yavaş seferberliği (temelde iyi yolların yokluğundan fakat aynı zamanda orduların ihtiyatları bünyelerine katma, donatma ve besleme konusunda yaşadıkları karışıklık ve yetersizliklerinden dolayı) Balkan Savaşı'nın Asya vilâyetlerindeki birlikler Avrupa cephelerine ulaşmadan kaybedilmesi anlamına geliyordu. İkmâl ve birlik hareketleri için tek hatlı sadece tek bir demiryolu ile cephedeki birlikler (savaşın büyük bölümünde İstanbul'dan sadece otuz mil uzaklıkta!) açlıktan kırılıyorlardı ve Suriye ihtiyatları nihayet geldiği zaman, birlikte getirdikleri kolera binlerce askerin ölümüne neden oldu. Savaşın başında her ne kadar fazla coşku yoksa da, hizmet için gerçek ve yaygın bir isteklilik vardı ama koşulların sertliği karşısında bu kısa sürede uçup gitti. Depolardan ayrıldıktan sonraki ilk günlerde dahi ikmâl malzemeleri tükeniyor ve askerler çevrede bulduklarıyla yaşamak zorunda kalıyorlardı; sonuçta büyük ölçekte firar başladı.³⁵

1914 yılında Birinci Dünya Savaşı'nın patlaması ile yine çok yavaş bir seferberlik süreci yaşandı (Ruslarınkinden de yavaş). Bu kez seferberlik kışın yapılmak zorundaydı ve bu özellikle Doğu Anadolu'da süreci daha meşakkatli hale getirdi. Diğer yandan Kafkasya cephesinde kışın savaş pratik olarak olanaksızdı ve eğer Enver Paşa Sarıkamış'taki geçitlerinden hücum emri vererek 90.000'den 72.000 askerin hayatını boş yere heba etmemiş olsaydı, Osmanlı ordusu ilkbaharda tam savaş gücüne sahip olacaktı. Bir kez daha silâh altına alınma çağrısına Arap vilâyetlerinde olmasa da Anadolu'da oldukça iyi bir yanıt verildi, fakat Balkan Savaşı'nda olduğu gibi ordunun koşulları (değer-

35 Balkan Savaşı'na Türk tarafından birinci elden şahitlik eden azımsanmayacak sayıda anlatım vardır. Bunların en iyileri arasında Ellis Aslunead-Bartlett, *With the Turks in Thrace* (Londra, 1913) ve Lionel James, *With the Conquered Turk: The Story of a Later-Day Adventurer* (Londra, 1913) sayılabilir.

siz kâğıt para ile ödeme, eksik beslenme, sihi bakım yokluğu, tifo, kolera ve dizanteri salgınları, ya kötü ya da üzerlerine olmayan giysi ve pabuçlar) o kadar kötüydü ki, kısa sürede firarlar çok büyük sorunlar yaratmaya başladı. Savaşın sonunda firarilerin sayısı cephedeki askerlerin sayısının dört katını bulmaktaydı.³⁶

Sonuç o şekilde görünmektedir ki, Osmanlılar, altmış yıllık bir süre içerisinde ve daha genel bir modernizasyon programının parçası olarak Prusya/Almanya modelinde oldukça karmaşık bir askere alma sistemini yerleştirmeyi başardılar, fakat 20. yüzyılın başlarında altyapı eksikliği ve bir sanayi tabanının olmaması nedeniyle, büyük bir gayretle yaratmış oldukları böyle bir kitle ordusu ile tam olarak başa çıkamadılar.

Zorunlu askerlik Osmanlı ulus inşasının bir aracı olarak da başarısız oldu. Bedel-i nakdî ve bedel-i askerî vasıtasıyla uygulanan muafiyetler askerlik yükünün Osmanlı uyrukları üzerinde eşit olarak dağılmadığı anlamına gelmektedir. En sonunda dahi Osmanlı ordusu Anadolu'dan gelen Müslüman köylülerden oluşan bir ordu olarak kaldı ve bu, bir anlamda Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Anadolu'da kurulan Türk ulus-devletinin habercisi oldu.

³⁶ Erik Jan Zürcher, 'Between Death and Desertion. The Ottoman Army in World War I', *Turcica* 28 (1996), s. 235-58.

Asker Ailelerine Yardım: Osmanlı Devleti ve Muinsiz Aile Maaşı

NICOLE A.N.M VAN OS

Leiden Üniversitesi Turkish Studies Bölümü İstanbul temsilcisi
Nijmegen Üniversitesi

Son yıllarda Birinci Dünya Savaşı'na duyulan ilgi yeniden artmakta. Savaşın askerî yanlarını değil, fakat toplum üzerindeki etkilerini vurgulayan yeni kitaplar ve makaleler çıkmıştır. Birçokları Birinci Dünya Savaşı'nın kadınlar ve cinsiyet üzerine etkilerini tartışmaktadır. Bunlar savaşın kadınların hayatını nasıl etkilediğine değinmişlerdir. Kadınların -hemşire, askerî mekanizmanın parçaları, cephane fabrikalarında işçi ve askerlerin anneleri olarak- savaşa katılmalarını ve bu katılımın onların aile hayatları ve kadın-erkek ilişkileri üzerindeki etkisini tartışmışlardır. Kimi yazarlar, savaşın kadınların sosyal, politik ve sivil haklarını daha güçlü bir şekilde talep etme fırsatını kazandıkları bir dönem olarak görürler. Bu dönemde ortaya çıkan literatür de ayrıca bir inceleme konusudur. Bazı bilim adamları kadınların savaş zamanındaki nutuklarda sembol olarak kullanılma biçimini tartışırlar. Diğerleri ise kadın yazarların savaşı eserlerinde nasıl yansıttıklarını inceler.

Ne var ki, bu yayınların çoğu Avrupa ve Anglo-Sakson dünyasındaki kadınlar üzerinde odaklaşır. Bu bölgelerin dışındaki kadınların savaştan nasıl etkilendikleri konusunda çok az şey yazılmıştır. Bu çalışma, savaşın Osmanlı kadınları üzerindeki etkilerinin bir bölümünü

tartışmak suretiyle, küçük bir katkıyla da olsa, sözkonusu boşluğu doldurmaya yöneliktir.

Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin, kocaları, oğulları veya bir başka erkek yakınları, faal olarak ülke hizmetine koştuğunda, devlet desteğine ihtiyaç duyanlara nasıl yardım ettiğini inceliyorum.¹ Tartışma Osmanlı İmparatorluğu'nun önce Balkanlar'daki komşularıyla girdiği savaşı, sonra da Birinci Dünya Savaşı yıllarını kapsayan 1912-18 dönemini kapsamaktadır. Önce, 19. yüzyılın sonlarına kadar izlediğim resmî yönetmelikleri sunup, sonra da, kuralların uygulanması sırasında meydana gelen problemleri ve bu problemlerin kadınlar ve aileleri üzerindeki etkilerini ele alacağım. Yetkililerin bu sorunları çözme çabaları ile, sivil ve hükümet kurumlarının problemlerin sonuçlarıyla ilgili birleşik uğraşlarına da, sınırlı olmakla birlikte değinilecektir. Bu şekilde sanayi öncesi, ağırlıklı tarımsal bir ülkede savaşın kadınlar üzerindeki etkileriyle ilgili bilgilere katkıda bulunmayı amaçlamaktayım.

KANUN VE YÖNETMELİKLER

1844 ile 1918 yılları arasında Osmanlı ordusundaki reformlarla ilgili çalışmada, Erik Jan Zürcher askerî hizmetten muaf olan kişilere değinirken, bunlar arasında muinsiz olarak adlandırılan bir gruptan söz etmektedir. Mehmet Zeki Pakalın'a göre muinsiz, 'annesine, veya evli ise, karısına bakacak herhangi bir kimsesi olmayan bir kişi', kısaca eve ekmek getireni ifade etmek için kullanılan bir terimdi.²

Zürcher'in anlattığı şekilde, her ne kadar muinsizler düzenli birliklerde (nizamiye ve ihtiyatiye) hizmetten muafsalar da, redif olarak ihtiyat birliklerine ve redif hizmetini tamamladıktan sonra mustahfız birliğine kaydediliyorlardı. Bunun anlamı savaş veya seferberlik halinde askere çağrılmaları ve böylece onlara bağımlı olanların geçim sağ-

1 Örneğin, duldar, yetimler, savaşta yaralanan veya sakat kalanlar için verilen emekli maaşları burada ele alınmayacaktır.

2 Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (3 cilt.), İstanbul, 1983, c. 2, s. 573.

layan kişiden yoksun kalmalarıydı. Bu tür aileleri tamamen desteksiz bırakmamak için Osmanlı hükümeti onlar için özel tedbirler getirdi. Bununla birlikte, pratikte ailelerin geçiminin nasıl sağlandığı ise açık olmayan bir husustur.

Asâkir Nizamnamesi'nin daha ayrıntılı bir şekilde açıklandığı ve ele alındığı Ekim/Kasım 1886 tarihli kanunda düzenli askerî hizmetten muaf olanların listesini yapan özel bir bölüm bulunmaktadır.³ Bunlar arasında akrabalarının geçim sorumluluğunu tek başına taşıyanlar bulunmaktaydı. Geride kalanlarla akrabalık dereceleri, yaşları, bedenî ve aklî sağlık durumu ve diğer akrabaların olup olmaması bir kişinin askerî hizmetten muaf olup olmayacağını belirliyordu.⁴

1908 yılındaki Jön Türk devriminden sonraki dönem için daha fazla bilgi bulunmaktadır. 1909 askerlik kanununda, 1886 nizamnamesinde olduğu gibi düzenli orduda askerlik hizmetinden muaf tutulanlar için bir liste derlenmişti.⁵ Seferberlik halinde muinsiz olanların aileleriyle ilgili olarak ne yapılacağı, Balkan Savaşları seferberliği vesilesiyle çıkartılan ayrı bir özel kanun ile düzenlenmişti. 19 Aralık 1912 tarihli bir resmi sirküler, 'taht-ı silâha alınan muinsiz efrad-ı redife ve mustahfızın', yani silâh altına alınan ve geride kalanların geçimini sağlayan ihtiyat askerlerin ailelerine verilecek ödenek konusunu ele alıyordu. Kanun sadece üç maddeden oluşmaktaydı ve bir muinsizin ailesinin alacağı ödeneğin 1 Teşrinevvel 1328 (14 Ekim 1912) tarihinden itibaren, askerinin terhis olacağı ayı izleyen ayın birinci gününe kadar ayda 30 kuruş olacağını belirtmekteydi. Bu ödenek özel bir düzenleme ile genel bütçeden sağlanacak ve maliye bakanı kanunun uygulanmasından sorumlu olacaktı. Sirkülerde, kanunun arkasında yetkililerin

3 *Seferberlik Nizamnamesi*, (İstanbul, 1305/1889)

4 Böylece, örneğin babası yetmiş yaşın üzerinde veya yetmiş yaşın altında olup da ekmeğini kazanmaktan aciz olmanın yanısıra hanesinde sağlıklı ve on beş yaşın üzerinde kimsesi (oğul, erkek kardeş, kayınbirader, torun veya yeğen) olmayan ve ayrıca köyde (kariye) başka bir evde yaşayan bir oğlu olmayanlar izinli asker kapsamına alınacaktı (efrad-ı mezune meyânına idhal olunur). *Asâkir Nizamiye-i Şahanelinin suret-i ahzini mübeyyin Kanunname-i Hümayundur*, (İstanbul, 1302/1886), s. 14-15.

5 Kamu Kayıtları Bürosu, Londra, FO 195/2323, no. 116, 26 Eylül 1909.

bunu nasıl uygulayacaklarıyla ilgili talimatları içeren on yedi husus yer almaktaydı.⁶

Kanun, Aralık 1912 tarihinde hükümet tarafından geçirildi ve 5 Şubat 1913 tarihinde *Takvim-i Vekâyi*'de yayınlandı.⁷ Yayınından önce dahi, hükümet ödenek almaya hak kazanan grupların genişletilmesine karar vermişti ve bir gün sonra *Takvim-i Vekâyi* bu kanuna bir ek yayınlayarak, ödeneğin sadece 'muinsiz efrad-ı redife ve mustahfıza' değil, aynı zamanda 'muinsiz efrad-ı ihtiyatiye' (düzenli ordunun aile geçindiren ihtiyatları) ile tek geçindireni silâh altına alındıktan sonra muinsiz kalan fakat her şeye rağmen savaşın sonuna kadar hizmet etmek zorunda olan nizamiye askerleri ve ihtiyatların ailelerine de verileceğini söylemişti.⁸ Bu ödenekleri karşılamak için 1329 (1913-14) yılı bütçesine 10 milyon kuruşluk bir özel fon kurulmuştu.⁹ Sonraki yıllarda bu özel bütçeye birkaç kez büyük meblağlar tahsis edilmişti.¹⁰

Ne var ki, kanunun yürürlüğe girmesini izleyen aylarda, yerel düzeyde bunun uygulanmasıyla görevlendirilen kişiler yorumlamayla ilgili o kadar çok sorunla karşılaştılar ki, merkezdeki yetkililere yazarak özel durumlar için daha fazla açıklama istediler. Harbiye ile Dahiliye Nezaretleri bu sorunlar üzerinde düzenli yazışmaya girişerek bunlara yanıtlar formüle etmeye ve yanıtları yerel yetkililere iletmeye çalış-

6 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul, (bundan sonra, BOA), Dahiliye, Siyasi Kısım (bundan sonra, DH.SYS), 112-19/35, 26.11.1331.

7 'Hal-i harb münasebetiyle taht-i silâha celb olunan muinsiz efrad-ı redife ve mustahfızanın ailelerine tahsis olunacak maaş hakkında kanun-ı muvakkat', 25 Zilhicce 1330/22 Teşrinisani 1328 (5 Aralık 1912) s. 34-5.

8 'Hal-i harb münasebetiyle taht-i silâha celb olunan muinsiz efrad-ı redife ve mustahfıza'nın ailelerine tahsis olunacak maaşa müdetadir 25 Zilhicce 1330 tarihli kanun-ı muvakkata müzeyyel kanun-ı muvakkat', *Düstur*, İkinci Tertip, cilt 5, no. 34, 24 Safer 1331/20 Kanunisani 1328 (3 Şubat 1913), s. 53.

9 Taht-ı silâha alınan muinsiz efrad ailelerine muhassas maaşat için 1329 maliye bütçesine tahsisat-ı fevkalade olarak 10.000.000 kuruşın sarfı hakkında kanun-ı muvakkat', *Düstur*, İkinci Tertip, cilt 5, no. 204, 27 Cemaziyelahir 1331 / 18 Mayıs 1329 (31 Mayıs 1913), sf. 510.

10 Örneğin bütçe yılının sonunda (1329/1913-14) bütçeye fazladan 10 milyon kuruş konulmuştu. 'Muinsizefrad aileleri için 1329 maliye bütçesine zamimen 10.000.000 kuruşın sarfı hakkında kanun-u muvakkat' *Düstur*, İkinci Tertip, cilt 6, no. 167, 14 Rebiyülahir 1332/27 Şubat 1329 (12 Mart 1914), s. 300.

tı. Yazışmalar, kanunun her zaman adil görülmediği izlenimi yaratmakta ve özel karakteri nedeniyle doğan sorunları vurgulamaktadır.¹¹

Mayıs 1914 tarihinde yayınlanan Mükellefiyet-i Askeriye Kanun-ı Muvakkat-ı ile asker ailelerine verilen ödenek sistem içerisinde daha yerleşik bir hale geldi. Bu kanunun birçok maddesi bundan sonraki iki yıl içerisinde revize edildi ve 1916'da yeni bir versiyonu yayınlandı.¹² Desteğe ihtiyacı olan asker aileleriyle ilgili kuralları kapsayan 49-55. maddelerin bazıları 1915 yılının Temmuz ve Ağustos aylarında değiştirildi.¹³ Bu geçici kanunun 49. maddesine göre, desteğe ihtiyacı olan bir aile, söz konusu askerin silâh altına alınmak üzere teslim olduğu yere vardığı andan başlayarak, askerin terhis olduğu ayın sonuna kadar (malî) desteği alacaktı. Verilecek ödenek kişi başına ayda 30 kuruş olacaktı. Aynı para kırk beş günden daha fazla hizmet yapan ihtiyatların ('efrad-ı mezûne, ihtiyatiye ve mustahfıza') ailelerine de verilecekti. Bu malî yardımı almaya hak kazananlar, bu desteğin alınmasıyla ilgili her türlü idari masraflardan muaf olacaktı.¹⁴ Bu madde her iki şekliyle de aynı kaldı.¹⁵

Madde 50 (ekler I ve II) potansiyel olarak bir ödeneğe hak kazanacaklar ile onlara ikame bir aile geçindiren (muin) olabilecek kişiler için bir tablo vermektedir. Akrabaların muin olarak kabul edilmeleri aynı zamanda, potansiyel aile geçindirici ile desteğe ihtiyacı olanlar arasındaki coğrafî mesafeye bağlıydı. Baba veya bazı hallerde varlıklı bir anne aynı ilçede (kaza) oturdukları takdirde aile geçindirenin yerini alabilirler; bir evlat, erkek kardeş, büyükbaba veya kayınpeder ancak aynı köyde (kariye) veya mahallede; ve geri kalan adaylar ise ancak aynı hanede yaşadıkları takdirde aile geçindirenin yerini alabilirlerdi.¹⁶ Bu madde Temmuz 1915 tarihinde varlıklı annelerin de potan-

11 BOA, DH.SYS, 112-19/35, 26.11.1331.).

12 *Mükellefiyet-i Askeriye Kanun-ı muvakkatı* (İstanbul, 1330/1914); *Mükellefiyet-i Askeriye Kanun-u muvakkatı* (İstanbul, 1332/1916).

13 *Mükellefiyet* (1330), s. 19-22, *Mükellefiyet* (1332), s. 19-22,

14 Örneğin harç ve resm gibi belli vergiler ve muhtardan alınacak hüviyet kâğıdının masrafı.

15 *Mükellefiyet* (1330), s. 19; *Mükellefiyet* (1332), s. 19.

16 *Mükellefiyet* (1332), s. 20.

siyel aile geçindirenler arasında sayılması görüşünde olan Savunma Bakanlığı'nın girişimiyle değiştirilmiştir. Değişiklik en yüksek dinî makam olan Şeyhülislâmlık tarafından İslâmî kanunlara uygunluğu açısından onaylandıktan sonra üç maddelik bir kanun yayınlanmış ve burada eski Kanun-ı Muvakkat değiştirilmiştir. Bu yeniden düzenlemeye göre, varlıklı anneler, kendilerine bağımlı olanlar ile aynı kazada yaşadıkları taktirde, evlenmemiş kızları ve on altı yaşından küçük çocukları için aile geçindiren olarak kabul edilmişlerdi.¹⁷ Ek olarak, asker karısının (karılarının) kayınpederi, gelini için potansiyel bir 'aile reisi' olarak kabul edilmekteydi.

Madde 51, ev geçindirenin on sekiz yaşından daha büyük olması ve görevini yapabilecek maddi olanaklara sahip olması gerektiğini belirtmekteydi. Bununla birlikte, ev geçindiren olarak atanan babalar için ek bir önkoşul vardı: Bedensel olarak sağlıklı olmak.¹⁸ Maddenin bu kısmı da değiştirilmişti. Değişimden (9 Ağustos 1915) önce, fiziki ve malî güç ayırimsız olarak tüm ev geçindirenler için aranan koşuldu.¹⁹ Maddenin her iki halinde de, yatılı okullardaki öğrenciler, mahpuslar, silâh altındaki askerler ve ölü veya sağ olduğu bilinmeyenler ev geçindiren statüsünün dışına çıkarılmışlardı.²⁰

Geri kalan 52 ila 55 arasındaki maddeler değiştirilmemişti. 52. Madde'ye göre, tabloda yer alan kişiler, ancak tabloda potansiyel 'aile reisi' olarak görülen bir akrabaları olmaması halinde, yıllık gelirleri yörenin yerel piyasa fiyatlarına göre geçim sağlamaya yetersizse ve tarım, ticaret veya zanaatçılık sektöründe çalışıyorlarsa, yardıma muhtaç addedilmekteydiler. Ayrıca, herhangi bir maaş veya ödeneğin gelir olarak addedileceği ve silâh altındaki askerin servetinin ve gelirin de ihtiyaç sahibi akrabaların serveti ve geliri sayılacağı belirtilmişti. Bunun ötesinde, ödenek başvurularının askere alma merkezlerinde değerlendirileceği açıklanıyordu. Desteğe hak kazandığı belirtilenler beledi-

¹⁷ BOA, Şıra-yı Devlet Harbiye, 662/21.

¹⁸ *Mükellefiyet* (1332), s. 21.

¹⁹ *Mükellefiyet* (1330), s. 21.

²⁰ *Mükellefiyet* (1330), s. 21; *Mükellefiyet* (1332), s. 21.

yenin veya yerel ihtiyarlar heyetinin himayesine alınmaktaydı. Sivil yetkililer ayrıca herhangi bir akrabası olmayan askerlerin mallarını emanete alacaklardı.²¹

53. madde, faal hizmet yapan askerin ödenek için başvuruda bulunan kişinin geçimini önceden de sağlıyor olması koşulunu getiriyor ve herhangi bir kişinin kendi yakın ailesi dışında bakmak zorunda olduğu kimselerin sayısını bir kişi ile sınırlandırıyordu. Eğer herhangi bir kimse birden fazla kişi için muin ise, o zaman bunlardan birisini seçmesi gerekti. Diğerleri listedeki bir sonraki kişi tarafından bakılacak ve eğer kimse kalmamışsa, o takdirde devlet ödeneği alacaklardı.²²

Son iki madde, 54 ve 55 ise ödeneklerin idari hususlarıyla ilgiliydi.²³

Ne var ki, 1915 yılının Temmuz ve Ağustos aylarında getirilmiş bulunan değişiklikler dahi savaşın yaratmış olduğu tüm karmaşık durumlarla başa çıkmaya yeterli değildi. Kanunun uygulanmasıyla görevlendirilen yetkililer kanunun tam olarak yorumlanmasıyla ilgili olarak sürekli bir biçimde merkezdeki yetkililere başvuruyorlardı.

Ekim 1915 tarihinde muinsiz aile maaşı için ayrı bir kanun gerektiğine karar verildi. Bu kanun için hazırlanan tasarı Şûrây-ı Devlet'de tartışıldı.²⁴ 1914 tarihli Mükellefiyet-i Askeriye Kanun-ı Muvakkatı başlangıç noktası alınmak suretiyle, maddeler şûra üyelerinin görüşleri uyarınca değiştirildi. Yeni kanun otuz bir maddeden oluşuyor ve ödenekler eskisinden daha ayrıntılı bir şekilde düzenleniyordu. Değişiklikler, hangi askerlerin muinsiz gösterilebileceği, hastalık nedeniyle izinli olan askerlerin aileleri konusunda ne yapılacağı, ayrıca firariler, savaş esirleri, nerede oldukları bilinmeyenler ve savaş kayıpla-

²¹ *Mükellefiyet* (1330), s. 21-2; *Mükellefiyet* (1332), s. 21-2.

²² *Mükellefiyet* (1330), s. 22; *Mükellefiyet* (1332), s. 22.

²³ Örneğin, 55. Madde'ye göre tahsis edilen ödenek ihtiyar heyeti huzurunda derhal ödenecekti. Bunlar da imzalı bir makbuz karşılığında Maliye Nezareti tahsildarlarından sözkonusu parayı alacaklardı. *Mükellefiyet* (1330), s. 22; *Mükellefiyet* (1332), s. 22.

²⁴ BOA, Şûrây-ı Devlet, Maliye, 480/6.

rının durumlarıyla ilgiliydi. Anlaşıldığı kadarıyla bu değişiklikler, yerel yetkililerin eski kuralların uygulanmasıyla ilgili sorularının yanıtlanmasını amaçlıyordu. Ayrıca, ev geçindirenin ikamesi olarak atanabilecek kişilerle ilgili maddeler değiştiriliyor, muin kategorisi, belki de devletin malî yükünü hafifletme amacıyla genişletiliyordu. Örneğin, bir ev geçindiren karısı, çocukları ve ebeveynleri dışında sadece bir kişiye bakabilirken, şimdi üç kişiyi geçindiren biri olabiliyordu.²⁵ Diğer yandan, bağımlıların sayısı artırılıyordu: Eski yönetmeliklere göre daha fazla akraba şimdi destek isteyebiliyordu. İstanbul'da yaşayanlar ile diğer yerlerdeki kişiler arasında ayırım yapılmaktaydı ve aile başına ödenek şimdi beş kişinin ödenek miktarına eşit olabiliyordu. Diğer değişiklikler aile durumundaki değişimler, silâh altındaki muinsizlerin topraklarının ne olacağı ve ödeneklerin idaresiyle ilgili hususlardı.

Kısacası, bu tasarı, yerel yetkililere eski kanunda açık olmayan hususlardan kaynaklanan sorularını ve problemlerini yanıtlamada yardımcı olmak üzere, çok daha fazla ayrıntı içermektedir.²⁶ Bununla birlikte, daha fazla açıklık, sistemin daha yeterli olduğu anlamına gelmemektedir.

YÖNETMELİKLERİN UYGULANMASI

Her ne kadar Osmanlı hükümeti askerlerinin ailelerine temel bir gelir sağlamak için bütün bu kuralları getirmişse de, sistem hiçbir şekilde yeterli değildi. Bunun birkaç nedeni bulunmaktadır.

Ailelerin aldıkları ödenek nakit bir ödenektir. Kişi başına ödenek ayda 30 kuruş ve aile başına azamî 150 kuruş olarak tespit edilmişti. 1915'de Şûray-ı Devlet bunu İstanbul Şehremâneti sınırları içinde yaşayanlar için 40 kuruş olmasını, diğer yerlerde yaşayanlar için 30 kuruş olarak kalmasını önerdi.²⁷ Ne var ki, imparatorluğun malî sorun-

²⁵ İlginç bir ayrıntı şudur ki, daha önce aile terimi kullanılmakta iken, bu tasarı ile kimin ailenin bir parçası olduğu açıkça belirtiliyordu.

²⁶ Tasarı Ağustos 1918 tarihine kadar hükümetin önüne getirilmedi. Buradan, Kurul'un yaptığı ve Şûrây-ı Devlet'in önerdiği katı kuralları yumuşatan değişiklikler yapıp Meclis'e gönderildi. BOA, Meclis-i Vükela (bundan sonra, MV) 212/106.

²⁷ BOA, Şura-yı Devlet Maliye, 480/6.

ları nedeniyle Nisan 1917 tarihinde ödeneklerin artırılması için yapılan bir teklif reddedildi.²⁸

Fakat bir yandan ödenekler değişmeden kalırken, gıda fiyatları savaş yıllarında ve özellikle de Birinci Dünya Savaşı'nın son yılında fırladı. 1914 ile 1918 yılları arasında bir okka (yaklaşık 1250 gram) pirincin fiyatı İstanbul'da 3 kuruştan 95 kuruşa fırladı. Şekerin fiyatı daha da fazla arttı: 3 kuruştan 140 kuruşa çıktı.²⁹ Ekmek zorlukla bulunabiliyordu, o da çok kötü kalitede idi.³⁰

Fiyat artışlarının ana nedeni piyasadaki gıda kıtlığı idi ve bu da birkaç nedenden kaynaklanıyordu. Birincisi, Osmanlı İmparatorluğu'nda tarım üretiminin düşmesiydi. Depremler, kuraklık veya çekirge istilâsı nedeniyle geçici düşüşler olmuştu. Tarımsal üretimde daha yapısal bir neden, seferberlik nedeniyle işgücü yokluğu idi. Hükümet üretimi sürdürmek ve daha sonra da artırmak için bazı tedbirler aldı. Aralık 1912 gibi erken bir tarihte, askere alınan erkeklerin, ailelerin üretimi sürdürmelerini sağlamak için yönetmelikler yayınlandı. Bu yönetmeliklere göre, muinsiz ailelerin toprakları yerel ihtiyar heyetlerinin gözetimi altında diğer çiftçiler tarafından ekilecekti. Eğer yöredeki çiftçilerin sayısı muinsiz ailelerin topraklarına bakabilecek olandan çok daha az ise, ihtiyar heyeti işçilere çiftlik işlerine yardımcı olmalarını isteyebilecekti. Eğer bir aileyi geçindirmekle yükümlü kişi (muin) de kendisi ve bağımlıları için gerekli tüm işleri yapamayacak durumda ise, aynı yöntem uygulanacaktı. Çiftçilerin ekecek tohumu veya bunu satın alacak parası olmaması halinde, bu mümkün olduğu kadar kısa sürede zirai bankalar tarafından sağlanacaktı. Tarladaki ürünün gözetimi de ihtiyar heyetinin sorumluluğundaydı. Gerekli takdirde sadece bunların çalınmasını ve illegal olarak hasat edilmesini değil, fakat

²⁸ BOA, Dahiliye Idare-i Umumiye (bundan sonra, DH. I-UM), E-29/108, 4C1335; BOA, DH. I-UM), E-30/90, 21C1335.

²⁹ Ahmet Emin Yalman, *Turkey in the World War* (New Haven, 1930), s. 147-8, alıntılardan Zafer Toprak, *İttihat-Terakki ve Devletçilik* (İstanbul, 1995), s. 142-8

³⁰ İrfan Orga, *Portrait of a Turkish Family* (2. ed., Londra, 1993), s. 152-76 (Türkçesi: *Bir Türk Ailesinin Öyküsü*, çev. Arın Bayraktaroğlu, Ana Yayıncılık, İstanbul, 2001); Cahit Uçuk, *Bir İmparatorluk Çökerken* (İstanbul, 1993), s. 200-49; Hasene İlgaz, *1915'den 1921'e kadar yazılı bir kız okulunun öyküsü* (İstanbul, 1991) s. 10-11.

hayvanların bunları yemesini de önleyecek olan bekçiler atamak zorundaydılar. Bu düzenlemeler Ziraat Odaları tarafından gözetim altında tutulacaktı.³¹

Bütün bu tedbirlere rağmen Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından sonra tarım üretimi hızla düştü ve üretim seviyelerini eski durumuna getirmek üzere başka tedbirlerin alınması gerekli oldu. Almanların yardımıyla sulama işleri geliştirildi ve çorak kalan bölgelerde yeniden ekim yapıldı. Eylül 1916 tarihinde tarımsal hizmetlerle ilgili Kanun-ı Muvakkat yayınlandı³² ve 10 Nisan 1917 tarihinde meclisten geçti.³³ Bu kanuna göre tarım sektöründe çalışan tüm erkek ve kadınlar içerisinde, askerî hizmetle yükümlü olmayanlar ve ondört yaşının üzerinde olan herkes tarım sektöründe çalıştırılmak üzere Ziraat Nezareti tahsis edilmekteydi.³⁴ Ekim 1917 tarihli bir yönetmelikte bu konu daha ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştı. Bir çiftçinin ne kadar toprağı ekeceğı sahip olduğı çift-öküzlerinin sayısı tarafından belirleniyordu. Ekilen alan da, sözkonusu tarlayı ekmek için normal askerî hizmetten muaf tutularak üçüncü sınıf ihtiyata (mustahfız) alınacak olan kişilerin sayısını belirliyordu. Yönetmelik ayrıca işgücü eksikliği nedeniyle ekilemeyen toprakların köy yetkilileri tarafından denetime alınacağını belirtiyordu.³⁵ İnsangücü eksikliği durumlarında askerlerin muhtaç durumdaki aileleri,³⁶ savaş esirleri ve amele taburlarındaki Müslüman olmayan askerler çalıştırılırken,³⁷ Niğde'deki yetkililer İstanbul'dan memurları hasat zamanı bir ay boyunca tarım sektöründe çalıştırmak için izin istiyorlardı.³⁸ Mayıs 1917 tarihinde, Suriye Valisi Cemal Paşa 4. Ordu içinde kadınlardan oluşan özel amele taburları

31 BOA, Dahili Hukuk Müşavirliği (bundan sonra DH.HMS) 23/75, 20.4.1331.

32 BOA, Dosya Usulü İradeler Tasnifi (bundan sonra DUIT) 50-1/27-4, 30Za1334; BOA, DUIT, 50-1/27-3, 19L1334. Bu kanun üzerine ayrıca bkz. Toprak, *a.g.e.*, s. 135-42.

33 BOA, DUIT, 50-1/27-2, 10C1335.

34 BOA, DUIT, 50-1/27-4, 30 Za1334; BOA, DUIT, 50-1/27-3, 19L1334.

35 BOA, DUIT, 50-1/27-1, 13Z1335.

36 BOA, DH.IUMM, E-25/5, 13S1335.

37 BOA, DH.IUM, E11/8, 23Za1333; BOA, DH. I-UM, E-24/42, 29M1335; BOA, MV, 208/100, 18N1335. Ayrıca bkz. Toprak, *a.g.e.*, s. 135-42.

38 BOA, DH.IUMM, E-18/16, 5L1334.

kurdurmuş,³⁹ bu arada 1917 Eylül'ünde Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyesi tarafından özel Kadın Amele Taburları oluşturulmuştu.⁴⁰ 1918'e gelindiğinde, zirai işgücü için ihtiyaç o derece artmıştı ki, küçük suçlardan hüküm giyenler de hasatta çalıştırılmıştı.⁴¹

Her ne kadar hükümet bu tedbirlerle ilk başta üretimi artırmayı başarmış olsa da, gıda maddeleri kasaba ve şehirlerdeki insanlara ulaşmadığı gibi, kırsal bölgelerdeki insanlar da kendileri için yeterli gıda temin edemiyor veya saklayamıyorlardı. Ürünün büyük kısmı, sadece Osmanlı ordusuna gıda temin etmek için değil fakat mütteliklerine de gerekli gıdayı temin amacıyla özel bir vergi olarak teslim ediliyordu.⁴² Ağır vergi yükü bazı kadınların yetkililere şikâyette bulunmalarının nedeniydi.⁴³ Bunun karşısında yerel yetkililer Dahiliye Nezareti'ne başvurarak kendi bölgelerindeki halkın esirgenmesini istiyorlardı, çünkü, daha yüksek oranda bir verginin kadın ve çocukların açlıktan ölmesine neden olacağını öne sürmekteydiler.⁴⁴ İzmir muhasarısının işaret ettiği gibi, her ne kadar bölgedeki bazı aileler kendilerine yetecek kadar gıda maddesi üretmeyi başarmışlarsa da, diğer ihtiyaçlarını karşılamak için yine de ödeneğe ihtiyaçları vardı. Bu nedenle, yetkililerden planladıkları ödenek kesintilerinden vazgeçmelerini istemekteydi.⁴⁵ Ne var ki, yönetmeliklere göre aileler günde 500 gramlık bir tahsisat temelinde hesaplanan miktarda tahıl alabiliyor-

39 'L'Agriculture et les femmes' *Iktisadiyat Medjmuassi* 2, no.54 (Mayıs 1917), s.4; 'Die Frau in der Landwirtschaft', *Der neue Orient* 1, no.7 (Temmuz 1917) s.331.

40 Zafer Toprak 'Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti:Kadın Askerler ve Milli Aile', *Tarih ve Toplum* 51 (Mart 1988), s. 34-8; Meral Altındal, 'Kadın İşçi Taburu Tarihiçesi', *Toplumsal Tarih* 41 (Mayıs 1997) s. 14-16.

41 BOA, MV, 212/69, 7N1336.

42 'Food prices pinch Turks', *New York Times*, 21150 (21 Aralık 1915), s. 3; 'Turks stop meat export', *New York Times*, 21228 (8 Mart 1916), s. 4 (*New York Times* 'dan yapılan alıntılar için Yavuz Selim Karakışla'ya teşekkür borçluyum). Gıda maddelerinin Osmanlı askerlerine her zaman erişmediği konusu Erik Jan Zürcher 'Between Death and Desertion. The Ottoman Army in World War I', *Turcica* 28 (1996), s. 235-8.

43 Bkz. örneğin BOA, DH.I-UM, E43/16, 18S1336.

44 BOA, DH.I-UM, 20-2/2-50, 26Ca1336; BOA, DH.I-UM, 20-3/2-30, 26B1336; BOA, DH.I-UM, 20-18/12-1, 16S1336; BOA, DH.I-UM, E-37/49, 1Za1335.

45 BOA, DH.I-UM, E-28/15, 26R1335.

lardı. Geri kalanı vergi olarak teslim edilmek zorundaydı.⁴⁶

Doğal felaketler, insangücü eksikliği ve ordunun ihtiyaçlarının dışında yüksek gıda fiyatlarının diğer nedenleri stokçuluk ve karaborsa idi; tüccarlar gıda maddelerini pazara çıkarmak yerine stokta tutuyor ve böylece fiyatları artırıyorlardı. Hükümet denetimi (yetkileri) yaymak suretiyle bunu önlemeye çalıştı: Şubat 1916 tarihinde yerel yöneticilerden gıda dağıtımını üstlenmelerini istedi ve bu amaçla her belediyeye 100.000 lira tahsis etti.⁴⁷ Mayıs 1916'da yerel yetkililerden ekmeğin fiyatını belirlemelerini istedi.⁴⁸ Belli ki bu yeterli olmadı, çünkü Temmuz 1916 tarihinde merkezî bir dağıtım komitesi olan İaşe-yi Umumiye Merkez Heyeti kuruldu ve bu kuruluş Dahiliye Nezareti, Maliye ve Ticaret Nezaretleri ve Ziraat Bankası Umum Müdürlüğü'nden gelen temsilcilerin gözetimi altında tutuldu. Maliye Nezareti bu komiteye gıda dağıtımını örgütlemesi için 3.5 milyon lira tahsis etmişti.⁴⁹

Bu tedbirler dahi pek başarılı olmamıştı. Ancak savaşın sonunda, bankalar tüccarlara stoklarına istinaden kredi vermeyi kesince depoladıkları malları satmak zorunda kalmışlar ve gıda fiyatları bir miktar düşmüştü. Ne var ki, bu zamana kadar çoğu kimse elinde ne kadar sermaye varsa tüketmişti.

Ayrılma ödeneğinin yetersizliği ödemelerin güvenilir olmaması nedeniyle daha da vahim hâle geliyordu. Bazı yolsuzluk olayları⁵⁰ bildirilmekteydi ama ödemelerin olmamasının genel nedeni yerel ve ulusal düzeyde para eksikliği idi. Vilâyet yöneticileri düzenli olarak İstanbul'dan daha fazla para istiyor, ödenekleri zamanında ödeyememekten şikâyet ediyorlardı.⁵¹ Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru durum

46 BOA, DH.I-UM, E-80/35, 9Z1334.

47 BOA, DUIT, 50-1/5-1, 26R1335; BOA, DUTT, 50-1/5-2, 7C1334.

48 BOA, DUIT, 50-1/21-1, 13C1335; BOA, DUIT, 50-1/21-2, 8L1334; BOA, DUIT, 50-1/21-3, 28L1334.

49 BOA, DUIT, 50-1/19-7, 10M1335; BOA, DUIT, 50-1/19-10, 9Za1334; BOA, DUIT, 50-1/19-11, 22N1334; BOA, MV, 207/88, 19C1335.

50 BOA, DH.I-UM, E34/49, 26Ş1335; BOA, DH.I-UME-42/71, 13S1336; BOA, DH.I-UM, E42/84, 16S1336; BOA, DH.I-UM, E44/56, 13Ra1336.

51 Bkz. örneğin, BOA, DH.I-UM, E30/2, 9C1335; BOA, DH.I-UM, E30/100, 22C1335; BOA, DH.I-UM, E-32/27, 17B1335.

giderek kötüleşti. İnsanların ot yedikleri veya açlıktan öldükleri bildiriliyordu.⁵² Yüksek enflasyon ve kâğıt paraya karşı yaygın güvensizlikten ötürü, yerel yetkililer merkezden kâğıt para yerine bakır para göndermelerini ve hattâ nakit ödemeyi aynı ödemeye dönüştürmelerini talep ediyorlardı.⁵³ Yerel yetkililere telgraf çekerek veya açıkça isyan ederek şikâyetlerini bildiren aileler tarafından bunu yapmaya zorlanıyorlardı. Bu son duruma bir örnek, Mart 1916 tarihinde bir grup asker ailesinin bir fırına hücum etmeleri ve üç aydır para almadıkları için görevli memurları dövmeleri olayıdır. Hükümet huzursuzluğun diğer bölgelere de sıçramasından korkarak buraya 20.000 lira göndermeye karar vermişti.⁵⁴ Bununla birlikte kadınların çoğu resmi makamları ikinâ için daha barışçı yöntemler kullanmışlardı.

SONUÇ VE ÇÖZÜMLER

Merkez arşivlerinde giderek zorlaşan durumdan şikâyet eden kadınlardan gelen çok sayıda telgraf bulunmaktadır. Bunlarda kadınlar, sadece kendileri için değil fakat çoğu kez köylerinde ve mahallelerindeki asker aileleri adına dertlerini duyurmuşlardır. Hükümetten destek almaya hakları olduğunu söylemişler ve bu hakkın kadın olmalarından değil, fakat inançlarını ve anavatanı korumak için silâh kuşanan erkeklerin eşleri, kızları ve anneleri olmaktan kaynaklandığını öne sürmüşlerdir.

Bu telgrafların imparatorluğun her tarafından gelmiş olması, durumun her yerde aynı şekilde kötü olduğunu gösteriyordu. Diğer yandan aileleriyle birlikte İstanbul'da yaşayan kadınlar konusunda Dahiliye Nezareti arşivlerinde fazla bir ize rastlanmaz. Bunun çeşitli nedenleri

52 Bkz. BOA, DH.I-UM, E30/106, 23C1335.

53 Bkz. BOA, DH.I-UM, 20-2/2-17, 2R1336; BOA, DH.I-UM, 20-2/2-48, 23Ca1336.

54 BOA, DH.I-UM, 4-1/33, 20Ca1334. Daha önce, 1915 yılında İstanbul kadınlar tarafından yiyecek sorunu için yapılan ve savaş karşıtı gösterilere sahne olmuştu. Öfkeli halkı yatıştırmak için Osmanlı hükümeti Berlin'e yapılan et ihracatını durdurmuştu. 'Anti-German Riots in Constantinople', *New York Times*, 20928 (13 Mayıs 1915), s.1; 'Riots in Constantinople', *New York Times*, 21079 (11 Ekim 1915), s.2; 'Food prices pinch Turks', *New York Times*, 21150 (21 Aralık 1915), s. 3; 'Turks stop meat export', *New York Times*, 21228 (8 Mart 1916), s. 4.

olabilir. Bir ihtimal onların mektuplarının ve telgraflarının Dahiliye Nezareti'ne gelerek orada kalmak yerine daha alt seviyede, örneğin vilâyet-te kalmasıdır. Eğer durum böyleyse, günün birinde daha fazla araştırma bu telgrafları gün ışığına çıkartabilir. Başka bir ihtimal de, onların durumlarının nisbeten daha iyi olmasıdır, ancak elde olan bazı otobiyografik çalışmalarda anlatılanların ışığında bu pek olası görünmemektedir.⁵⁵ Diğer yandan, şehirdeki kadınlar umutsuz görünen bir durumdan çıkış yolu bulmak için daha fazla şansa sahiplerdi. İnsangücü eksikliği kadınların alt düzeydeki bürokratik işlerde veya hizmet sektöründe iş bulmalarını mümkün kılmaktaydı. Ayrıca İstanbul'da ihtiyaç içindekilere yardım için faal olan birçok kadın örgütü vardı. Her ne kadar bunların çoğu sadece gıda teminiyle uğraşmakta iseler, diğerleri kadınlara çalışma ve hayatlarını kazanma şansı temin etmeye çalışıyorlardı.

Bu kadın kuruluşlarının bazıları yabancılar tarafından kurulmuştu. İngiliz büyükelçisinin eşi Lady Lowther, Balkan Savaşı sonunda İstanbul'a gelen muhacirlere ve asker ailelerine yardım etmek için para toplayan bir organizasyon oluşturmuştu. Mart 1913 sonuna kadar bu organizasyon 8.700 asker ailesi ve 16.000 mülteciye gıda ve başka malzeme dağıtmıştı. Elçinin eşi elde kalan 7000 Sterlin ile Bebek, Eyüp ve Üsküdar'da dulların ve savaş yetimlerinin para kazanabilecekleri atölyeler açmayı planladı.⁵⁶ Ne var ki, atölyelerin açılıp açılmadığı konusu bilinmemektedir. Lady Lowther, 1913 Temmuz'unda İngiltere'ye dönmek zorunda kaldı ve her ne kadar İstanbul Şehremaneti'nden işin devam ettirilmesini istemişse de, bu konunun gerçekleştirildiğini gösteren bir belge bulunmamaktadır.⁵⁷ Fransız ve Hollanda büyükelçilerinin eşleri de Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı'nda muhacirler için yardım çalışmalarında faal olmuşlardır.⁵⁸

55 Orga, *Portrait of a Turkish Family*, s. 152-76; Uçuk, *Bir İmparatorluk Çökerken* s. 200-49; Ilgaz, *Yatılı bir kız okulunun öyküsü* s. 10-11.

56 *Kadınlar Dünyası*, 'İçtimai: Lady Lowther'e şükran-ı azim', *Kadınlar Dünyası* 1, no. 32, (5 Mayıs 1329/18 Mayıs 1913), s.1.

57 BOA, DH.SYS, 117-7b/7-28, 2.7.1331.

58 *Kadınlar Dünyası*, 'İçtimai', s.1; 'Eine Wohltätigkeitslotterie', *Osmanischer Lloyd*, 1913, 31 (5 Şubat), s. 2; *Osmanischer Lloyd*, 1918, 9 (10 Ocak), s.3.

Buna ek olarak Osmanlı kadınları özellikle kendilerine bakacak erkek akrabası kalmayan sözkonusu kadınlara yardım etmeyi amaçlayan örgütlenmeler kurmuşlardır. Bu örgütlenmelerin bir kısmı, bireylerin inisiyatifiyle kurulmuş olmaları açısından özel niteliktedir. Mamûlat-ı Dahiliye İstihlâkı Kadınlar Cemiyeti Hayriyesi (Yerli Mamullerin Tüketimi için Yardımsever Kadınlar Cemiyeti), Osmanlı-Türk Kadınları Esirgeme Derneği ve Türk Kadınları Biçki Yurdu bu kategoriye girerler. Bunların hepsi fakir kadın ve kızlara geçimlerini kazabilecekleri “şerefli bir meslek” öğreten kurslar ve atölyeler açmıştır.

Diğer örgütler yarı-resmi olup, bir devlet kuruluşunun girişimi veya koruması altında kurulmuştur. Örneğin, Asker Aileleri Yardımcı Hanımlar Cemiyeti ve Kadınların İstihdamı için İslâmî Cemiyet; her ikisi de Harbiye Nezareti ile bağlantılı olan kuruluşlardı. Birincisi Ocak 1915 tarihinde Mareşal Liman von Sanders’in kızlarının inisiyatifiyle kurulmuş olup, kurucu üyeleri Osmanlı Devleti’nin önde gelen üyelerinin eşleri idi.⁵⁹ Ana hedefi, adının da gösterdiği gibi asker ailelerine, esas olarak gıda dağıtımını vasıtasıyla yardım etmektir. Kurum hedef grubuna gazetelere verdiği ilanlarla ulaştı: Yiyecek ihtiyacı olan asker ailelerinin kayıt için belli yerlere gelmeleri isteniyordu. Kuruluşundan sonraki birkaç hafta içerisinde kurumun 2095 aileye mensup 5000 kişiye yağ, pirinç, fasulye ve tuz dağıttığı kaydedilmekteydi.⁶⁰ Üyelerine birden çok Kızılay madalyası verildi.⁶¹ Söylemeye gerek yok ki Birinci Dünya Savaşı’nın sonunda Alman üyeler kurumdan çekildiler.⁶²

Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyesi Temmuz 1916 tari-

59 Bunlar arasında Emniyet-i Umumiye Müdürü’nün eşi, Nuriye Canbolat, Matbaa-i Âmire Müdürü’nün eşi, Weber Paşa’nın eşi ve Polis Müjürü İrfan Bedri’nin eşi bulunmaktaydı. ‘Asker ailelerine elimizden gelen her türlü yardım en büyük vazifemiz’, *Tanin*, 2176 (21 Kanunisanı 1330/24 Ocak 1915).

60 ‘Yardımcı hanımlar heyetinin faaliyeti’, *Tanin*, 2188 (10 Kanun-ı Sani 1330/23 Ocak 1915), s. 3; *Galatasarayında Tertib ve Küşad olunan İlk Hilal-i Ahmer Sergisi Rehberi*, (n.p., 1332), s. 33-4

61 BOA, DUIT, 47/1-3, 20C1334; 20Ç1334; BOA, DUIT, 47/106, 8Ra1336.

62 ‘Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti’, *Kadınlar Dünyası*, 163, s.13; ‘Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti’, *Vakit*, 122 (29 Şubat 1334/29 Şubat 1918), s.2; ‘Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti’, *Vakit*, 123, (1 Mart 1334/1 Mart 1918); s. 2.

hinde, karısı prenses Naciye Sultan'ı bu oluşumun başına getiren Enver Paşa tarafından kuruldu. Tüzüğü'nün 2. maddesine göre kuruluşun amacı 'iş bulmak suretiyle kadınları korumak ve onları şerefli bir şekilde hayatlarını kazanmaya alıştırmaktı'.⁶³ 1918 yılında yayınlanmış olan yıllık rapordaki rakamlara bir bakış, cemiyetin bir ihtiyacı karşılamakta olduğunu ortaya çıkarmaktaydı: 14 Ağustos 1916 tarihinde faaliyete geçtikten sonraki bir buçuk ay içerisinde 14.000'den fazla kadın, ağırlıklı olarak tekstil ile ilgili malların üretildiği atölyelerde çalışmak üzere başvurdu. Cemiyetin açtığı üç şubede kadınlara hem atölyede hem de evde çalışacakları işler sağlandı. Ekim 1916 ile Aralık 1917 arasında cemiyet 24.254 yevmiyeli çalışana toplam 7.717 altın lira ödeme yaptığını iddia etti. Ne var ki bu meblağ, rakamların toplanma biçiminden dolayı abartılıdır, çünkü, raportörler her ay için ödeme yapılan işçilerin sayısını belirleyip bunları alt alta toplamışlardır. Böylece, yarım yıl çalışan bir kişi altı kez sayılmış oluyordu.⁶⁴ Ethem Nejat, herhangi bir kaynak vermeden, Ekim 1918'e kadar cemaatin 56.000 kadını eğittiğini ve istihdam ettiğini söylemişti.⁶⁵ Bununla birlikte, bu rakamlar abartılmış bile olsa, kadınlar için bu tür olanaklara büyük ihtiyaç olduğunu göstermektedir.

Bu iki kuruluşun yanısıra, yarı-resmî bir örgüt olarak addedilebilecek olan Hilâl-i Ahmer Cemiyeti (Kızılay) ihtiyacı olan kadınlara yardımcı amaçladı. Bu kuruluş da 1915'den itibaren kadınları kendi açtığı tekstil atölyelerinde istihdam etti. 1917'ye geldiğinde 200 kadın tam gün, 300 kadın ise ayrıca haftada sadece iki gün çalışıyorlardı.

63 Devleti ismetlü Naciye Sultan hazretlerinin zir-i himayelerinde Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyesi Nizanınamesi (Dersaadet, 1332), s. 2.

64 Devleti ismetlü Naciye Sultan hazretlerinin zir-i himayelerinde Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyesi 1333 senesi raporu (İstanbul, 1334).

65 Ethem Nejat, 'Türkiye'de kız mektepleri ve terbiyesi', *Türk Kadını*, 11 (17 Teşrinievvel 1334/17 Ekim 1918), s. 163-5. 1920 yılına geldiğinde art arda gelen üç yönetim kurulunun kötü yönetimi nedeniyle dernek ancak ayakta durabilecek haldeydi - geride kalan tek şubede ancak 50-60 kadar kadın istihdam edilmekteydi. Ne var ki, 1920 yılında yayınlanan ve 1918-20 yıllarını ele alan bir rapora göre değerlendirme yaparsak, yeni yönetim kurulunun ileriye yönelik birçok planı olduğu anlaşılmaktadır. *Devleti ismetlü Naciye Sultan hazretlerinin zir-i himayelerinde Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyesi 1336 senesi raporu* (İstanbul, 1336/1920).

Kadınlar ordu için eldiven, çorap ve diğer askerî giyim malzemesi üretiliyorlar, aralarından daha yetenekli olanlara ise pazarda satılmak üzere geleneksel Türk sanatı iğne işleri öğretiliyordu.⁶⁶ 1916 yılında İstanbul'da Gülhane Parkı'nda bir Ordu Levazım Dikimhanesi açıldı. Burada çalıştırılan kadınlar ordu üniformaları diktiler ve kendilerine ait bir evleri bulursa dahi, çalışmaları karşılığında bir miktar para, yiyecek ve barınma olanağı elde ettiler⁶⁷

Böylece, her ne kadar ihtiyaç içerisindeki kadınların sadece bir kısmı olsalar dahi, İstanbul'daki bazı kadınlara, ev geçindirenlerinin kaybı ile ortaya çıkan malî sorunları aşacak bir olanak temin edilmiş oldu. Ne var ki, belki de bazı İstanbul kadın kuruluşlarının şube açtıkları bazı büyük kentler hariç tutulabilirse, İstanbul dışındaki kadınların böyle olanaklara sahip olmadıkları anlaşılmaktadır.

Ağırlıkla tarımsal bir toplumda, kadınların aileye ekmek getiren kişinin kaybıyla nasıl bir sorunla karşı karşıya geldiklerini göstermeye çalıştım. İngiltere ve Fransa gibi, kadınların boşalan işleri doldurduğu daha endüstrileşmiş ülkelere karşın, Osmanlı kadınları hemen hemen tümüyle devlet tarafından sağlanan desteğe bağımlıydılar. Ne var ki, devletin bu desteği yeterli ölçüde sağlayamaması kadınları ve ailelerini çok zor bir durumda bıraktı. Vilâyetlerde ve kırsal kesimdeki kadınların sığınabilecekleri herhangi bir yer yoktu. Erkek akrabaları olmadan tarlaları ekip biçmeyi başarsalar dahi, elde ettikleri ürünün bir kısmına devlet tarafından ordu istihkâkı olarak el konuluyordu. İstanbul'daki kadınlar ise daha iyi durumdaydılar: burada, kadın kuruluşları devlet tarafından bırakılan boşluğu kısmen de olsa doldurmakta başarılı oldular.

66 Scheich Abdul Aziz Achauisch, 'Türkische Frauen des roten Halbmondes', *Die islamische Welt*, 5 (1 Nisan 1917), s. 257-62.

67 Orga, *Portrait of a Turkish Family*, s. 164-76.

Şiddetin Yeniden Örgütlenmesi: Osmanlı Suriye'sinde Geleneksel ve Zorunlu Askerlik

DICK DOUWES

International Institute for the Study of Islam
in the Modern World
Leiden

Ondokuzuncu yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun 'Suriye' vilâyetlerinde şiddetin örgütlenmesi, yavaş ve uzun bir süreç içerisinde belirgin biçimde değişti. Zorunlu askerlik yoluyla daha geniş yerel katılıma açık olan birleştirilmiş bir sistem, fazlasıyla parçalı bir sistemin yerine geçti. Zorunlu askerliğin yaptırımla uygulanması yerel halkı küstürdü, çünkü bunun öncesinde köy ve kentlerde silâhlarla el konmuştu. Şiddete karşı korunmasız kalma korkusu ve uzak yerlerde şiddete maruz kalma endişesi, halkın birçoğunu silâhsızlanmaya ve zorunlu askerliğe karşı direnmeye teşvik etti. Birçok bölgede istilâcı güçler, hükümet birlikleri, firari süvari çeteleri, göçebeler, toprak ağaları, eşkıyalar ve hattâ komşu köyler ve kabileler tarafından uygulanan şiddet, cemaatin korunmasının devlete emanet edilemeyeceği yollu popüler inancın şekillenmesine yol açmıştı. Merkezden uzak bölgelerde şiddetin yaygınlığı ve reformdan hemen önceki yıllarda bazen şiddete fazlaca başvurulmuş olması, bu görüşün çok sayıda kişi tarafından paylaşılması anlamına geliyordu. Bunlar daha uzun bir şiddet ve güvensizlik geleneğine pek iyi bir şekilde uymaktaydı. Her şeye rağmen, 19. yüzyılın ikinci yarısında, bazı önemli

olaylardan sonra, şiddet seviyesinin olağanüstü düşük olduğu bir vilâyet rejimi gelişti.

VİLÂYETLERDE ŞİDDET

18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun 'Suriye' vilâyetlerinde, özellikle de Şam, Sayda ve Trablus'da bazı dönemlerde son derece şiddet dolu bir yönetimin hüküm sürdüğü görüldü. Bu dönemde vilâyetten yürütülen geleneksel askerî yönetimlerin yetersizlikleri açıkça görüldü. Bu, vergi toplama ve ticaret, seyahat ve tarımın korunması için şekillenmiş olan, bölünmüş olmasına rağmen akışkanlığını koruyabilen bir sistemdi. Ancak düşman güçleriyle başedebilecek niteliğe sahip değildi. 1771 yılında Şam kuvvetleri Mısır Beyi Ali el-Kebir'in ilerleyen güçlerine karşı direnme girişiminde bulunmadı. 1798'de Napolyon'un kuvvetleri Filistin'i istilâ ettikleri zaman, sadece Âkkâ kalesindeki birlikler direniş gösterdi ki, onlar kalenin güçlü duvarları tarafından korunuyorlardı. 1805 yılında vilâyet birlikleri kutsal Mekke ve Medine kentlerini koruyamadılar; Sultan için utanç verici bir durum meydana geldi ve kutsal yerler altı yıl boyunca Osmanlı egemenliğine karşı bayrak açan Vehhabi bağnazlar tarafından yönetildi.

Yerel birlikler tebaa nüfusa karşı güç kullanmak ve ana ulaşım yollarını korumak için daha uygun bir donatıma sahip görünüyorlardı. Ancak, vilâyetlerde profesyonel askerin durumu, yerel kaynaklardan gelen yoğun rekabet ve Bâbiâli ile yerel temsilcilerinden gelen taleplerin çokluğu nedeniyle pek de sağlam görünmüyordu. Şiddetin örgütlenmesi vilâyetlerde sıkı örgütlü, kendine yeterli ve sürekli güçlerin kurulabilmesini engellemekteydi. Yerel yöneticilerin istikrarlı bir askerî temel yaratmaktaki yetersizlikleri, İstanbul'da biraz olsun memnuniyetle karşılanıyordu. Yerel valilerin merkezden sürekli destek istemelerini garanti ediyor ve onların silâhlarını merkeze karşı çevirmelerini önliyordu.

Yabancı istilâcıların, doğal afetlerin veya piyasadaki değişikliklerin neden olduğu krizleri izleyen dahilî istikrarsızlıklara verilen ya-

nıtlar öncelikle ve büyük ölçüde zora dayanıyordu. Genelde, bu durum istikrarsızlığı artırıyor çünkü her krizde, yenilgiyi takiben, terhisle, firarla veya askerlere düzenli ödeme yapılmaması nedeniyle askerî sistemin bir bölümü dağılıyordu. Askerler yağma ve soygunculuk yapıyordu, bir eşkiya ile işsiz bir asker arasında sadece çok az fark vardı. Daha da ötesi, istikrarsızlık bazı kişilerin mevcut vilâyet yönetimlerine kafa tutmalarına fırsat yaratıyordu. Bu bazen yerel olmayan birliklerin müdahalesiyle sonuçlanıyor ama daha yaygın bir şekilde, celp edilenlerin vilâyet dışından gelen yeni yerel güçler oluşturulmasıyla sonuçlanıyordu, bu yüzden de yerel askerî örgütlerin gelişmesine zarar veriyordu. Daha marjinal bölgelerde hoşnutsuz askerler, bölgede nüfuz sahibi olanlarla işbirliği yapıyor ve bazen artık sadece kâğıt üstünde kalmış olan Osmanlı yönetimi altında yıllar boyunca varlık sürdürüyorlardı.

VİLÂYET ASKERÎ KURUMLARINDA YEREL VE YABANCI UNSURLAR

Suriye'nin 1517'de Osmanlılar tarafından işgalinden sonra buradaki askerî kurumlar, hiçbir zaman tamamen yerli olmayan unsurlardan oluşmadı. Bu bölgenin fethedilmesiyle birlikte, yerel bireyler ve gruplar 'askerî' adı verilen yeni bir yönetici sınıf içerisine alınarak bunlarla bütünleştirildiler. Bölgedeki diğer imparatorluklarda olduğu gibi Osmanlılar da yerel olmayan askerleri tercih ediyorlardı, fakat zamanla başka yerlerden yeteri kadar genç bulmanın ve yerel halkı Yeniçerilere katılmaktan alıkoymanın zor olduğu ortaya çıktı. Örneğin, 1577'de Şam valisine yerli veya yabancılar yerine Anadolu'dan gelecek gençleri askere alması emredilmekteydi.¹ Emir uzun süre etkili olmadı ve Yeniçeriler yerel halktan toplanmaya devam edildi. Daha sadık askerler tarafından temsil edilmek isteyen Bâbiâli 17. yüzyılın ortalarını-

1 A.-K. Rafeq, 'Local Forces in Syria in the Seventeenth and Eighteenth Centuries' V. J. Parry ve M.E. Yapp, derl., *War, Technology and Society in the Middle East* (Londra, 1975), s. 277. Şam yerlilerine (yerliyya) ilişkin bkz. B. Marino, 'Le Faubourg de Midan a Damas a l'époque ottomane: Espace urbain, société et habitat (1742, 1830)', DNR tezi, Aix-Marseille Üniversitesi, 1994.

da Şam'a yeni bir Yeniçeri birliği gönderdi ve bu tarihten itibaren şehir iki Yeniçeri gücüne sahip oldu: Yerliler (*yerliyya*) ve kullar. Her ikisinin de komutanı Bâbîâli tarafından atanıyordu. Başka bazı garnizon şehirlerinde, örneğin Kudüs'te de durum böyleydi. Suriye'nin en büyük şehri olan Halep'te Yeniçeriler birlik içerisinde kaldılar, fakat Hz. Muhammed'in soyundan gelen yerel milisler *yerliyya*'ninkine benzer bir rol oynadılar.²

İmparatorluğun karışık etnik yapısı ve Suriye vilâyetlerinin karışık etnik bileşimi gözönüne alındığında, özellikle Şam ve Halep şehirlerinde, yerel ve yerel olmayan veya yerli ile 'yabancı' arasındaki fark her zaman açık değildir. Yerel kültürün dili büyük bir ağırlıkla Arapça, dini de İslâmiyet'ti, fakat Suriye vilâyetlerinde Arapça konuşan Hıristiyanlardan oluşan geniş bir azınlık ve küçük Yahudi cemaatleri de bulunmaktaydı. Özellikle okur-yazar şehirliler arasında Arap soyundan geldikleri düşüncesi hâkimdi ama dinî kimlik çoğu zaman daha büyük önem taşıyordu. Askerî bağlamda din önemliydi çünkü gayri Müslimlere silâh taşıma ayrıcalığı resmen tanınmıyordu. Gerçekte, özellikle kırsal bölgelerde birçok gayri Müslim silâh taşıyordu ama çok az Hıristiyan veya Yahudi yerel ordulara kaydoluyordu. Yerel kayıtlardan anlaşıldığı üzere askerler normal olarak Kürtler, Türkmenler, Bağdatlılar ve Mağripliler (Kuzey Afrika kıyılarından gelenler) ile bağlantılıydılar. Son iki grup Arapça konuşmakla birlikte kesinlikle yerli değildi. Kürtler ve Türkmenler arasında yerlilerin yanısıra yerli olmayanlar da vardı ve bazıları Arapçaya fazla aşina olmayabilirlerdi; kırsal kesim, çoğunlukla göçebe kökenli olan farklı gruplardan oluşuyordu.

Yerel Yeniçeriler için Türkçe 'yerli' kelimesinin kullanılmasından hareketle askerlerin 'yabancı' bir kurum oluşturdukları düşüncesi için bazı deliller bulunabilir. Yerli Yeniçeriler birçok bakımdan Şam toplumu ile bütünleşmiş olmakla birlikte, karışık kökenlere sahiplerdi. Yerli statüsünü askerlerin bölgesel kökeninden daha çok, askere alındıkları yerin tanımladığı anlaşılmaktadır. Örneğin, imparatorluk Yeniçerisi

² Halep'teki askerî yapılarla ilgili olarak bkz. H. Bodinan, *Political Factions in Aleppo, 1760-1826*, (Chapel Hill, NC, 1963).

(kul) olarak gelenlerin bir kısmı daha sonra yerlilere katılmışlardır. Anadolu'dan veya başka yerlerden gelip de Suriye kasaba ve kalelerine yerleşen birçok asker yerel toplumun bir parçası haline gelmiş ve bazen de evlilik yoluyla Arap kökenli ailelere girmişlerdir. Aralarında daha önde gelenler, çoğunlukla Kürtler ve Türkmenler -belki de üç nesil içerisinde- yeni aile adları benimsediler ki, bu yerel Arap kültürü ile bütünleştiklerinin açık bir işaretidir. Fakat bunlar, Mağrip kökenli aileler gibi çoğu zaten belli mahalle veya köylerde bir arada yaşadılar. Aynı durum yerel Yeniçeriler için de geçerlidir; bunlar Şam'ın Midan mahallesinde yoğunlaşmışlardı. Bu ailelerin bir kısmı, 19. yüzyılın ortalarına kadar askerî makamları kontrolleri altında tutmayı sürdürdüler.

YEREL SİLÂHLİ GRUPLAR

Yerel silâhli birlikler kendilerini her şeyden çok düzensiz yerel milis güçleri içinde, özellikle de dağlık veya tepelik mıntikalardan gelen kabile tabanlı gruplar olarak göstermekteydiler. Filistin'deki Nablus ve Şam'ın güneyindeki Cebel Havran gibi kıyı dağlarında veya tepelik mıntikalarda bulunan cemaatler belirli bir askerî geleneğe sahiplerdi ve çoğu zaman büyük bir beceriklilik gösteriyorlardı. En tanınmışları Lübnan ve Havran'ın Dürzileri idi. Birbirlerine sıkı sıkıya bağlı topluluklar oluşturuyorlardı, kan davası gütmeye ve savaşmaya eğilimleri oldukça fazlaydı. Diğer militan toplulukların aksine, Dürzi şefleri ve adamları düzenli olarak vilâyet politikalarında rol sahibi oluyorlar; çoğu diğer silâhli kabilenin faaliyet gösterdiği dar çerçeveli ortamı aşıyorlardı. Bazen Osmanlı yetkilileri tarafından işe alınıyorlardı. 17. yüzyılın başlarında Dürzi emiri Fahreddin el-Ma'ni ve silâhli adamları hac kervanına Mekke'ye kadar eşlik etmişlerdi. O dönemde, hacıların kutsal mekânlara gidişi sırasında kılavuzluk ve koruma sağlamak gibi önemli işlerin yerine getirilmesinde, Bâbiâli'nin kuvvetli yerel güçleri işe almaktan başka bir çaresi yoktu. Dürzilerin normal hallerde, resmî deklarasyonlarda sapkın veya dönme olarak damgalanmış olmaları ikincil önem taşıyan bir husustu. Çok sonraları, zorunlu askerliğin gündeme getirilmesinin hemen öncesinde, Lübnanlı Emir Beşir,

Suriye vilâyetlerinde nispeten güçlü komutanlar arasındaydı ve komutasındaki karışık Hıristiyan-Dürzi güçleri daha iyi motive olmuş ve beriklikli askerlerden meydana geliyordu.

Belli bir şöhreti olan diğer düzensiz yerel güçler çoban ve göçebe gruplardan, özellikle de (Anadolu ile Suriye'nin iç ovaları arasında göç eden) Türkmenler ile *Arab*, yani Arapça konuşan, koyun, deve veya at yetiştiricilerinden oluşuyordu. Dürziler ve diğer yerleşik yerel güçler gibi, göçerlerle de düzenli olarak yetkililer tarafından anlaşma yapılıyor, fakat bu her zaman savaşçı birlikler olarak kullanıldıkları anlamına gelmiyordu. Özellikle hareketli Bedeviler silâhlarını kervanlara -özellikle hac kervanlarına- ve ekim yapılan köylere karşı kullanmamaları için para alıyorlardı. Bu göçerler ulaşım hatlarını ve ekimin uç alanlarını koruyorlar -veya en azından bunun için para ödeniyordu. *Arab* güçleri belli bir düzenlilikle diğer güçlerin, özellikle de Humus ile Halep arasındaki açık bölgede güvenlik görevi yapan Mevali kabilelerinin yanında savaşıyordu. 18. yüzyılın sonlarında uç bölgelerde Mevali kabilelerinin sistematik olarak zabıta görevlerinde kullanılmaları giderek problemlili hale geldi çünkü bölgeye gelen güçlü Aneze kabileleri Mevali ve diğer kabileleri daha marjinal bölgelere veya ekili alanlara doğru ittiler.³

YEREL OLMAYAN ASKERİ GÜÇLER

Yerel silâhlı gruplar çoğu zaman kabile temelinde varlık buluyordu, fakat yerel güçler sadece yerli savaşçılara bağımlı değillerdi. Örneğin, Emir Fahreddin *sakban* (Türkçe: Sekban veya köpek bakıcısı anlamına gelir) olarak anılan paralı güçler tutarlardı. 17. yüzyılın fazlaca çalkantılı geçen ilk yılları boyunca bunlar bazı bölgelerde hem piyade, hem de süvari olarak yerel savaş ağalarının çekirdek güçlerini oluşturular. Suriye vilâyetlerindeki *sakban*, aslında, çoğunlukla Anadolu kökenli olabilir. 18. yüzyılda bu birlikler önemlerini yitirdiler, fakat 19. yüzyılın ilk yıllarına kadar sekbanlar, diğerlerinin yanısıra Suriye vilâ-

³ D. Douwes, 'Justic and Oppression: Otoman Rule in the Province of Damascus and the District of Hama, 1785-1841', Doktora Tezi, Nijmegen Üniversitesi, 1994, s. 21-6.

yetlerinde görev yapan en başarılı askerlerden biri olan Cezzar Ahmed Paşa tarafından istihdam edildiler.⁴

Önemli bir diğer güç olan levendlerin (yerel dilde *lavand*) tarihi de *sakban* askerlerine benzer bir yol izler. Anadolu'nun aksine Suriye'de levendler yerel yardımcı güçler değil, esas olarak Anadolu süvarileri olup, bazen de Kürtlerle özdeşleştirilirlerdi. Yetenekli askerler olarak ün yapmışlardı. 18. yüzyılın ortalarında ortadan kalkmış gibidirler ama bunlar birliklerinin resmen dağıtılmasını takiben Anadolu'dan gelerek Suriye'ye sığınınca, 1776'dan sonra bir güç olarak tekrar canlanmışlardır (1. yazı). Yerli bir vak'anüvise göre 'ölümden veya mahvolmaktan korkmazlardı'. Fransız seyyahı Volney onlar geçerken bütün köylülerin titrediğini anlatmıştır.⁵ Niteliklerine büyük değer verildiğinden, aralarında el-Azın adındaki yerel valiler ailesinden Muhammed Paşa'nın (1770-83) da olduğu bazı valiler tarafından istihdam edilmişlerdir. Muhammed Paşa, levendlerin komutanı Kayserili İbrahim Ağa'yı yanındaki yaklaşık 300 atlı ile birlikte işe almıştı. Âk-kâlî Cezzar Ahmed Paşa Bâbîâli'nin hayır dualarıyla birlikte diğer levend gruplarını istihdam etmişti.⁶

18. yüzyılın ikinci yarısında Suriye vilâyetlerindeki en önemli savaşı birlikler *dalatiyya* ve Mağriplilerden oluşuyordu. *Dalatiyya* Türkçe 'deli' kelimesinin bozulmuş halidir. Korkulan bu süvari birlikleri daha çok kırsal kesimde görev yapmıştı. *Deliler* ve komutanları, Azın ailesinden valilerin ve haleflerinin nezdinde önemli bir yere sahiptiler. Suriye'de *deliler* Anadolu Kürtleri ile yakından bağlantılı olup, Mağripliler çoğunlukla Mağrip'den gelen paralı askerlerdi. Kuzey Afrika'dan gelen paralı askerler Osmanlı'dan önce de istihdam edilirler-

4 Rafeq, 'Local Forces', s. 284, A.-R. Abu Husayn, *Provincial Leadership in Syria, 1575-1650* (Beyrut, 1985); Y. J. Nuaysa, derl., *Tarih-i Hasan Ağa el-Abd* (Şam, 1979), s. 108; A. H. el-Şibab, Lübnan fi'l Ahdi'l Ümerai'l-Şihabiyyin, derl. A. Rustum ve F.E. el-Bustani (3 cilt, Beyrut, 1984) c. 2, s. 422.

5 M. C. -Volney, *Voyage en Egypte et en Syrie dans les années 1783, 1784 et 1785* (2 cilt, Paris, 1959), c. 1, s. 375

6 el-Şibab, *Lubnan*, c.1, s. 117-18; A. Cohen, *Palestine in the 18th century*, (Kudüs, 1973), s. 283-4.

di ama geniş ölçüde hizmete alınmaları ancak 18. yüzyılda, özellikle de Sayda ve Şam vilâyetlerinde olmuştur. Bunların çoğu Cezayir Dayısı'nın profesyonel askerlerinin oğulları olup da, Dayı'nın ordusuna kaydolmayanlardı.⁷ Âkkâ'nın güçlü Cezzar Ahmed Paşa'sı büyük ölçüde bu piyade ve süvari güçlerine dayanmaktaydı.

Buraya kadar değinilen yerel olmayan güçlere ek olarak, Arnavut olarak bilinen Arnavut ve Bosnalı askerler de 18. yüzyılın sonlarından itibaren Suriye vilâyetlerinde faaliyet göstermişlerdir. Bölgedeki daha kalıcı varlıkları, kendisi de Bosnalı olan Cezzar Ahmed Paşa'nın kariyeri ile yakından bağlantılı görülmektedir ama Suriye vilâyetleri Arnavut askerlerin gelişine daha önce de şahit olmuştu.⁸ Cezzar Ahmed Paşa'nın ölümünden sonra sayıları azaldı fakat zaman zaman yeni gruplar geldi. Örneğin 1808 yılında Mısır'dan gelen 500 Arnavut, yerel bir güç olan Barbar Ağa'yı Şam valisi, eski 'deli' (Kunj?) Yusuf Paşa ile çatışmasında desteklemek için Trablus'da karaya çıktı. Bunların gelmesi üzerine şehir halkı kuşatma yapan paşanın askerlerinin yanına kaçtı.⁹ Her ne kadar Arnavutlar en yetenekli askerler olarak görülmekteyse de, bunlar nüve birlikler olarak *delilerin* yerini almadı. *Delibaşı* çoğu zaman valinin sağ koluydu ve halefi olabilecek adaylardan biriydi. Arnavut birlikleri Suriye'de 19. yüzyılın ortalarına kadar faal kaldı.

Nihayet, Suriye vilâyetlerinde 18. yüzyılın sonlarında Mısır'dan getirilen Bedevi askerlerinden söz etmemiz gerekmektedir. Mısırlı Ali Bey el-Kebir'in 1771 yılındaki sonu gelmeyen istilâ teşebbüsünün ardından Havvare kabilesinden yaklaşık 300 atlı, en yetenekli askerî kölesi Ahmed Bey'in (sonradan Cezzar Paşa) maiyetinde bölgeye geldi. Lübnan Dağı etrafındaki çatışmalarda başarılı oldular ve 1790'larda sayıları 1000 atlıya kadar çıktı ki, bunlar Cezzar Ahmed Paşa'nın denetiminin Lübnan Dağı ve kıyı bölgelerine kadar uzanmasında etkili

7 Rafeq, 'Local Forces', s. 286.

8 A. el-Budeyri, *Havadisü Dimeşki'l-Yevmiyye*, derl. A.I. Abdülkerim (Kahire, 1959), s. 50. [Türkçesi, *Osmanlı Taşra Hayatına İlişkin Olaylar*, Ankara, 1985]

9 el-Şibab, *Lubnanı*, c.2, s. 536.

oldular. Daha küçük sayılarda olmakla birlikte Cezzar Ahmed Paşa'nın haleflerine hizmet etmeyi sürdürdüler. Yeni Mısırlı Bedevi güçleri 1831 ve 1832 yıllarında, Mısırlı Hinadi Bedevilerini de istihdam eden Mehmed Ali Paşa'nın ordularıyla Suriye'ye girdiler. Hinadi kabileleri daha önce de Güney Suriye'ye gelerek Gazze valisine hizmet etmeyi teklif etmişlerdi. Vali onları işe almayı reddedip bölgesinden çekilmelerini emredince, Bedeviler hücum ederek valinin askerlerini yendi ve böylece yeteneklerini kanıtlamış oldular.¹⁰

YEREL VE YEREL OLMAYAN KUVVETLER

En iyi ihtimalle yardımcı kuvvetler olarak nitelenebilecek olan kabile temelindeki değişik bazı silâhlı grupların yanısıra, yerli Yeniçeriler ve Halep milisleri hariç tutulacak olursa, Suriye vilâyetindeki profesyonel ve sürekli hizmet yapan askerlerle bunların komutanları çoğunlukla yerli değildi. Bazıları, Mağriplilerin askerliğinde olduğu gibi, Arapça konuşuyordu. Düzenli birliklerde ve paralı askerlerde yerel katılım, komşu Anadolu ve belki de Irak ile mukayese edildiğinde düşük kalıyordu. Genelde, düzenin sağlanması ve devlet şiddetinin kullanılması Türkler, Kürtler, Türkmenler, Mağripliler, Arnavutlar ve diğer 'yabancılar' tarafından yapılıyordu. Yerel olmayan unsurların kullanılması sistematik ve kasıtlı idi. Valilerin yerel halktan paralı asker toplamaları son derece nadir görülen bir şeydi. Zamanında akla gelebilecek her türlü askeri (Afganlar dahil) parayla tutan Cezzar Ahmed Paşa dahi yerel halktan asker toplama konusunda son derece isteksizdi. Mısır'dan Filistin'in kıyı bölgelerine gelince selefi Tahir Ömer'e hizmet etmiş olan yerel güçlerin yerine kendi askerlerini koymaya başladı, çünkü bunlara güvenilmezdi: 'Aynı ırktan oldukları için ihtiyaç olan zamanda işe yaramazlardı'.¹¹

Tüm valiler ve bölgede güç sahibi olan kişiler yerel olmayan kuvvetlere aynı oranda bel bağlamamışlardı. Yetmiş yıldan fazla Sayda vilâyetinde en büyük güç olan Tahir Ömer esas itibariyle kendi ka-

¹⁰ A.g.e., s. 544.

¹¹ Cohen, *Palestine*, s. 281.

bilesine ve Galile civarından toplanan yerel askerlere dayanmıştı. Fakat o ve benzerleri, yönetici askerî sınıfa mensup olmamaları anlamında, Osmanlı değillerdi. Örneğin, Azrın ailesi ve Cezzar Ahmed Paşa ve onun köle-asker hanesinden gelen halefleri gibi valiler, güçlü bir yerel kuvvet altyapısına sahiptiler ama güçlerini esas itibarıyla yerel olmayan askerler vasıtasıyla kullanıyorlardı.

ASKERİ KESİMİN PARÇALANMASI VE ARTAN ŞİDDET KULLANIMI

18. yüzyıl boyunca Suriye vilâyetinde faal olan askerî güçlerin sayısı arttı; yerel ve imparatorluk Yeniçerileri, sekban, levendler, Mevali ve diğer güçler, *deliler*, Mağripliler, Arnavutlar, Bosnalılar ve Havvare (savaşçıları) tarafından takviye edildiler. Askerî gücün son derece çeşitli olması, şiddet kullanımının yapısal parçalanmasının bir aynasını teşkil etmenin yanı sıra, özellikle yüzyılın sonlarına doğru şiddet kullanımında bir artışı da yansıtır. Şam, Sayda ve Trablus vilâyetleri -zaman zaman son derece şiddete yatkın- bir idare altında ezildiler.

Cezzar Ahmed Paşa'nın idaresi Ortadoğu'da modernlik öncesinden modern dünyaya geçişin ne derece ıstıraplı olduğunu anlatan bir örnek olarak ele alınabilir. Bununla birlikte Cezzar Ahmed Paşa (Cezzar deve kasabı anlamına gelir) modern, hattâ reformist askerî ve ekonomik politikalar peşinde koşmamıştır. Ordularına büyük yatırım yaptığı doğrudur ama bunu Mısırlı Bedevi'den Afgan piyadesine kadar, elinin altına alabildiği her çeşit askerî uzmanı parayla tutmak suretiyle yapmıştır. Cezzar, öldüğü sıralarda Mısır'a gelmiş olan Mehmed Ali Paşa'nın aksine herhangi bir askerî reform uygulamasına gitmemiştir. Hizmetinde bulunan değişik birlikler farklı özelliklerini muhafaza etmişlerdir. Onları ancak mecbur kaldığında biraraya getirmiştir. Örneğin 1791 yılında *deliler*, Havvare askerleri, Arnavutlar, sekban ve Mağrip birlikleri Lübnan'ın Şuf bölgesinde biraraya gelerek, bazı Dürzi ve diğer çetelerle birlikte belki de 12.000 kişiye ulaşan bir güç oluşturmuşlardır. Sefer başarılı olmuş, Emir Beşir'i destekleyen yerel Dürziler bastırılmış, emir ve adamları Şam'ın güneyindeki Havran'a sığınmışlardır.

Müşterek seferler her zaman başarılı olmamış, 1794 yılında Cezzar *deliler*ini ve Mağriplilerini Lübnan'ın Metn bölgesine göndermiş, ve bu iki grup kendi aralarında savaşa tutuşmuşlardır.¹²

Cezzar'ın yerel güçleri kullanma konusundaki isteksizliği onu yerel kabile liderleri ve adamlarının desteğini istemekten alıkoymamıştır. Lübnan'da hüküm sürerken sürekli olarak yerel silâhlı güçlerin desteğine ihtiyaç duymuştur. Yakın selefleri ve halefleri ile mukayese edildiğinde Cezzar'ın yönetimi son derece katı ve şiddete dayalı olmasına rağmen, kendisi, komutanlar ve çevresi üzerinde mutlak bir otoriteye sahip değildi. Sonraki yıllarında aşırı şiddete dayanması vilâyetle ilgili meseleleri yönetmedeki başarısızlığını artırmıştır. Ezilmiş, fakirleşmiş ve sakat bırakılmış nüfus -o sıralarda Şam ve Âkkâ sokakları burunları ve kulakları kesilmiş adamlarla doluydu- 1804 yılında onun uzun zamandır beklenen ölümü üzerine bayram yaptı, yardımcılarına saldırarak bazılarını linç etti, çoğunu da kovaladı.

Vilâyet yönetiminin şiddet dolu karakteri, dış şiddet tarafından teşvik edilmiş olabilir; şöyle ki, 19. yüzyıl başları, bölgenin bir yandan Mısır'da Fransız istilasına, diğer yandan da Mekke ve Medine'nin Vehhabi kuvvetleri tarafından işgaline sahne olan karmakarışık bir dönemdi. Yirmi-otuz yıl sonra isyancı Mehmed Ali Paşa'nın askerleri Suriye vilâyetlerini işgal etti. Her üç durumda da Suriye vilâyetlerinin askerî kuruluşları ana askerî görevlerden birisini yerine getirmekte büyük yetersizlik gösterdi: Memleketin savunulması. Çoğu birliğin gösterdiği performans, sadece daha iyi donatılmış Fransız ve Mısır birlikleri karşısında değil, fakat kötü silâhlanmış Vehhabi savaşçılarıyla yapılan nadir çatışmalarda dahi acınacak durumdaydı. İsyân ve savaş zamanlarında askerî görevlerin ihmal edilmesi çok sık görülen bir şeydi. Valiler ve geriye kalan tımar sahipleri bir asırdan fazla süredir imparatorluğun savaş gayretine katkıda bulunmaktan vazgeçmişlerdi. Kendi kalesi olan Âkkâ Napolyon'un askerleri tarafından girilen kuşatmayı atlınca, Cezzar Ahmed Paşa günün kahramanı haline geldi ama

12 el-Şibab, *Lubnan*, c.1, s. 166-7, 177.

daha önce savaş gayretine aktif bir şekilde katılmayı reddetmişti. Gerek kendisinin, gerekse de kendisinin eski köle-askeri olan Abdullah Paşa'nın 1831-32 yılında Mehmed Ali Paşa'nın Âkkâ kuşatması sırasındaki dayanıklılıkları, Suriye'deki askerî yapının yerel vergi ve ticaret akımlarının kontrolü ve en iyi ihtimalle de yerleşik toplumun göçebelerin tecavüzünden korunması için şekillendirildiği gerçeğini gizleyemezdi. Bunun ötesinde, vilâyet valileri kendilerini içeriye karşı korumak için yerel olmayan askerler kiralamaktaydılar. Bu içe dönük ordular dış güçlerle çatışmaya girdiklerinde kötü bir performans göstermeye belki de mahkûmdular.

Cezzar Ahmed Paşa bilinen bir örnektir ama bilinen tek örnek değildir. Bazı profesyonel askerler hem kendilerini eylemde ispat ettiler, hem de vilâyet hükümetinde çok parlak kariyerlere sahip oldular. Bu 1785 ile 1814 arasındaki Şam valilerinin biri hariç hepsi için geçerliydi. Önceki dönemle çarpıcı bir karşıtlık içerisinde, sadece bir paşa oğlu (Abdullah Paşa el-Azın) vilâyeti yönetti ve geri kalanın hepsi askerlik mesleğine sıfırdan başlamışlardı. Paşalığa yükselen askerlerin yanısıra, daha geniş bir etkili komutanlar grubu, özellikle de *delilerin* komutanları, daha uzun süreler boyunca önemli güç sahibi oldular. Bu tür komutanlardan biri olan Molla İsmail, Cezzar Ahmed Paşa ve Abdullah Paşa el-Azın dahil, üstlerinin çoğundan daha uzun süre etkili oldu. 1870'li yılların başlarından, Şam valisi ile isyancı Yeniçeriler arasında arabuluculuk yaptığı zamanlardan itibaren, yerel politika ve savaşların içindeydi ve bu, son savaşını kaybettikten sonra bir valinin evinde öldürüldüğü 1817 yılına kadar sürdü.¹³ Sözkonusu profesyonellerin bir kısmının güçlü bir yerel tabanı vardı ama çoğu, köken itibarıyla dışarıdan gelmiş olup, belli bir yere dayanmıyordu. *Deliler* bir yandan ağırlıklı bir şekilde profesyonel ve askerî dayanışmaya, diğer yanıyla da hizmetlerine duyulan büyük talebe bel bağlayan güçlü askerî gruplardı. Suriye'nin kırsal kesiminde 1860'lara kadar kullanıldılar.¹⁴

¹³ Douwes, *Justice and Oppression*, s. 74-9.

¹⁴ J. H. Skene, *Rambles in the Deserts of Syria* (Londra, 1864), s. 64-5.

ŞİDDETİN COĞRAFYASI: KÖYLÜLER VE SİLÂHLAR

Zorunlu askerliğin getirilmesinden önceki yıllar boyunca Suriye'de yaygın bir şiddet yaşıyor, bu bazen yeni şiddet olaylarıyla birlikte yaşıyordu. Çoğu kişinin büyük endişe duyduğu şekilde, zorunlu askerlikten önce silâhlara el konmaya başlanmıştı. Yüzyıllardır silâh taşımaya alışmış olan Suriyelilerin çoğu paniğe kapıldı. Büyük bir güvensizlik hissettiler çünkü çoğu topluluk kabile savaşı, hırsızlık, soygun, düzenli ve düzensiz birliklerin kötü muamelelerine maruz kalmıştı ve silâhlar mahallelerinin, köylerinin ve çıkarlarının korunması için hayati önem taşıyordu. Diğer bazı daha küçük topluluklar, özellikle yüksek kıyı dağlarında ve iç ovalarda yaşayanlar yıllardan beri yol kesiyor ve özellikle de hayvan hırsızlığı yapıyorlardı; silâh onların en temel ekonomik varlıklarından birisiydi. Diğerleri için, halk arasında silâh taşımak politik ve dini -İslâmî- prestijlerini göstermekteydi.

Silâhsızlandırma ve zorunlu askerliğe karşı direniş son derece yaygındı. Bazı kırsal bölgelerde köylülerin silâhlarının toplanması ve aynı zamanda gecikmiş vergilerin alınması için yıllar boyu süren askerî seferler yapıldı. Bu seferler özellikle Lübnan'ın dağlık ve tepelik kesimlerinde, Nablus'da (Filistin'de) ve kuzeydeki dağlık kesimlerde sürekli olarak ciddi zorluklarla karşılaştı. Kan davası geleneği olan kırsal topluluklar çoğu zaman ciddi birer hasım oldular. İyi motive edilmişlerdi, yetenekliydi de. En korkulan silâhlı köylüler Şam'ın güneyindeki Cebel Havran'da oturan mülteci Dürziler olup, bunlar Lübnan'daki kabile savaşlarında kaybeden tarafı teşkil ediyorlardı. Havran'ın göçebe arazilerinde, yüzyıllardır terk edilmiş olan köylerin harabelerine yerleştiler. 19. yüzyıl boyunca Havran Dürzileri en militan kırsal gruptu. 1839'larda Mehmed Ali Paşa'nın sıkı idaresi altında dahi hükümet kontrolünden kaçmayı büyük ölçüde başarmışlardı. Havran Dürzileri ilk kez 19. yüzyılın son on yılında ordu hizmetine alınabilmişti.

Yöneticilerin silâhsızlandırma ve zorunlu askerlik konusunda çetin direnişle karşılaştıkları bir başka bölge Lübnan'ın kuzey kıyılarında Alevi Dağları denen dağlık tepelik bölgeydi. Dürziler gibi Alevi öğretilerinin kökleri Şii İslâm'da ve halk mistisizminde yatar, ancak

Aleviler diğer Müslümanların çoğu tarafından heterodoks bir akım olarak değerlendirilmiştir. Yerel kayıtlar ardı arkası kesilmeyen kan davalarından söz etmektedir.¹⁵ O zaman Nusayri olarak bilinen bazı Alevi kabileleri vadilerin ve sırtların kontrolü için mücadele ediyorlardı. Tümüyle silâhlanmış köyler, belli bir düzen içinde mülklerini ve canlarını koruyor, bazen de komşu köyleri veya mezraları ele geçiriyorlardı. Akrabalık bağları kopuktu; örneğin, kıyıdağı Lazkiye kenti yakınlarındaki Kardaha köyünün hâkim Kalbiyye kabilesi birbirleriyle çekişen beş kola bölünmüştü ve birkaç yıl onlarla birlikte yaşamış olan bir misyonere göre bunların 'bir kısmı kasıtlı olarak çözülmeyen, eski kan davaları vardı; amaç belli bir talebi olan kişinin hasımlarını sürekli bir korku ve belirsizlik içerisinde tutmasıydı.'¹⁶ Bazı komşu köyler Beni Ali kabilesi tarafından iskân edilmişti. Coğrafyacı bir seyyahın yazdığına göre Beni kabilésinin adamları, her ne zaman Kalbiyye kabilesi ile birlikte sofraya otursalar, tüfeklerini ellerinin altında hazır şekilde tutuyorlardı, çünkü bir zamanlar, Kalbiyye kabilesi bir akşam yemeği sırasında bunlara saldırma densizliğini göstermişlerdi.¹⁷

Diğerlerinin yanı sıra, Dürziler, Aleviler ve Filistin'deki Cebel Nablus'un Sünni kabileleri silâhlarını sadece yerel çatışmalarda kullanmıyorlardı. Çoğunun isyan etmeye eğilimli olma konusunda bir şöhretleri vardı. Çoğu zaman vergi toplamak, düzeni yeniden sağlamak veya 'çürümenin elebaşlarını' tutuklamak için dağ ve tepelerini ziyarete gelen askerî konvoylara saldırırlardı ki, bu son kategoriye vergi vermekte isteksiz olan köylülerden, komşu köylerden sığır, at ve katır çalmak için dağdan inen eşkıyalara kadar her türlü muhalif girmektedir. Keza, isyancı valiler de bu kategorinin içindeydi. Örneğin, 1821 yılında Bâbîâlî, Sayda valisi Abdullah Paşa'yı 'Dürziler, Şiiiler, Aleviler ve Bedevi mücrimlerle ortak davranmakla' suçlamıştı.¹⁸

15 Örneğin bkz. *Âsârü'l-Hikab fi Lazkiyyeti'l-Arab*, bitmemiş ve tarihsiz (muhtemelen 1882) yazma (özel koleksiyon, Lazkiye, Suriye); M. Tavi, *Tarihü'l Aleviyyîn* (Lazkiye, 1924).

16 Lyde, *Mystery*, s.210.

17 Hardtmann, *Liwa*, s. 164.

18 Hama Şer'i Mahkeme Kayıtları, c. 48, AH 30 Ramazan 1237 tarihli emir, s. 314-15.

Zayıf konusunda güvenilir bilgiler olmamakla birlikte, yerel çatışmalarda öldürülme olasılığı hiç de ihmal edilebilecek kadar küçük değildi. Köylü nüfus sadece silâhlı olmakla kalmıyor, aynı zamanda araziye aşinalığından da istifade ediyordu. Askerler, özellikle yayan çıkmak zorunda oldukları dağ tepelerinde korumasız kalıyorlardı. Lübnan ve Alevi dağları taktik çekilmelere olduğu kadar pusuya da son derece uygundu. Köyler boşaltılıyor, yiyecekler mağaralarda depolanıyor, sürüler askerlerin izlemeye cesaret edemeyeceği yüksekliklere sürülüyor ve bazen de evler, değerli tahta kısımlarını korumak amacıyla sökülüyordu. Ekili alanların sınır bölgelerinde hem köylüler hem de hayvancılık yapanlar çevrenin geniş ve 'boş' niteliğinden yararlanıyorlar, mağaraları, terk edilmiş köyleri veya sadece mesafe faktörünü çekilme ve saklanma olanağı olarak değerlendiriyorlardı. Her zaman tedbir alınamıyor ve çoğu zaman ürünler, ağaçlar ve teraslar askerler tarafından tahrip ediliyordu. Askerler bazen yerel gruplar tarafından destekleniyordu: Valiler, Alevi bölgelerinde sefer yaparken çoğu zaman Lübnan'ın Dürzi ve Maruni güçlerini kullanıyorlardı.

SİLÂHSIZLANDIRMA VE ZORUNLU ASKERLİK

Suriye vilâyetleri silâhsızlandırma ve zorunlu askerlik ile ilk kez 1830'larda, Mısır hâkimi Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa tarafından yönetildikleri sırada tanıştılar. Gündeme getirdiği politikalar Mısır'da uygulananlardan farklıydı ve çoğu kalıcı olmadı.¹⁹ Mısır birlikleri Suriye vilâyetlerinden çekilirken, baskı altına alınmış geleneksel kalıplar yeniden yüzeye çıktı. Bununla birlikte Mısırlıların özellikle şiddetin örgütlenmesi konusunda bıraktıkları bazı izlenimler kalıcı oldu. Öncelikle, köylüler ve kentliler silâhsızlandırıldı; sonra kocalar ve oğullar başka yerde silâhlandırılmak üzere alıp götürüldüler; yabancı amaçlar için savaşmak zorunda bırakıldılar. Dönerlerse de, silâhsız, aç ve tükenmiş halde dönüyorlardı. Böylece, Mısırlıların çekilmesinden

¹⁹ Douwes, *Justice and Oppression*, s. 127-41.

sonra Osmanlılar zorunlu askerliği uygulamaya soktuklarında, halk zaten yeterince uyarılmıştı.

Cebel Havran, Cebel Nablus ve Alevi dağlarının sakinleri Mısır yönetimine karşı ilk ayaklananlardı. Osmanlı Sultanı'na sadık oldukları için değil, Mısırlılar onları silâhtan arındırmaya başlamış oldukları için. Mısırlılar ayaklanmacıları bastırmak için Lübnan'dan getirdikleri Maruni ve Dürzi güçleri kullandılar. Daha sonra onların silâhlarını da toplamaya başladılar ve bu "ihamet" Lübnan'da bir ayaklanma başlattı. Silâhtan arındırmanın arkasından nüfus sayımıyla birlikte zorunlu askerlik hizmeti geldi ve bu tedbirler şiddetli bir direnişle karşılaştı. Üstün bir güç kullanarak ve düzinelerce köyün yakılması gibi şiddetli tedbirlerle, Mısırlılar Cebel Havran dışındaki her yerde bu muhalefeti bastırmayı başardılar. Osmanlılar 1840'larda ve 1850'lerde benzer politikaları izlerken benzer bir direnişle karşılaştılar. Ancak 1850'lerde Lübnan'da yaşanan ağır çatışmalardan ve 1860 yılında Şam'da bir grupun Hıristiyanları katletmesinden sonra Suriye vilâyetlerine bu politikaları uygulamaya yetecek miktarda güç gönderildi.

Mısırlı askerlerin çekilmesiyle birlikte Mısırlıların gerçekleştirdiği silâhsızlandırmanın etkileri hızla ortadan kalktı çünkü düzenli birliklerinin gelmesinden önce Osmanlıların kendileri de silâh dağıtmışlardı. Mısır yönetiminden sonraki on yıl boyunca nüfusun büyük kesimleri bir rahatlık hissettiler çünkü "zalim" gitmişti. Bunu izleyen on yıl boyunca, Osmanlılar İstanbul'da yürürlüğe konulan reformlarda öngörülen türden bir düzeni yerleştirmeyi başaramadılar, fakat vilâyetteki çoğu kişiye göre, geleneksel düzen yeniden kurulmuş gibi görünüyordu. Şiddet yönetimi bir kez daha parçalandı. *Deliler* ve diğer paralı askerler yeniden ortaya çıktılar ve bazı kabileler eski durumlarını yeniden elde ettiler. Halk, geri dönen Osmanlıların silâhsızlandırma ve zorunlu askerlik planladığını anladığı zaman, itirazlar Mısırlılar zamanında söylenenlere benzer sloganlar ile ifade edildi. 1840 yılında İbrahim Paşa'ya karşı Dürzi isyancılar 'Askere adam vermeyeceğiz, kelle vergisini ödemeyeceğiz, ve silâhlarımızı ebediyen taşıyacağız' diye karşı çıktılar. Bundan neredeyse on yıl sonra Halep'te göstericiler

şöyle bağıyordu. 'Askere adam vermeyeceğiz, kelle vergisini ödeme-yeceğiz.'²⁰

Nizam adı verilen yeni düzenli birliklerin Suriye vilâyetlerine yerleştirilerek bunların silâh ve asker toplamaya başlamaları 1845 yılını bulmuştu. Ne var ki eldeki asker sayısının sınırlı olması nedeniyle seferler çok yavaş ilerliyordu. Balkanlar'daki ayaklanmalar nedeniyle asker sayılarının azaltılması ve hepsinin ötesinde Kırım Savaşı'nın çıkmasından sonra Suriye'deki düzenli güçlerin hemen hepsini teşkil eden 17.000 askerin cepheye nakledilmesi bu çabaları hüsrana uğrattıyordu. 1860 yılında, Şam katliamının hemen öncesinde, düzenli birliklerin sayısı en çok 10.000'e ulaşmıştı. 1830'larda Mehmed Ali Paşa tarafından Suriye garnizonlarında bulundurulmuş 50.000 ila 70.000 asker ile kıyaslanınca bu çok iç karartıcı bir durum oluşturuyordu. *Nizam* askerleri *başibozuklar* ile destekleniyor ve yeni bir yardımcı güç olan *en-riye* yerel unsurlardan toparlanıyordu. Bu yeni gücün çekirdeği Bedevi ve şehirli Müslüman Araplardan oluşmaktaydı ve bunların bir kısmı 1860 yılındaki Şam katliamlarına katılmıştı. Bu durum İstanbul'un en eğitilmiş ve iyi donanımlı birliklerinden 20.000 kişilik ek kuvveti bölgeye göndermeye zorladı. Şam'daki olaylar yatıştıktan sonra, bu birlikler birçok yerde varlıklarını hissettirdiler.²¹

ZORUNLU HİZMETTEN KAÇIŞ

Suriye vilâyetlerinde silâhsızlandırılma ve zorunlu hizmetten kaçış stratejileri diğer vilâyetlerdekiyle aynı gibidir. Yetkililere rüşvet vermekten, kendini sakatlamaya varan bir çeşitlilik sergilenir. İlk başlarda direniş toplu ve aktif bir şekildeydi. Örneğin 1852 yılında Osmanlı güçleri Alevi kabilelerinin müşterek bir girişimiyle karşı karşıya kaldı ve yenilgiye uğradı.²² Sadece dağ toplulukları değil fakat şehirler de

20 *Müzekkireti Tarihiyye an-hamleti İbrahim Paşa ala Suriye*, derl. A.-Gh. Sabanu (Şam, tarihsiz); K. el-Gazzi, *Nehrü'z-Zeheb fi Tarih-i Haleb*, derl. M. Fahuri ve Ş. Şa's (3 cilt, Şam, 1993), c. 2, s. 375; M. Ma'oz, *Ottoman Reform in Syria and Palestine, 1840-1860* (Oxford, 1868), s. 75.

21 M. Ma'oz, *Ottoman Reform*, s. 44-60.

22 PRO, Foreign Office, 195/368, n. 10, 7 Nisan 1852.

isyana katıldı. Bazı durumlarda isyan etkili oldu: Örneğin Halep'te 1861 yılına kadar gençler zorunlu hizmete alınmadılar. Bazı durumlarda sonuç tam tersi oldu: Şam'da kitlesel askere alınma, 1860 isyanının ezilmesini izleyen cezai tedbirlerden birisiydi.

1869 olaylarını takiben askere alınmaya karşı toplu direniş yaşandı. 1880'lere kadar gençlerin askere alınması hâlâ bazı bölgelerde, örneğin Alevi dağlarının kuzeydeki daha sarp bölgelerinde ve tabii ki, Dürzilerin 1896'ya kadar zorunlu askerliğe direndikleri²³ Cebel Havran'da şiddetli olayların patlak vermesine neden olabiliyordu; fakat genelde pasif ve şiddet içermeyen bireysel stratejiler daha yaygın hale geldi. Bu pasifliğin nedenlerinden biri, çoğu kişi için askerlik hizmetinden kaçınmanın oldukça kolay olduğunun anlaşılmasıydı. Kur'a sistemi ile oynanıyor ve çoğu zaman sosyal ilişkileri zayıf olanlar seçiliyordu. Ayrıca düzenli birliklerin performansı belirgin şekilde arttı ve bu da silâhli direnişi caydırdı. Cezai seferlerin sonunda, düzenli birlikler, Alevi dağlarında işlemeyen kur'a sisteminin yerine buralardan asker topladılar. Bazı liderleri yakalanıp idam edildikten sonra Kalbiyye ve Navasira gibi en militan Alevi kabileleri bile 1870'den sonra dağlarına giren düzenli birliklere karşı çıkmakta son derece isteksiz hale geldiler. Bu dönemde, söz konusu kabileler ve başkaları, çoğu miadı dolmuş 8.000 adet silâh teslim ettiler.²⁴ Bununla birlikte, ihtiyat birlikleri ve düzensiz askerlere, yaylalara girdikleri her sefer hücum etmeye devam ettiler.

ZORUNLU ASKERLİK VE TEBAA STATÜSÜNÜN YENİDEN TANIMLANMASI

Zorunlu askerliğe karşı direnişin azalmasının bir başka nedeni de Osmanlı askerî sistemi içerisinde Suriye vilâyetleri sâkinlerinin değişen rolleri olabilir. 1860'larda Suriye kışllarına Suriyeli askerlerin yerleştirilme uygulaması başladı.²⁵ Bu nüfusun çok küçük bir kısmını ilgi-

²³ M.L. Gross, 'Ottoman Rule in the Province of Damascus, 1860-1909', Doktora Tezi, Georgetown Üniversitesi, 1979, s. 43.

²⁴ *Âsârü'l-Hikab*, c. 2, s. 84-7.

²⁵ Gross, 'Ottoman Rule', s. 74-5.

lendirmekle birlikte, özellikle düzenin sağlanmasında yönetime katılımın artması geçmişle bir kopuş anlamına geliyordu. Genelde, şiddetin idaresi 'yabancılara' ait bir iş olmaktan çıktı. Savaş zamanında Suriyeliler imparatorluk için savaşmak amacıyla ön hatlara gönderildiler. Kuşku yok ki, askerlerin çoğu Suriye'de kalmayı tercih ederlerdi ama ortak gayrete katılmaları reforma tabi tutulmuş olan askerlik mesleğinin bütünleştirici gücünü gösterdi. Suriye vilâyetlerinde şiddetin idaresi geleneksel parçalanmış ve içe dönük tabiatını yitirdi ve ayrıca çok daha etkili hale geldi. Zorunlu askerlik ve diğer askerî reformlar esas olarak Suriye vilâyetleri dışındaki gelişmeler tarafından belirlendi, fakat bu reformlar söz konusu vilâyetlerde daha disiplinli bir yapı oluşturdu ve sonuçta şiddet kullanımını çok önemli bir ölçüde azalttı.

Zorunlu askerliğin bir diğer önemli yanı da dinî açıdan bir yeniden konumlanma getirmesiydi. Gayri Müslimler hizmetten muaf olup bir muafiyet vergisi ödüyorlardı. Hıristiyanların çoğunlukta olduğu vilâyetlerin kaybı imparatorlukta Müslümanların (ve Arapların) oranını artırmıştı. Bir bakıma, Osmanlı kimliği yeniden İslâmlaşmıştı. Bu durum zorunlu askerliğe karşı çıkanların, özellikle Dürziler ve Aleviler gibi heterodoks Müslümanların durumunu etkiledi. Bu tür toplulukları toplumla bütünleştirme gereği duyuluyordu; giderek ve çok isteksizce de olsa, memurlar bu mürtedlerin (dinden çıkmışlar) Müslüman olarak kabul edilmeleri veya daha doğrusu, doğru birer Müslüman haline getirilmeleri fikrini kafalarında tartmaya başladılar. Bazı pratik nedenler de vardı: Bazı Dürziler ve Aleviler Müslüman olmadıklarını ve bu nedenle askere alınmak yerine vergi ödemelerine izin verilmesini söyleyecek kadar cesaret gösterdiler. Bazıları Hıristiyanlığa, esas olarak Protestanlığa dönerek Hıristiyan olarak kabul edilmek istediler. Bazıları bunu İngiliz yardımı alma umuduyla yaptı. İngilizler ve Amerikalılar gerçekten de vaftiz edilen Dürzilere ve Alevilere sempati gösterdiler, fakat kısa süre sonra bunların ancak çok azının Protestanlığı gerçekten inanarak kabul ettiğini anladılar.²⁶

²⁶ Bkz. Balphs, *Fifty Years of Mission Work in Syria* (Lazkiye, 1913).

Güç kullanmanın yanısıra aralarında tanınmış reformcu Mithad Paşa'nın da olduğu bazı Osmanlı yetkilileri onlara yerel yönetimlerde yer teklif etmek suretiyle heterodoks Müslümanların güvenlerini kazanmaya çalıştılar. Alevilerin durumu yeniden gözden geçirilince hem yerel Sünni Müslümanlar, hem de Hıristiyanlar tepkilerini dile getirdiler ama 1870'ler ve 1880'ler boyunca Alevi kabilelerini topluma katmak için ciddi gayretler gösterildi. Örneğin Mithad Paşa liderlerini ve dinî şeyhlerini ağırladı ve onlara izahatlarda bulundu ki, böyle bir davranış birkaç yıl öncesinde saçma bir tutum olarak addedilirdi. Bu toplantı, tıpkı 1885'ten 1892'ye kadar Lazkiye Mutasarrıfı olan ve Alevilerin güvenini kazanmak için onlara yerel yönetimde tam bir pay veren ve eğitimlerini geliştirmeye çalışan Ziya Bey'in tutumu gibi, katılanların çoğunu etkiledi.²⁷

Kuşku yok ki, bu politikalar aynı zamanda stratejik düşüncelerle, özellikle de misyonerlik faaliyetlerini ve bölgedeki diğer yabancı etkileri kısıtlama arzusuyla motive edilmişti. Bununla birlikte bir süredir Alevilerin İslâmlaştırılması vilâyetin gündeminde bulunuyordu ve onlara ait büyük köylerde cami ve okul inşasının gözetimi için özel bir komite oluşturulmuştu. Alevileri bu program için seferber etmek zordu; onlar kendi şeyhlerine ve büyüklerine büyük sadakat gösteriyorlardı. Gerekli fonların bulunamaması ve Osmanlı idaresinin büyük kesimlerinde bu konu için yeterli heves olmamasıyla birleşince, tedbirler Alevileri Osmanlı siyasî yapısıyla bütünleştirmeyi başaramadı. Yüzyılın sonunda camilerin ve okulların çoğu ahır veya depo haline getirilmişti. Dürziler gibi Aleviler de özel kimliklerini korudular. Daha önce olduğu gibi bazıları Hıristiyanlığı, bazıları da Sünni İslâm'ı kabul ettiler, fakat daha sonra çoğunlukla tekrar kendi inançlarına döndüler.²⁸

Zorunlu askerliğin kabulü, merkezî devletin daha önce görülmedik talepleriyle karşılaşan Osmanlı sultanının tebaasının büyük kısmının hayatını etkileyen karmaşık bir sürecin parçasıydı. Sonunda as-

²⁷ *Âsârü'l-Hikab*, c. 3, s. 50-52; Taviil, *Tarihü'l-Aleviyyin*, s. 454-61.

²⁸ Archives Diplomatiques de Nantes, Correspondance avec les Echelles, Beyrouth, carton 43, no 7, Lazkiye, 27 Ağustos 1850.

kerî reformlar nihai hedefini, yani imparatorluğun bekasını gerçekleştiremedi. Osmanlılar, İngilizler, Fransızlar ve Ruslarla rekabet etmelerini sağlayacak bir askerî mekanizma yaratamadılar. Birinci Dünya Savaşı Osmanlı davası uğruna savaşanlar için mutlu bir olay olmaktan çok uzaktı.²⁹ İmparatorluğun yıkılmasından az önce ve dışa yönelimli olmalarına rağmen askerî reformlar dış işlerden çok iç işlerde etkili olmuştur. 19. yüzyılın son yıllarında, Suriye vilâyetlerindeki nüfus, güçlü ve çoğunlukla şiddet içeren protestolardan sonra, şiddetin yönetimi konusu etrafında geliştirilen politikaların bileşiminden yararlandı ve bu yarar şiddet seviyesinin belirgin bir şekilde düşmesi şeklinde kendisini gösterdi. Aynı zamanda, zorunlu askerliğin getirilmesi bölgede din ve devletin hizmetleri arasındaki ilişki üzerine bir tartışma başlattı. Bu hassas tartışma dün de, bugün de bir sonuca bağlanamadı.

²⁹ Erik Jan Zürcher, 'Between Death and Desertion. The Ottoman Army in World War I', *Turcica* 28 (1996), s. 235-8.

19. Yüzyılda Bosna'da Zorunlu Askerliğe Direniş

ODILE MOREAU

Paris Üniversitesi

Yarım yüzyıl boyunca Osmanlı reformcuları imparatorluğun Avrupa'daki topraklarında zorunlu askerlik hizmetini yerleştirmeye çalıştı, fakat 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar bunu başaramadılar.¹

Yeniçeriliğin kaldırılması İstanbul dışında, 1826'dan sonra özellikle Bosna'da sert bir direnişle karşılaştı. Burada daha yaygın ve daha şiddetli oldu ve herhangi bir diğer eyaletten daha uzun (yedi yıl) sürdü. Ordunun II. Mahmud ve halefleri tarafından yeniden örgütlenmesi Bosnalı askerî kesimin ayrıcalıklarını ve sosyal durumlarını doğrudan etkiledi ve onlar bunu kendilerine yönelmiş çifte tehdit olarak gördü: Sınıfsal ayrıcalıklarına ve Batılılaşmanın getirilmesiyle dine yönelik tehditler biçiminde. Osmanlı hükümetinin Bosna'ya reformların getirilmesi konusunda yaşadığı zorluklar, fetihlerin hemen ardından dini coşkuları nedeniyle Bosnalı asillere verilmiş bulunan politik ve sivil ayrıcalıklardan kaynaklanıyordu. 19. yüzyıl başlarında Osmanlı devletinin Bosna'daki otoritesi son derece belirsizdi. Bosna devlet içinde bir devletti ve Bosnalılar devletin tebaasından çok yardımcı gücü

1 Bosna'da Osmanlı yönetimine genel bir bakış için bkz. A.C. Eren, *Mahmud II zamanında Bosna-Hersek* (İstanbul, 1965), s. 18.

durumundaydılar. Modernleştirici reformları getirmek için önce feodal sistemi yıkmak gerekmekteydi. Birkaç istisna dışında, Bosna sipahilik adı verilen ve asil ailelerin sayısı kadar çok irili ufaklı tımara bölünmüştü. Her ne kadar teoride Osmanlı kanunu bu sistemi sıkı bir şekilde sınırlamışsa da, pratikte tımarlar ailelerin kalıtsal malı halinde kalmıştı. Bunlar bölünemez üniteler olarak görülüyor ve aynı ailenin tüm bireyleri tarafından bir bütün halinde miras olarak devralınıyordu. II. Mahmud'un hükümdarlığı sırasında hiçbir yeni tımar verilmedi ve sipahilerin çocukları ve torunları tedricî olarak okullarda eğitildi ve giderek artan şekilde yeni ordunun saflarına katıldılar.²

BİR İHTİYAT SÜVARİSİNİN ÖRGÜTLENMESİ

Bir Bosna ihtiyat süvari alayının örgütlenmesine ilk kez 1836 yılında başlanmıştır. Bu konu hakkında ilk kez, Bosna'da bir ihtiyat (*redif*) albayı tarafından 13 Şaban 1251 / 4 Kasım 1835 tarihinde gönderilen bir emirde söz edilir. Halk emri hemen benimsemiş, alay yalnızca iki ay içerisinde toplanabilmişti.³ Her biri 1000'er kişiden oluşan iki tugaydan (liva) oluşuyordu ve birinci tugay Bosna'da Zvornik'de (İzvornik), diğeri de Hersek'in Klis kasabasında bulunmaktaydı. Bosna, nihayetinde ihtiyat güçlerinde hizmet yapacak 10.000 asker temin etmişti.⁴

Alayın kurulması, 1838 yılında Erzurum ve Kayseri gibi diğer vilâyetlerde süvari alaylarının kurulmasıyla aynı zamana rastladı⁵ ve muhtemelen bu türden idaresi güç bir vilâyet için bir deney oluşturdu.

Ne var, ki yaygın bir huzursuzluk vardı. 1831 yılında Hüseyin Kaptan Gracveviç tarafından yönetilen Bosnalı Müslüman toprak sahipleri ve askerî kişiler Bâbîâli'ye karşı açık bir isyan içerisine girmişlerdi. Bosna-Hersek için özerklik ve yerel bir valinin seçilmesini istemişler ve aynı zamanda Bâbîâli'nin hükümdarlığını kabul etmişler ve

2 Bkz. Ömer Lütfi Barkan, 'Tımar', *İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul, 1974), c. 12, s. 331.

3 G. Haberer, s. 100; A.C. Eren, *Mahmud II*, s. 153.

4 H. Kapidzic, 'Die Relation über die Verhältnisse Bosniens und der Herzegowina in mehrfachen Beziehung', in *Prilozi za istoriju Bosnia i Hercegovine u XIX v* (Saraybosna, 1956), s. 42.

5 M. Kütükoğlu, 'Sultan II Mahmud devri yedek ordusu Redif-i Asakir-i Mansure', *Tarih Enstitüsü Dergisi* 12 (1981-2), s. 146-157.

buna saygı göstermeyi sürdürmüşlerdi. 1832'de, isyanın bastırılmasından sonra, askerî görevlilere işten el çektirilmişti.⁶ 1831 yılındaki kal-kışma ilerideki sorunların ön habercisiydi. Ayrıca 1836, 1837 ve 1839 yıllarında da ayaklanmalar meydana geldi.⁷

1839 tarihli Gülhane Fermanı askerî hizmetin zorunlu hale geleceğini bildirdi ve her ne kadar düzenli orduda ilk başta sadece Anadolu ve Rumelili Türkler silâh altına alınabilmişse de 1843 yılında imparatorluğun tüm Müslümanları için zorunlu askerlik hizmeti getirilmişti.⁸ Askerlik hizmeti düzenli orduda (*Nizamiye*) beş yıl, ihtiyatta ise (*Redif*) sekiz yıldır. Ne var ki, Bosna-Hersek ve İşkodra'da zorunlu askerlik o kadar büyük bir direnişe neden oldu ki, Bâbüali altı kez askerî güce başvurmak zorunda kaldı ve sonunda, pratikte zorunlu askerî hizmetten muaf olan Bosnalılar ve Arnavutlar için bu kuralı yürürlükten kaldırmaya karar verdi.⁹

Gülhane Fermanı'nı teyid eden ve genişleten 1856 Islahat Fermanı'nın, mevcut durum üzerinde hiçbir tesiri olmadı. 1850'lerin sonlarına doğru, Sırp milliyetçi propagandasının etkisi ile Bosna-Hersek ve Karadağ halkı kendilerini Osmanlı yönetiminden kurtarma girişimlerine başladılar. Bosna'da isyanlar vali Ömer Lütfi Paşa (1860-61) ve sonra da halefi Topal Osman Paşa (1861-69) tarafından bastırıldı.¹⁰ 1860-62 yıllarında son derece kanlı çatışmalar meydana geldi.¹¹

BOSNA-HERSEK'TE ASKERÎ REFORM (1864-65)

Bosna-Hersek'te esas olarak 1864-65 yıllarında ciddi askerî reformlar yapıldı.¹² İki yıl sonra vezir-i azam ve serasker (başkomutan) Fuad Paşa yerel askerlerin bir yerel milis (*mustahfiz*) birliği içerisinde örgütlen-

6 Bosna-Hersek ile ilgili arşiv belgeleri, 1516-1919 (Ankara, 1992), s. 13.

7 H. Sedes, 1875-1976 *Bosna Hersek ve Bulgaristan İhtilalleri ve Siyasi Olaylar* (İstanbul, 1946), c. 1, s. 49.

8 E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi* (Ankara, 1988) c. 7, s. 181.

9 T.T.E. Mec 87/10; s. 262-273; Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. 8, s. 354-5, ve c. 7, s. 181; Ahmet Cevdet Paşa, *Ma'ruzat* (İstanbul, tarihsiz), s.80.

10 R. Mantran, *Historie de l'Empire ottoman* (Paris, 1989), s. 511.

11 Sedes, *Bosna Hersek*, s. 51.

12 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (bundan sonra BOA), YEE, K.18, E. 553/298, K.36,s.1.

meleri konusunda sözlü bir emir verdi. Bir askerî komisyon gizli şekilde toplandı ve Bosna'nın önde gelenleriyle danıştı.¹³ Toplantıya Uzun Abdullah Efendi başkanlık etti ve Bosna-Hersek'ten onyediy kişi katıldı.¹⁴ Toplantının amacı Bosna'ya Nizamiye birliklerinin getirilmesiydi. Reformlarla ilgili birçok çekince dile getirildi, özellikle de askerlerin vilâyetin dışında hizmet etmek istemeyecekleri konusu öne sürüldü. Sonunda komisyon bir uzlaşmaya varmak zorunda kalarak, askerlerin vilâyeti terketmemesine karar verildi.¹⁵

Bir başka sorun da kıyafet - üniforma- sorunu üzerine çıktı ve diğer daha önemli hususlardan dikkat dağıttı. Bosnalılar Osmanlı İmparatorluğu tarafından ısmarlanan üniformaları giymeyi tümenden reddettiler. Yerel kıyafetlerden tamamen farklı olan yeni pantolon ve başlıklara itiraz ettiler. Bu, Bosnahların kültürel kimlikleri meselesini öne çıkarttı. Sonuçta 'şimdilik' kendi kıyafetlerini giymelerine izin verildi.¹⁶

Bosna-Hersek'te Cevdet Paşa tarafından¹⁷ askere alma heyetlerini oluşturmak için bir nüfus sayımı yapılmasına karar verildi.¹⁸ Fransa örnek alınarak, her elli Bosnalı erkekten birinin Osmanlı ordusuna alınmasına karar verildi¹⁹ ve bu plana göre 4800 asker sürekli olarak silâh altında olacaktı. Askerler üç yıl hizmet yapacak ve her grup her yıl üçte bir oranında yenilenecekti. Redifler yedi yıl, keza mustahfızlar da yedi yıl hizmet yapacaklardı.²⁰ İlk yıl askerlerin moralini yükseltmek için komutanlar Bosnalı Müslümanlar arasından seçildi, fakat

13 A.g.e., s. 11-12

14 A.g.e.

15 A.g.e., s. 19.

16 A.g.e., s. 9.

17 Cevdet Paşa (1823-95) tanınmış bir devlet adamı ve âlimdi. Dini bir eğitim görmüş olmakla birlikte 19. yüzyıl reform programının arkasındaki itici güçlerden biriydi. En çok 1774-1826 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu tarihinin yazatı olarak tanınır. Bkz. Christoph Neumann, *Das indirekte Argument* (Münster ve Hamburg, 1994). [Türkçesi, *Araç Tarih Amaç Tanzimat-ı Tarih-i Cevdet'in Siyasi Anlamı*, İstanbul, 2000]

18 BOA, YEE, K31, E.27/25, Z.27, K.79.

19 A.g.e., s. 3.

20 A.g.e., s. 5.

bunlar daha sonra İstanbul'da Mekteb-i Harbiye'de eğitildiler.²¹ Her biri altışar bölükten oluşan iki alay oluşturuldu ve 800 subay eğitildi. İlk yılın ilk alayı gönüllülerden oluşuyordu çünkü celp kağıtları henüz hazır olmamıştı.²²

Alayın kuruluşu çok kolay tamamlandı. 1864-65 kışında, bin adet gönüllü kışla hizmeti için askere yazıldı. Hersek'ten gelen gönüllüler özellikle 3. tabur için çağrılıyorlardı. Asil ailelerden gelen gençler ise hızla subaylığa terfi ettirildi.²³

Bosna taburları sert bir görünüşe ve askerî ruha sahiplerdi. Bizat Sultan Abdülaziz onları görmeye gitti ve ilk alayın ilk taburunu İstanbul'daki Taşkılla'ya getirtti. Sonra bunu ikinci tabur izledi.²⁴ İki düzenli ordu alayına ilâveten Bosna'da silâh kullanmaya alışık olan 18 redif taburu bulunuyordu. 1874 yılında Bosna'da düzenli ve yedek birlikler olarak yaklaşık 30.000 kişilik bir destek kuvveti bulunuyordu ve bunlar savaş durumu haricinde vilâyet içerisinde hizmet yapma ayrıcalığına sahiptiler.²⁵

FEODALİZMİN SONU

1852 yılında Ömer Paşa Osmanlı fetihlerini müteakip İslâmiyet'e geçen soyluların torunlarının feodal haklarını ellerinden aldı: Bu da, topraklarının değil artık sultana geçen eski hükümlerlik haklarının alınması şeklinde oldu.²⁶ Osmanlı İmparatorluğu'nda asker toplama vergi olarak değil fakat soylunun sahip olduğu toprak üzerinden alınan

21 A.g.e., s. 6

22 A.g.e., s. 15.

23 J. Koetschet, s. 13.

24 Archives Etrangères Nantes (Nant'daki Fransız diplomatik arşivleri, bundan sonra AEN), Türkiye, Sarayevu, c. 18, s. 314, Bosna'daki Fransız Konsolosluğu, dir. pol. no. 65. Bosna-Serai, 3 Eylül 1865, Dışişleri Bakanlığı'na yazılmış.

25 AEN, Petit Fonds, Sarayevu, no. 4, s. 47, Bosna'daki Fransız Konsolosluğu, dir. pol. no. 9. dir. co. no. 7, Bosna-Serai, 20 Ağustos 1874, Bay de Vienne'den Dışişleri Bakanlığı'na yazılmış.

26 AE, CCC, Mostar, c. 2, s. 225, Bosna-Serai'da Fransız konsolosluğu kaçıları yası, dir. pol. no. 63, amb. no. 69, dir. cons et aff. co. 13 Ekim 1876 tarihli gönderiye ek, no. 60, m. Wiett. Bkz. ayrıca AE, CCC., Bosna-Serai, c.3, s. 163, dir. des consulats, Juilly, 9 Haziran 1876, E. Chaudy, Bay le duc Dezaces nezdinde olağanüstü temsilci. Bakanlık tımarların ilgası için tarih olarak 1851 yılını vermektedir.

bir kira olarak görülüyordu. Soylunun yıllık geliri elindeki toprağa orantılı olarak sabitlenmişti. Merkezî hükümetin ihtiyaç duyması halinde, eskiden büyük ölçüde bağımsız olan feodal soylular devlete, yıllık her 1000 kuruş için donatımlı bir süvari göndermek zorundaydılar. Bu düzenleme altında devlete gönderilen askerlerin sayısı hakkında kaba bir tahminde bulunulabilir.²⁷

1864 yılında soylular ile hükümet arasındaki yeni bir düzenleme, zorunlu askerlik hizmetinin reforma tabi tutulmasıyla sonuçlandı. Bu tarihten itibaren askerlik hizmeti daha önce olduğu gibi soylular tarafından temin edilen ve silâhlendirilen sağlıklı adamlar tarafından değil, doğrudan doğruya Müslüman tebaa tarafından üstlenilecekti.²⁸ 1865 yılında, soylulara bu son imtiyazlarının da ellerinden alınmasını tazmin için Osmanlı hükümeti tarafından verilecek emeklilik parası veya ömür boyu bağlanacak yıllık maaşın, ailenin sonu gelinceye kadar ve Avrupa'daki kalıtım sırasına uygun olarak, en büyük oğula geçmesi kabul edildi. Bu imtiyazın sahibi devlete yukarıda belirtilen koşullar içerisinde hizmet temin edecekti.²⁹

BOSNALI TİMARLI SÜVARİ ALAYLARININ KURULMASI

1874 yılında eski feodal aileler olan tımarlıların üyelerinden oluşan iki adet Bosna ihtiyat süvari alayı teşkil edildi. Bunlar yılda bir kez toplanarak bir ay eğitim görüyorlardı. Yetkililer, yerel süvarileri mümkün olduğu kadar ucuz bir şekilde oluşturmayı ve hem büyük feodallerin, hem de Osmanlı ordusunun güvenini aynı anda kazanmayı hedeflediler. Yaratılan bu oluşum imparatorluğun askerî güçlerine yeni bir yardımcı güç, yerel bir süvari gücü kattı. Fakat 1875 yılında başlayan is-

27 AE, CCC, Bosna-Serai, c. 3, s. 327, Bosna'da Fransız konsoloslugu kaçılarıyası, dir. pol. cons. et aff. co., no. 14, 16 Eylül 1876, Bay Patin tarafından Bay le duc Decazes'e gönderilmiş. Bkz. ayrıca AEN, Petit Fonds, Sarayevu, no. 4, s. 44-6, Bosna'daki Fransız Konsoloslugu, dir. pol. no. 9. dir. co. no. 7, Bosna-Serai, 20 Ağustos 1874, Bay de Vienne'den Dışişleri Bakanlığına yazılmış.

28 AE, CCC, Bosna-Serai, c. 2, s. 289, Bosna'daki Fransız konsoloslugu, 2 Şubat 1874, dir. cons. et aff. co., no. 15, Bay Decazes'e gönderilmiş.

29 AEN, Petit Fonds, Sarayevu, no. 4, s. 46, Bosna'daki Fransız Konsoloslugu, dir. pol. no. 9. dir. co. no. 7, Bosna-Serai, 20 Ağustos 1874, Bay de Vienne'den Dışişleri Bakanlığına yazılmış.

yan ve bunu izleyen Türk-Rus savaşları bu kuruma değerini ispatlamak için çok az zaman bıraktı. Feodaller, düzensiz birlikler ve ikinci ihtiyatlar (mustahfız) çok sonraları, 1877'den sonra çağırıldılar. İlk çağrı Karadağ'a karşı Nikşik seferinde yapıldı. 20.000 yeni asker arasında sadece Mostar'dan gelen yüz kadar ağa vardı ve fazla şevkli görünmüyorlardı. Müşir Süleyman Paşa en önemlilerini topladı ve enerjik bir nutuk atarak, tehdit edici sözlerle yakında hizmetlerine ihtiyaç duyulacağını söyledi.

Bir Fransız diplomatı milis gücünün savaşmak üzere ilk kez Bosna dışına çıkmasının canlı betimlemesini şöyle yapar:

Ekselansları, dün burada toplanmış olanlardan daha karmakarışık, daha düzensiz giyinmiş ve silâhlanmış bir grup askeri hayal etmekte zorlanırdınız. Hepsi orta yaşın üzerinde, her yaşta ve farklı çeşit ve farklı büyüklükte silâhla dolu, hâlâ eski Türki giysileriyle ve çok iyi hâkim oldukları yerel küçük atların üzerinde geçtiler. Uzun seyahatlere veya bir seferin yoklukları ile tehlikelerine dayanacak haldeymiş gibi görünmüyorlardı ama Mostar'dan ayrıldılar...³⁰

Vali İstanbul'dan tüm vilâyete dağılmış olan milis güçlerini (asâkir-i muavine veya yardımcı askerler) ve eski toprak sahibi aileler tarafından oluşturulan yaklaşık 3600 kişilik bir sipahi birliğini çağırma emri almıştı.³¹ Milisler Bosna'dan düzenli birliklere çağrılmayan üç sınıf Müslüman'dan (çok genç, çok yaşlı veya muaf tutulmuş) oluşturulmuştu. Bir Fransız diplomat faal hizmet için yaklaşık 20.000 asker toplatabileceği tahmininde bulunmuştu. Bu rakam kısa bir süre önce ayrıcalıklarını yitiren toprak sahiplerinin oluşturduğu 5000 ila 6000 askerden meydana gelen bir süvari birliğini de içeriyordu.³² 1877 yılının Ekim ayı başlarında Saraybosna ve Kagnitz'den gelen

30 AE, CCC, Bosna-Serai, c. 3, s. 303, Bosna'da Fransız konsolosluğu, dir. cons. et aff. co., no. 10, Bosna-Serai, 9 Ağustos 1877, Dışişleri Bakanı Bay le duc Decazes'e yazılmış.

31 AE, CCC, Bosna-Serai, c. 3, s. 379, Bosna'da Fransız konsolosluğu, dir. cons. et aff. co., no. 25, Bosna-Serai, 30 Kasım 1877, Dışişleri Bakanı Bay le duc Decazes'e yazılmış.

32 AE, CCC, Bosna-Serai, c. 3, s. 32-327, Bosna'da Fransız konsolosluğu, dir. cons. et aff. co., no. 14, Bosna-Serai, 30 Kasım 1877, Bay Patin'den Dışişleri Bakanı Bay le duc Decazes'e yazılmış.

Bosnalı 'gönüllüler' katılmaya çağrıldıkları seferin harekete geçmesini Mostar'da bekliyorlardı. Değişik bayraklar altında gelmiş olan ve yaklaşık dörtte biri süvari olan 1000 civarında savaşçı, üst sınıftan büyük toprak sahipleriydi. Seferin şeref başkanı Bosna'nın en saygın kişilerinden biri olan yaşlı bir adam, kendi canını riske atmak zorunda kalan, seksenli yaşlarını süren Fazıl Paşa idi. İki oğlunu da yanına almıştı. Mostar Türklerinin zorlamasıyla harekete geçmişler ve Bâbîâli'den gelen bir mektupta ülkelerinin savunmasındaki isteksizliklerinin uyardırdıkları hoşnutsuzluğun yüzlerine vurulması nedeniyle kızgın durumdaydılar. Böyle bir meydan okuma ile karşılaşınca kendi bölgelelerinden ayrılmaya karar vermişlerdi. Şimdi, savaşa gitmeyi açıkça reddeden Mostar'ın askerî liderleri olan ağaların daha da az hevesli olduklarını görmekteydiler. Tabiatıyla, destek için gelmiş olan askerler, eğer yürüyüşe geçmeyi reddederlerse, geriye döneceklerini söylemişlerdi. O zaman Mostar halkından bazıları saflarına katıldı ve bunun nedeni sadece onlara gözdağı verilmesi değil fakat aynı zamanda buna zorlanmaları idi. Askerî yetkililer Bosna birliğini güç kullanarak, kendi ikamelerini getirenlere muafiyet tanımayarak toplamışlardı. Fakat bardaktan boşanırcasına yağan yağmur altında sefere çıkılması yerel halkın alışık olmadığı güç bir durumdu ve Osmanlılar kısa zamanda dağlarda yapılacak savaşlar için bu şekilde silâh altına alınan bir süvari birliğinin savaş gücünün çok şüpheli olduğunu anladılar. Gerçekten de bir ay sonra Bosnalı atlılar evlerine geri gönderildiler.³³

Daha sonra feodal askerler (*sipahiler*) Sırp cephesine doğru hareket emri aldı. Bu birlikler çok kötü silâhlanmışlardı, donanımları eksikti, gerçek bir askerî değere sahip değillerdi ve gerçek bir ordunun karşısında duramazlardı.³⁴ Vilâyetin tüm önemli toprak sahipleri sefere katıldı. Bazıları çok yaşlı, bazıları çok gençti. Hepsinin arkalarında çadır, halı ve her türlü malzeme taşıyan atlar vardı ki, bu birlik gerçek-

33 AE, CPC, Türkiye, Mostar, c. 3, s. 122-3, Fransa'nın Hersek'deki başkonsolosluğu, dir. pol. no. 79, 2 Ekim 1877, Bay Dozon'dan Dışişleri Bakanı Bay le duc Decazes'e yazılmış.

34 AE, CCC, Bosna-Serai, c. 3, s. 383, Bosna'da Fransız konsolosluğu, dir. cons. et aff. co., no. 26, Bosna-Serai, 13 Aralık 1877, Dışişleri Bakanı'na yazılmış.

ten savaşa girse bunlar son derece büyük bir külfet oluşturunca. Ancak, bu askerler sınırları korumak için kullanılabilir ve böylece düzenli birliklerin operasyonlara katılmak üzere serbest kalmalarını sağlayabilirlerdi.³⁵

Bosna süvarileri çok geç bir tarihte çağırılmıştı. 1877 krizinde Osmanlı bayrağı altında toplanmak için oldukça isteksiz görülüyorlardı. Bu davranış, Bosna alaylarının ilgili tarafların isteği üzerine toplandığını belirten vilâyet meclisi kayıtlarıyla çelişiyordu.³⁶ Bu bildirme belki, 1864 yılında bunun Bosnalıların kendi isteği üzerine olduğunu söyleyerek iki yerel alayın örgütlenmesini emreden padişah fermanı gibi, tümüyle şekli ve gerçeklerden uzaktı.³⁷ Gerçekte, 1865 yılındaki bir diplomatik raporda, Mostar'daki Fransız temsilcisi M. Swietochowski, Bosna valisi Derviş Paşa'nın niyetlerini yazmıştı. Vilâyete bir yenilik getirmek istiyordu ve bunun için Mostar dahil olmak üzere her sancığın mutasarrıfına bir sirküler göndermişti.³⁸ Bu belgenin hedefi her sancakta bir ihtiyat süvari birliğinin yaratılmasını teşvik için, yılda bir kez toplanmak üzere sipahileri moral açısından hazırlamaktı. Bu teklif oybirliği ile kabul edilmedi ve Mostar meclisinde itirazlar yükseldi. Örneğin, bunların asla düzenli bir birlik oluşturmamış oldukları, hiçbir zaman birlikte askerî manevra talimleri yapmadıkları belirtilerek, eğer bu yeni istekleri karşılayacaklarsa, normal askerî hizmetten topyekün muafiyet talebinde bulunacakları söylendi. Mostar sipahilerinden Hamza Bey Rıdvanbegoviç bu gözlemleri içeren bir meclis kara-

35 AE, CCC, Bosna-Serai, c. 3, s. 341-2, Bosna'da Fransız konsolosluğu, dir. cons. et aff. co., no. 15, Bosna-Serai, 13 Eylül 1877. Sultan Bosna'da ordu imtiyazlarının kaldırıldığını belirten telgraf göndermiştir. Bazı taburlar Sofya'ya gitmek üzere vilâyettten ayrılacaktır. Cf. AE, CCC, Bosna-Serai, c. 3, s. 370, Bosna-Serai'da Fransız konsolosluğu, dir. cons. et aff. co., no. 12, 21 Eylül 1877, Bay Wiet tarafından Dışişleri Bakanı Bay Waddington'a yazılmış. Toprak sahiplerinin ayrıcalıklarının ilgası 1878 tarihinde emredilmişti. AE, CCC, Mostar, c. 1, s. 92, Mostar'daki Fransız konsolosluğu, dir. cons.

36 BOA, YEE, K.18, E.553/85, Z.93, a.

37 AEN, Petit Fonds, Sarayevoc, c. 4, s. 8-9, dir. pol. no. 65, Bosna-Serai, 3 Eylül 1865, Dışişleri Bakanlığı'na yazılmış.

38 AEN, Petit Fonds, Sarayevoc, c. 19, Mostar'daki Fransa Hersek Başkonsolosluğu, 23 Ekim 1874, J. Swietochowski tarafından, o zaman başkonsolosluk sorumlusu olan Bay de Vienne'e yazılmış.

ıyla birlikte Saraybosna'ya gitti. Kaynaklara göre vali Derviş Paşa tarafından çok kötü karşılandı. İki Bosnalı feodal süvari alayının kurulmasıyla ilgili talimatnameye bakıldığında, normal askerî hizmetten muafiyet elde etmeyi başaramadıkları görülür. Fransız raporu, feodal alayların Osmanlı yetkilileri tarafından kendi inisiyatifleriyle oluşturulan yeni bir kurum olduğunu ve sipahilerin buna uymakta son derece isteksiz olduklarını öne sürüyordu. Bu hipotez, 1877 Türk-Rus savaşı sırasında sipahilerin davranışlarıyla ilgili konsolosluk belgeleri tarafından da teyid edilmektedir. Gerçekte, o sıralarda savaş ruhu daha tam tezahür etmemiştir ve onları seferber etmek için tehdite başvurmak gerekmişti.

Bu gerçeklere rağmen, Bosna'da yaratılan türde bir kurum, 1890'ların başlarında imparatorluğun Rusya ile doğu sınırlarını korumak için yaratılmış olan Hamidiye alayları için de bir model teşkil etmiş olabilir. Bunlar ayrıca Bâbüâli'nin sadakatını kazanmak istediği çalkantı içindeki nüfus kesimlerinden, Kürt aşiretlerinden oluşturulmuştu.

Rus Orta Asyasında 1916 İsyamları

SERGEY KUDURYAŞEV

Rodina Dergisi

1916'da Orta Asya'daki Rus hâkimiyeti altındaki bölgelerde, çarlık ordusunun çalışma taburları için yerel halkın zorla askere alınmasına karşı gelişen isyanlar, Sovyet ve Sovyet-sonrası tarihçiliğinde birkaç farklı biçimde ele alınmıştır. Erken dönem Sovyet tarihçiliği, devrimin bir nevi habercisi olarak resmettiği bu isyanların çarlık baskısına karşı devrimci karakterini vurgulamaktaydı. Stalin ve Stalin sonrası dönemlerde ve muhakkak ki İkinci Dünya Savaşı'nda Rus milliyetçiliğinin tekrar yükselmesiyle birlikte, Orta Asya'daki Rus yönetimi buradaki geri, 'feodal' bölgelere ilerleme getirmek şeklinde yeniden yorumlandı ve buna göre de sözkonusu isyanlar gerici hareketler olarak nitelendi. Sovyet sonrası dönemde ise tabii ki, 1916'nın isyancıları genelde Orta Asya'daki yeni bağımsız devletlerin habercisi olarak görülmektedir. 1916 olaylarının tarihçesini mitoslardan arındırmak için serinkanlı ve tarafsız bir bakış gerekmektedir.

1916 olaylarının olduğu yer Rus İmparatorluğu'nda Türkistan olarak biliniyordu. Beş devasa bölge ve iki hanlıktan (Buhara ve Hıve) oluşuyordu; yaklaşık 1 milyonu Rus, 10 milyonluk bir nüfusa sa-

hipti.¹ Bu bölgede, bazı durumlarda açık askerî çatışmaya dönüşen sosyal huzursuzluk, Birinci Dünya Savaşı'nda imparatorluğun genel krizinin bir parçasıydı. Rusya'nın savaşa katılması insan ve doğal kaynaklar üzerindeki talebi artırmıştı. Bu yükü azaltmak için, çarlık hükümeti Orta Asya'daki varlıklarından istifade etmeye karar verdi.

Yüzyılın başında yürürlükte olan Rus zorunlu askerlik sistemi-ne göre, imparatorluğun Slav olmayan kesimi asla silâh altına alınmazdı. Her ne kadar bu sorun hükümet çevrelerinde yıllar boyu tartışılmış ise de, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce belirli bir sonuca ulaşılamamıştı. Fakat, 1915 yılında Rusların toplam kaybı (ölü, yaralı, kayıp ve esir olarak) 3.5 milyon gibi dehşet verici bir rakama yaklaşıncaya,² Rus Savaş Bakanlığı Çar'a, ordu hizmeti için Rus olmayanlarla ve Slav olmayanları askere almayı amaçlayan yeni bir emir taslağı gönderdi. Önce II. Nikola bu fikri onaylamadı ve muhtemel sonuçların etraflı bir şekilde incelenmesini tavsiye etti. Bunun ana nedeni Slav olmayanların genelkurmaydaki birçok kişi tarafından Ruslardan aşağı görülmesiydi. Türkistan sâkinleri Rusça bilmiyorlardı ve askerî eğitim almamışlardı. Bazı subaylar Türkistan halklarının güvenilmez karakterini vurguluyor, diğerleri de onları beş para etmez olarak niteliyordu.³ Tüm bu küçük düşürücü yaklaşımlar karşısında, Slav olmayanların askere gitmeme haklarını çok önemli bir ayrıcalık olarak gördükleri söylenebilir. Bir kez Rus Çarı'nın üstün gücünü kabul ettikten sonra, yerli halkın omuzlamak zorunda olduğu bazı görevlerden muaf tutuluyorlardı.⁴

Slav olmayanların zorunlu hizmete alınması problemini geçici olarak erteledikten sonra, 1 Ağustos 1915 tarihinde merkezî hükümet Türkistan'ın Müslüman nüfusu da dahil olmak üzere Ruslar hariç tüm nüfustan toplanacak olan özel bir askerî vergi getirdi. Fakat kısa süre-

1 Bkz. PP. Semionov, *Geographico-statisticheskiy slovar Rossiydkoi imperiy* (St. Petersburg, 1885), c. 5.

2 *The First World War in Figures* (Moskova, 1934).

3 S. Ubeydullayev, *Na zare revolyussiy* (Taşkent, 1967), s. 84-5; B. Suleymanov ve V. Yasin, *Vostaniye 1916 goda v Kazakhstane* (Alma Ata, 1977), s. 73.

4 Suleymanov ve Yasin, *Vostaniye*, s. 73-4.

de bu tedbirin yetersiz olduğu anlaşıldı. Toplanan para daha fazla asker temin etmedi; insan kaynakları sorunu giderek daha vahim hale geldi. Sonuçta, hükümet bir kez daha Orta Asya'da hâkim olduğu yerlerdeki insan potansiyeline göz dikti. Bakanlar Kurulu bu meseleyi üç kez (3 Mayıs, 6 Mayıs ve 14 Haziran) görüştü ve nihayet bir 'çözüm' buldu. Rus askerlerini geri hizmetten kurtarıp cepheye göndermek için, Kurul onları 'kolonilerden' gelen Slav olmayan askerlerle değiştirmeye karar verdi. 25 Haziran 1916 tarihinde Çar 'faal ordunun geri hizmetleri için Slav olmayan nüfusun zorunlu askerlik hizmetine alınması' emrini imzaladı ki, bununla on dokuz ile kırk üç yaş arasındaki erkek nüfusa hizmet yükümlülüğü getirmekteydi; ancak sonraları üst yaş sınırı otuza indirildi. Hükümet, 250.000'i Türkistan'dan olmak üzere 400.000 kişiyi askeri almayı planlıyordu.⁵

Hükümet operasyonla ilgili bütün zorlukların farkındaydı ve eyleminin gerekliliğini açıklamak için elinden gelen her şeyi yaptı. Fakat merkezî propagandaya rağmen yerel halkta tümüyle olumsuz bir tepki gelişti. Gelecekteki askerler için listelerin hazırlanmasının ilk günlerinde bazı yerlerde açık isyana dönüşen toplumsal huzursuzluklar görüldü. Küçük bir kent olan Hokant'da öfkeli bir kalabalık yerel yönetim binalarının dışında toplandı. Zorunlu hizmet yapacaklar için liste hazırlanmasına son verilmesini istediler. Herhangi bir yanıt alamayınca köylüler pencerelerden taş atmaya başladılar. Küçük garnizon silâhla yanıt verdi. İlk atışlardan sonra kalabalık dağıldı ve öğleden sonra saat üç civarında kentte hayat normale döndü. İki köylü öldü, otuzu yaralandı, kırk köylü de tutuklandı.⁶ Birçok Sovyet tarihçisi 4 Temmuz'daki bu olayı Orta Asya'daki 'isyannın başlangıcı' olarak alır.

Açıktır ki, Hokant olayının devrimci etkisi abartılmamalıdır. Sadece üç veya dört saat sürdüğü, yerel yetkililerin herhangi bir zarara uğramadığı ve düzenin kolayca ve hızla sağlandığı gözönüne alındığında

5 Ubeydullayev, *Nazare revolutsiy*, s. 85-87; *History of the USSR*, c. 6 (Moskova, 1968), s. 618-19; *Vosstaniye 1916 goda v srednei Azii i Kazakhstane* (Moskova, 1960)

6 H.T. Tursunov, *Vosstaniye 1916 goda v srednei Azii i Kazakhstane* (Taşkent, 1962), s. 3-17; *Nazare revolutsiy*, s. 89-95.

bunu bir devrim olarak görmek çok zordur. Benzer durumlar ülkenin her yerinde görüldü. Bundan çok daha önemlisi ise psikolojik etkiydi. Radyo ve televizyonun olmadığı bir dönemde insanlar söylentilere inanıyorlardı. Bunlar kısa sürede bölgeye yayıldı ve herkes binlerce ölüden söz etmeye başladı ve asilerin kaybettiğine inanan çok azdı. Hokant'daki açık protesto sembolik bir anlam kazandı ve senaryo birçok yerde tekrarlandı. Kural olarak, öfkeli köylüler askerlik listeleri hazırlayan görevlileri yakalayarak onları dövme ve listeleri yırtmaya çalışıyordu. Hükümete göre toplam 131 açık protesto olayı meydana gelmişti. Fakat bu rakam polis dosyalarındaki bilgilerle çelişmektedir ve görevlilerin hücumu uğradığı ve hattâ öldürüldüğü çok daha fazla olay vardı.⁷

Temmuz 1916 Türkistan'daki çarlık yöneticileri için en zor zaman oldu. Her yerde her çeşit karışıklık meydana geldi, fakat polis güçleri sınırlıydı. Tüm Türkistan'da yetkililerin emri altında 80.000 asker ve 10.000 polis bulunmaktaydı. Bunlar ayrıca bölgedeki Rus yerleşimciler arasından seçilen ve öz-savunma birlikleri adı verilen gruplardan da yardım alabilirlerdi. Bu iyi donatılmış gruplar özellikle sosyal kışkırtma ve acil durumlarda devreye sokulmak üzere örgütlenmişti. Rus koloniciler karşı düşmanlık, örneğin bugün Özbekistan'da kalan Dzizak bölgesinde gazavat (cihad) ilân edilerek 113 Rus'un öldürülmesi olayında olduğu gibi, bazı yerlerde Rusların katledilmeleriyle sonuçlandı. Djizak isyanı ordu tarafından zalimce bastırıldı. Bazı köyler tümüyle tahrip edildi, kentnin merkezî ateşe verildi ve yerel toprakların bir kısmına el konuldu.⁸ Djizak'daki idamlar bölge halkını o derece korkuttu ki, 25 Temmuz 1916'dan sonra herhangi bir ciddi protesto kaydedilmedi.

En fazla kamuoyu ilgisi çeken isyan Kazakistan'da yetenekli bir çete lideri olan ve nisbeten disiplinli bir Kazak ordusu kurmayı başaran

⁷ *History of the USSR*, s. 620; *Rusya Federasyonu Devlet Arşivleri, Polis Departmanı Koleksiyonu, Alt Departman 4, 1916, dosya 130, kısım I, ciltler 1-5; kısım II, ciltler 1-2.*

⁸ Z. D. Kastelskaya, *Osnovnye predpolsky vosstania 1916 goda v Uzbekistane* (Moskova, 1972), s. 115-19; Ubeydullayev, *Na zare revolyussiy*, s. 99-100; *Rusya Devlet Askerî Arşivleri, Türkistan Askerî Bölgesi, Koleksiyon 1396, Yazışmalar, indeks 4, dosya 206, s. 1-24.*

Amangeldi İmanov liderliğinde meydana geldi. İmanov güçlerini hareketli birliklere ayırdı ve aralarında iyi bir iletişim şebekesi kurdu. Ayrıca ilkel fakat etkili silâhlar üreten bazı atölyeler kurdu. Kasım ayında 50.000 kişilik bir güce erişen örgütlenmiş isyancı güçlerin yarattığı tehlikeyi anlayan merkezî hükümet General A. Lavrantiyev'in tümenini bütünüyle İmanov'a karşı savaşa gönderdi. İsyanın tepe noktası Ekim-Kasım aylarında İmanov'un güçlerinin Turgay kentini ele geçirmeye çalışması oldu. Sayısal üstünlüklerine rağmen isyancı güçler küçük fakat iyi eğitilmiş, iyi silâhlanmış kent garnizonunu yenmeyi başaramadı. Lavrentiyev'in tümeninin gelmesi ve bunun sonucunda Turgay'daki yenilgi İmanov'u taktik değiştirerek gerilla savaşına başvurmak zorunda bıraktı. Rus birlikleri gerillaları kovalayarak çoğunu yakaladılar ve öldürdüler, fakat kuvvetlerinin küçük bir kısmıyla kuzeydeki uzak bölgelere çekilen İmanov'u yakalayamadılar. İmanov bulunduğu yerden hükümeti tacize devam etti ama zorunlu askere almayı engellemeyi başaramadı.⁹

Temmuz-Eylül 1916 arasında Türkistan'daki tüm direniş merkezleri, çoğunlukla askerî güç kullanmak suretiyle bastırılmıştı. Tecrübeli, hareketli, iyi donatılmış Kazak birlikleri, sayıca üstün fakat kötü örgütlenen ve kötü silâhlanmış Müslüman köylülerden oluşan grupları kelimenin tam anlamıyla ezdiler. Birkaç kez, silâhsız halkı kurşuna dizmeyi reddeden Rus askerleri oldu, fakat bunlar istisna idi. Askerî raporlar çoğu kez isyancıların muazzam kayıplarından söz ederken, hükümet tarafındaki kayıplardan nadiren söz edilmektedir. Buna ek olarak düzeni sağlamak için özel cezalandırma seferleri gönderildi, sonuç çoğu kez yerel halkın yağmalanması oldu.¹⁰

9 Suleymanov ve Yasin, *Vosstaniye 1916 goda v Kazakhstane*, s. 108-13; *History of the USSR*, s. 620; G. Sapargiyev, *Karatelnaya politika tsarisma v Kazakhstane* (Alma Ata, 1966), s. 305, RSMNHA, Koleksiyon 1720, indeks 15, dosya 658, s. 53-5, Devlet Tarih Arşivleri (St. Petersburg), Koleksiyon 1291, indeks 82, dosya 1933, s. 446-7. İmanov mücadelesine 1917'deki Şubat devriminden sonra dahi devam etti. Daha sonra Bolşeviklere yardım etti ve Orta Asya'da Sovyetlerin yaratılmasını destekledi. Mayıs 1919'da anti-Sovyet güçler tarafından öldürüldü.

10 Rusya Federasyonu Devlet Arşivleri, Polis Departmanı Koleksiyonu, Asya ile ilgili raporlar, dosya 130, kısım X, s. 1-185, dosya 365, s. 46-7, 299-309; RSMHA, Genelkurmay Arşivleri, Koleksiyon 400, indeks 1, dosya 4524, s. 1-93.

Tecrübe, iyi yönetim ve akılcı bir programın olmayışı asileri başarısızlığa mahkûm etti. Diğer yandan çarlık hükümetinin hakkı verilmedir. Eylemlerinin çoğu yavaş fakat etkiliydi. 17 Mayıs'ta Türkistan'da sıkıyönetim ilan edildi. Toplantılar ve hükümete karşı propaganda yasaklandı. Merkezî hükümet Orta Asya soylularının ve zenginlerinin çıkarlarını kaale aldı. 23 Ağustos 1916 tarihinde zorunlu askerlik kanunu bu son kesimin lehine değiştirildi. Slav olmayan nüfustan, özellikle din adamları, polisler, talebeler, devlet memurları ve soylular askerî hizmetten muaf tutuldular. Bu kategorilerin tanımlanması Türkistan'da üst sınıfların beklentilerini karşıladı ve zorunlu askerlikle ilgili durumu tersine çevirdi. Daha da ötesi ki, bu husus son derece önemlidir, yeni kanun kişilere bir muafiyet vergisi ödeme imkânı getiriyordu. Ayrıca kişinin aynı ulustan bir ikame bularak ona ödeme yapması ve geri hizmet için yerine onun askere gitmesi mümkün hale geldi. Bu seçenek bütün hali vakti yerinde olanlar için açıktı: Nitelikli bir işçinin ayda 45-50 ruble kazanabilmeyi umacağı bir dönemde bu normalde yaklaşık 1000 rubleye maloluyordu. Bu tedbirler kuşkusuz hükümete politikasını uygulamada yardımcı oldu. İstenilen 250.000 kişinin askere alınması başarısız oldu ama 123.000 Özbek, Tacik, Türkmen ve Kazak Eylül-Kasım 1916 tarihleri arasında garnizon görevleri için orduya alındılar.

Sonuç uygulanan yolu meşrû kıldı mı peki? Toplam kayıplar ve kazançlar hâlâ hesaplanmamıştır. Hükümetin askerî kayıpları açık değildir ama ölü sayısının 500'ü geçmiş olması pek zayıf ihtimaldir. Sivil halk ise muazzam bir kayba uğramıştır. Yaklaşık 350.000 kişi evlerini terk etmek zorunda kaldı. Bazıları Çin'e veya İran'a kaçmaya çalıştı ama çoğu yolda öldü. 'Olaylardan sonra' Türkistan'da resmen 3000 kişi ceza gördü ama gerçek rakam belki de bunun yirmi katıdır. Hükümet parasını ve kaynaklarını zorunlu askerlik hizmeti getirmek yerine doğrudan ödeme karşılığı askere almaya yatırsaydı, çok daha fazla sayıda asker toplayabilirdi.¹¹

11 Ubeydullayev, *Na zare revollutsiy*, s. 114-16; K. Usenbayev, *Vosstaniye 1916 goda v Kirgizii* (Frunze, 1967), s. 232-43.

İran'da Zorunlu Askerlik ve Halk Direnişİ (1925-1941)

STEPHANIE CRONIN

School of Oriental and African Studies
Londra Üniversitesi

Ortadoğu'da iki savaş arası dönemin milliyetçi rejimleri, Şah Rıza'nın (Pehlevi) İran'ı, Mustafa Kemal'in Türkiye'si ve Haşimî'nin Irak'ı için, genel ve zorunlu askerlik hizmetine dayanan güçlü bir ulusal ordunun kurulması, devlet inşası ve ulus oluşturma'nın temel aracıydı. Her ne kadar zorunlu askerlik bu ülkelerin milliyetçi aydınları tarafından ateşli bir şekilde savunulmuşsa da, fiilen empoze edildiği her yerde büyük kızgınlık yaratmış ve hemen hemen her yerde tepkiyle karşılanmıştı. Ancak, kitlesel, toplu ve örgütlü direniş nisbeten az olmuştur. İran'da bu tür direniş 1920'lerde üç dalga halinde gerçekleşmiştir. Her ne kadar 1929 yılında aşiretler tarafından da şiddetli bir muhalefet sergilenmişse de, Ortadoğu'da eşi olmayan bir şekilde, İran'da muhalefet kırsal alanlarda değil de şehirlerde, 1927 yılında İsfahan ve Şiraz'da ve 1928'de loncalar ve ulemanın liderliğinde Tebriz'de ayakta tutulmuştur. Şah Rıza modernizasyon ve laikleşme programının ana direği olarak gördüğü zorunlu askerlik amacına geri dönülmez bir şekilde bağlı kalmış, muhalefeti oyalamaya hazır olmakla birlikte, esas olarak toplu direniş ezmeye kesin kararlı olmuştur. 1930'lara gelindiğinde bunu büyük ölçüde başarmış

bulunuyordu. Politikanın bundan sonraki uygulamasına, bireysel kaçış stratejilerine göz yumarak ve hattâ bunları teşvik ederek halkın öfkesinin yatıştırılması yaklaşımıyla destek olunmuş, bu olay, özellikle de rüşvet yoluyla muafiyetler sisteminin kullanılması ile yürütülmüştür. 1930'lar boyunca zorunlu askerlik yeni İran'ın ayrılmaz bir özelliği haline gelmiştir.

BUNİŞAH SİSTEMİ

İran'da modern zorunlu askerlik ilk kez Şah Rıza tarafından 1920'lerin ilk yarısında sistematik olarak zorlanmış olmakla birlikte, sistemin kendisi ve savunma modernizasyonu programlarındaki merkezî konumu, çok daha eski bir geçmişe sahiptir. Zorunlu askerlikle ilgili ilk girişim 19. yüzyılın başında Veliaht Prens Abbas Mirza tarafından yapılmıştı. Direkt olarak Osmanlı örneğinden etkilenen Abbas Mirza *bunişah* sistemi olarak bilinen basit bir plan geliştirdi ve bunu Rusların güneye doğru ilerlemesi önünde modern bir daimi ordu yaratma girişiminin bir parçası olarak Azerbaycan'da uygulamaya soktu.

Bunişah sistemi yeni Şah Nasreddin'in reformcu başbakanı Emir-i Kebir tarafından da ele alındı ve onun 1848 ile 1851 yılları arasında giriştiği genel devlet ve hükümet reformunun içinde, daimi bir ordu yaratma çabasının parçası haline getirildi. Her ne kadar Abbas Mirza'nın deneyi gibi, Emir-i Kebir'in daha geniş programı da başarısızlıkla sona erdiyse de, o hâlâ oldukça ilkel olmakla birlikte genel ve ülke çapında yaygın askerlik sisteminin ilk tez tesis edilmesine önyak oldu ki, bu sistem İran'da 1925 yılına kadar devam edecekti.¹

Emir-i Kebir'in yönetimi altında *bunişah* sistemi nisbeten karmaşık bir düzenleme şeklini aldı. Daha geniş idari reformların, en önemlisi de bir nüfus sayımının eksikliği ortamında, asker adaylarının temin edilmesi bireyin değil toplu olarak köyün üzerindedir. Askerî hizmet yükümlülüğü kırsal kesimde gelir takdirlerine bağlanmaktaydı. Hesaplama yönteminde, belli bir alanı ekip biçmek için gerekli saban

1 19. yüzyıldaki askerî reform girişimleri için bkz. Stephanie Cronin, *The Army and the Creation of the Pahlavi State in Iran, 1920-1926* (Londra ve New York, 1997), s. 1-7

sayısı araştırılıyor ve bir saban başına bir adam hesabıyla askerî hizmet yapabilecek erkeklerin sayısı kabaca hesaplanıyordu.²

1850'lerin başlarından itibaren, bir çeş it zorunlu askerliğ e dayanan, modern ve daimî bir orduya yaklaş an özelliklere sahip bir kurum İran'da mevcut olmuş tu. Bununla birlikte sözkonusu *nizam* alayları askerî açıdan hemem hemen tümüyle yarırsızdı. Pratikte Şah ve hükümeti, reformların yapılmasından önceki dönemde olduğu gibi, aşiretlerden alınan düzensiz süvari birliklerine dayanıyorlardı. Kendi şeflerinin komutası altında savaş an ve sadece belli bir sefer için hizmete çağ rılan bu aşiret askerleri 19. yüzyıl boyunca İran'ın sahip olduğu yegâne etkili savaş gücüydü ve bunlar 20. yüzyılın azımsanmayacak bir bölümünde de ordunun savaş gücünün önemli bir kısmını oluşturmaya devam ettiler.³

İran'daki *nizam*, Osmanlı İmparatorluğu'nda reforma tabi tutulan ordunun oynadığı rol ile mukayese edilebilecek bir konuma sahip olmadı. Anayasal devrim, Birinci Dünya Savaşı ve 1921 darbesi gibi olayların meydana geldiği bu dönemin politik ve askerî tarihinde marjinal kaldı ve 1920'lerin yeniden canlandırılan ordusu için bir nüve oluşturmayı başaramadı. Bu rol daha çok *nizam*'dan bağımsız olarak yaratılan iki yarı-modern gücün, Kazak Tugayı/Tümeni ve hükümet jandarmasının üzerine düştü ki, her iki güç de kadroları için aşiretlerden yapılan gönüllü katılıma dayanıyordu.⁴

RIZA PEHLEVİ'NİN REFORMLARI

1921 yılında Albay Rıza Han, İran Kazak Tümeni'ni kullanarak hem İran'ın genel politik tarihinde, hem de özel olarak askerî gelişmesinde

2 'Bunichah" terimi buradaki bağlamında tanımsal ünite anlamına gelen 'bunah' kelimesinden türetilmiştir. A. Rıza Sheikholeslami, *The Structure of Central Authority in Qajar Iran* (Atlanta, GA, 1997), s. 179.

3 Cronin, *The Army*, s. 5-6, 120-5.

4 A.g.e., s. 27-9, 56-7. Hükümet jandarması için, bkz. ayrıca Yrb. Parviz Afsar, *Tarih-i Jandarmiyi-yi İran* (Kum, 1332); Cihangir Kaymakamı, *Tarih-i Jandarmiyi-yi İran*, (Tahran, 1355). Kazak tugayı/tümeni için, bkz Ahmed Emiraahmedi, *Hatırat-ı Nahustin-i Sipehbud-i İran* (Tahran, 1373); Emanullah Cihanbani, *Hatırat ez-devran-ı Darahistan-ı Rıza Şah-ı Kebir* (Tahran, 1346); F. Kazemzadeh, 'The Origin and Early Development of the Persian Cossack Brigade', *American Slavic and East European Review* 15/3 (Ekim 1956), s. 351-63.

yeni bir dönemi başlatan bir darbe yaptı. Önce Divan-ı Harb başkanı, sonra 1923 yılından itibaren aynı zamanda başbakan ve 1926 yılından itibaren de Şah olarak, modern orduya dayanacak laik milliyetçilik ideolojisi temelinde, modern ve merkezî bir devlet kurma projesine girişti.⁵

Rıza Han'ın darbesinden hemen sonra *nizam*'dan geride kalan ne varsa Jandarma'ya katıldı ve bu kuruluşun kendisi de Kazak Tümeni ile birleştirildi.⁶ Bunlar yeni ordunun temelini teşkil edecekti. Askere alma için herhangi bir düzenek olmamasına rağmen, askere kaydolmayı hızlandıracak bir gelişme için planlar yapıldı. Gerçekte, 1920'lerde ordu *bunişah* sistemine dayanmaya devam ediyordu, ve bu da gönüllü başvurular ve küçük aşiret birliklerinin daimi katılımıyla destekleniyordu. Bununla birlikte, bu yıllardaki çok sayıda seferde, savaşların çoğu düzenli birlikler değil, fakat ihtiyaca göre toplanan ve dağıtılan aşiret askerleri tarafından yapılmaktaydı.

Bunişah sisteminin eksiklikleri 19. yüzyıldan beri genel olarak görülmekteydi. Modern bir ordu için özellikle ve giderek önemi artan bir dezavantaj, bu sistemin sadece işgücüne ihtiyacı çok olan tarım bölgelerinden asker toplaması ve çok sayıda işsiz kişinin bulunduğu, teknik hizmetler için daha becerikli ve eğitilmiş işgücünün bulunabileceği kentlerde uygulanmamasıydı. Daha ötesi, her ne kadar teorik olarak tüm ülkeye uygulanabilecekse de, bazı istisnalar dışında sistem sadece kısmen yürürlüğe sokuluyor, başta Azerbaycan olmak üzere ülkenin geleneksel celp bölgeleri olan yerlerde zorlanılıyor ve diğer bölgeleri, özellikle de güneyi tümüyle bu hizmetten muaf halde bırakıyordu. Kanuni muafiyetler önemli ve çok sayıdaydı: Toprak vergisinin olmadığı kent sakinleri; *seyyidler* (Peygamber soyundan gelenler); ulema, şahın arazilerinde ekim yapanlar ve tüm gayri Müslimler –Hıristiyanlar, Yahudiler ve Zerdüşter. Diğer bir ciddi problem de 1850'lerin başlarındaki ilk incelemeden beri hiçbir yeni gelir belirlemesinin yapılmamış olmasıydı. Nüfustaki hareketlilikler kotaların geçerliliğini yitirdiği ve anormal hale geldiğini gösteriliyordu. Bir kişi askere alındığında, kumandanından

5 Cronin, *The Army*, farklı yerlerde.

6 *A.g.e.*

terhis kâğıdını satın alamadığı takdirde, ömür boyu hizmet yapıyor, kaçınılmaz olarak köylüler arasında son derece tepkiyle karşılanan *bunişah* sistemi köyde 'bir baltaya sap olamayanların' askere alındığı, rüşvet ve suiistimale çok açık bir sistem haline geliyordu.⁷

1920'lerin başlarında ordu *bunişah* sisteminin ülke çapında zorla yaygınlaştırılması için ilk ciddi girişiminde bulundu. Ne var ki geçerciliğini yitirmiş kotalar ve sistemin teorik olarak yükümlü olmakla birlikte geleneksel olarak bu işten azad edilmiş bölgelerde uygulanması kırsal kesimde karışıklıklara neden oldu. Eylül 1923 tarihinde, o zamana kadar daima muaf tutulmuş olan Kirman'dan gelen haberlerde zorunlu celbin bazı köylerde paniğe neden olduğu ve askere alma memurları için çok büyük bir rüşvet kaynağı halini aldığı şeklindeydi.⁸ Gerçekten de durum o kadar kötü hale gelmişti ki, Ekim ayında komutan, askere alma memurlarının fahiş miktarlar sızdırmak istemeleri karşısında, bölgede çıkan büyük protesto nedeniyle askere alma işlemlerini durdurdu. Bazı köyler daha şimdiden terk edilmişti. Bir yıl sonra Kirman'daki durum düzelmemişti. İngiliz konsolosuna göre hem ordu hem de askerlik hizmeti halkın gözünde daha da sevimsiz hale gelmeye devam etmiş, bunun sonucunda vilâyette celp edilecek asker bulmak giderek zorlaşmıştı. Toprak sahipleri asker bulmaları için zorlanıyor ve askere kaydolmalarını teşvik için kiracılarına giderek daha büyük miktarda pay bırakmaya mecbur kılıyorlardı. 21 Ağustos 1924 tarihinde toprak sahiplerinin bir kısmı, ordunun baskısına karşı İngiliz konsololuğuna sığınma (*best*) tehdidinde bulundular.⁹

1922-26 yılları arasında sayısal büyüme yavaş ve zor bir şekilde ilerlerken tümenler hedeflenen 10.000 kişilik güçlerinin kayda değer bir şekilde altında kalıyorlardı. 1925 yılının başında, ordu hâlâ 50.000 kişiden az bir mevcuda sahipti. Rıza Han kısa sürede ordunun 'antika' askere alma yöntemlerinden sabrı tükenmiş olarak, 1923 ve

7 İran Ordusunun Örgütlenmesi Hakkında Rapor, Yarbay H. P. Picot, Durand'dan Salisbury'ye, 18 Şubat 1900, Foreign Office (bundan sonra FO) 881/7364.

8 İstihbarat Özeti (buradan sonra IS) no. 40, 6 Ekim 1923, FO371/9020/E11740/69/34.

9 IS no.40, 4 Ekim 1924, FO371/10132E9746/255/34.

1925 yılları arasında meclisten yeni bir zorunlu askerlik kanunu geçirdi. Yeniden Doğu ve Sosyalist partilerinin milliyetçi entelektüellerinden destek gördü. Kıdemli anayasa taraftarı Hasan Takizade tarafından temsil edilen bu eğilim, zorunlu askerliğe dayanan bir orduyu hem ulusal egemenliğin kurulması ve savunulması, hem de bir milli kimliğin edinilmesi ve yerleştirilmesi için zorunlu bir adım olarak görüyordu. Dini muhalefet bütün din talebelerine topyekûn muafiyet sağlayan bir imtiyaz ile nötralize edildikten sonra askerlik kanunu Temmuz 1925 tarihinde meclisten geçirildi.¹⁰

Her ne kadar din talebelerine bir muafiyet tanınmışsa da, İran'ın Hıristiyan, Yahudi ve Zerdüş azınlıklarının askere alınmaları konusundaki geleneksel Müslüman hassasiyeti konusunda hiçbir ayrıcalık yapılmamıştı. Meclisteki tartışma sırasında milletvekili Seyyid Hasan Müderris, silâh altında olmanın Müslümanların dini görevleri olmasına rağmen, gayri Müslümlerin bu tür bir yükümlülük altında olmadıklarını ve orduda hizmete zorlanmamaları gerektiğini söyleyince, bir Zerdüş milletvekili, Erbab-ı Keyhüsrev cemaatinin yurttaşlık imtiyazlarının yanısıra yüklerini de eşit olarak paylaşma hakkını ve isteğini heyecanlı bir şekilde savundu.¹¹ Her ne kadar pratikte orduda kendi askerleri ve subaylarıyla bağımsız bir birlik olarak daha şimdiden önemli bir Ermeni varlığı mevcutsa da, hükümetin gayri Müslim azınlıkların genel katılımı konusundaki ısrarı ve bu katılımın gerek resmi, gerekse de kamuoyundaki kabulü geçmişle tam bir kopuşu temsil ediyor ve milliyetçiliğin dini ve cemaatsel kimlik üzerindeki zaferini simgeliyordu. Ne var ki daha kültürlü ve politik olarak bilinçli kent liderlerinin coşkusu kırsal topluluklar tarafından tam olarak paylaşılmamaktaydı. Örneğin, Ocak 1925 tarihinde Urmiye bölgesi Hıristiyanlarının, hükümetin onları zorunlu askerlik hizmeti kapsamına almalarından çok rahatsız oldukları ve bu gelişmelerin

10 Nisan 1923 tarihinde Meclis'e sunulan Kanun teklifinin orjinal haliyle çevirisi Lorraine'den Curzon'a, 28 Nisan 1923 FO371/9021/E5823/71/34 'no'lu belgede bulunabilir.

11 Amerikan Maslahatgüzârı, W. Smith Murray'dan Dışişleri Bakanına, Washington, 24 Mart 1925, Ulusal Arşiv Mikروفilm Yayınları, Microcopy 715, Rulo 12.

gerçekten bu doğrultuda ortaya çıkması halinde göç etmeye karar verdikleri bildirilmişti.¹²

Her ne kadar zorunlu askerlik hizmeti, şeriat açısından zorunlu askerliğin meşruiyetine atıf taşırırsa da, ideolojik ilhamı açıkça modern milliyetçilikten kaynaklanmaktaydı. Bir giriş bölümünde, kanun *bunişah* sisteminin eksikliklerini ve genel askerlik hizmetinin yararlarını özetlemişti. Zorunlu askerliğin İran ordusuna milli bir karakter kazandıracığı ve ülkedeki bütün ailelere uluslarını ve bağımsızlıklarını savunmak için açık bir neden vereceği belirtilmişti. Ordu her tür saldırıyı savuşturacak kadar güçlü hale getirilecek, vergilendirme ve askerlik hizmeti daha adil olacak, toprağı ekecek sayıda kişinin yerinde kalması mümkün olacak ve ortaya çıkacak ekonomik faydalar ordunun maşalarında kullanılabilirdi. Girişin 8. bölümünde, zorunlu askerliğin İran halkı arasında yurtsever duyguların artmasını, değişik sınıflar arasında karşılıklı iyi duyguların gelişmesini ve eşitlik duygusunun yaratılmasını sağlayacağı belirtilirken, 7. bölüm ayrımcılığın önlenmesi ve kanun önünde eşitliğin faziletlerini vurgulamaktaydı.

Kanun, bazı istisnalar dışında yirmi bir yaşına giren her erkek için askerî hizmet yükümlülüğü getiriyordu ki, istisnaların en önemlileri din adamları ile din öğretmenleri ve öğrencileri ile başkalarını geçindirmekle yükümlü olan bazı kategorilerdeki erkek nüfustu. Hizmet süresi yirmi beş yıl olup, üç kategoriye ayrılmıştı: İki yılı silâh altında ve gerisi acil ihtiyat olarak geçirilecek altı yıl faal hizmet; on üç yıl ihtiyat hizmeti ve altı yıl da yerel muhafız olarak (bunlar sadece savaş durumunda çağrılacaktı). Herhangi bir yılda silâh altına alınacak olanlar, hizmet yükümlülüğü olanlar arasından kurayla belirlenecekti.

Kanunun meclisten geçmesini takiben hükümet bunun uygulanması için bazı hazırlıklara başladı. İçişleri Bakanlığı 1925 yılının ilk aylarında başlamış olan ulusal nüfus sayımını bitirinceye kadar Divanı Harb asker celbine başlayamadı. Yıl sonunda askere alma memurları nüfus sayımı için İçişleri Bakanlığı memurlarına yardım edecekleri

ve sonra da celp işlemlerine başlayacakları vilâyetlere gönderilmeden önce Tahran'da görev eğitimi alıyorlardı. 1926 yılının ilk aylarında zorunlu askerlik için hazırlık çalışmaları son derece yavaş ilerliyordu. Şah Rıza'nın 7 Kasım'da kanunun uygulamaya geçilmesini emreden kararnamesi ancak Ekim ayında imzalandı. Kasım başlarında asılan ilanlar Tahran'da 1905 doğumlu tüm erkeklerin oturdukları semte göre belli günlerde askere alma komisyonlarına başvurmaları ihtar ediliyordu. Orada bulunmamanın cezası ise mecburi celp ve iki yıl yerine üç yıl hizmetti. Muafiyete hak kazanmış olanların ilgili makamlardan evrak getirmeleri istenmekteydi.

Askere alma komisyonu Kasım sonlarına doğru Tahran'da işini bitirdi ama sonuçlar belirgin şekilde beklenenin altındaydı. Kur'a ile belirlenen 1468 kişiden 1160 tanesi ortaya çıkmamış, geri kalan 326 tanesi askere alınmıştı. Mevcut olmayanlar ya firar ettiler ya da hiç yoklardı, şöyle ki, meclis seçimlerinde fazladan oy kartı almak isteyenler tarafından nüfus kütüklerine hayali isimler girilmişti.¹³

Sözkonusu tedbirlere karşı genel bir muhalefetin, tüm ülke çapında varlığı derhal ortaya çıktığı için, Savaş Bakanlığı hükümet denetiminin daha kuvvetli ve ordunun daha güvenilir olduğu Tahran ve çevresinde askerlik kanununu uygulamaya başladı. Örneğin Kirman'da kanunun kabulüyle ilgili duyuru açık bir endişe ile karşılanırken, Kasım'ın ilk günlerinde Tahran'daki askerlik komisyonunun çalışmaları hasmane gösterilere neden olmuştu. Bizzat ordu içerisinde de Şiiilerin kutsal kentleri olan Necef ve Kirman'daki ulemanın zorunlu askerliğe karşı fetva verdikleri ve bu tedbirlerin İngilizlerin işi olduğu yolunda söylentiler yaygınlık kazanıyordu.

1926 sonunda zorunlu askerlik hizmetinin zorla uygulanması hemen hemen tümüyle başkent ve çevresiyle, Tahran, Kazvin ve Hermedan kentleriyle sınırlıydı ve buralarda dahi ortaya çıkan sonuçlar hayal kırıklığı yaratmıştı.

Muafiyetler çok fazlaydı ve silâh altına alınanların sayısı 2000-

3000'i aşmıyordu. 1927 başlarında hükümet kanunun bütün ülkede daha enerjik bir şekilde uygulanması için açık niyetini formüle etti. Tüm vilâyet merkezlerinde askere alma daireleri açıldı ve çağrı afişleri asıldı. Hemen ardından ortaya güçlü bir muhalefet çıktı. Örneğin, Ocak ayında Sultanabad'da askere alma memurlarının gelmesini takiben karışıklıklar oldu. Çarşılar kapandı ve askerlik komisyonunun bürolarına hücum edildi. Bu karışıklıklar ancak daha fazla asker sevkedilmesiyle bastırılabilirdi.¹⁴ Ne var ki, hükümet kararlılığını sürdürdü, ancak kısa sürede askere alma işlerinin büyük suistimallerle birlikte yürüdüğü gerçeğini gözardı etmek imkânsız hale geldi. Mayıs ayında İçişleri Bakanlığı ve Savaş Bakanlığı temsilcilerinden oluşan bir ortak komisyon mecburi hizmetin zorla uygulanmasında kullanılan yöntemlerle ilgili şikâyetleri incelemek üzere vilâyetleri dolaşmaya çıktı.

Zorunlu askerlik karşısında yoğun bir kızgınlık olmakla birlikte, bu zamana kadar sadece kendiliğinden ve dağınık bir meydan okumayla karşılaşmıştı. Ancak 1927 yılı sonbaharında güney İran kentlerinde yapılan zorunlu askere alma işlemleri dramatik, bağlantılı ve iyi örgütlenmiş bir halk direniş i ortaya çıkarttı. 1921 yılı öncesinde tarıma dayalı *bunişah* sistemi geleneksel olarak güneyde zorlanmamıştı ve 1920'lerin başlarında Fars ve Kirman köylülerinden asker toplama girişimleri büyük bir şaşkınlık ve düşmanlıkla karşılanmıştı. Zorunlu askerliğin güney kentlerinde daha önce görülmedik şekilde zorlanması kent halkı açısından tahammül edilebilir bir şey değildi ve özellikle loncalar yeni kanuna toptan karşı çıktılar.

ZORUNLU ASKERLİĞE KARŞI PROTESTO

Güney İran'da zorunlu askerliğe karşı protesto, loncalar ve çarşılardaki tüccarlar arasındaki geleneksel bağlantılarını sonuna kadar kullanan ulema tarafından yönetildi. Askerlik kanununun meclisten geçirilmesi sırasında dinî kesimden gelen milletvekilleri çok az muhalefet göstermişlerdi ama ulema arasında askerlik hizmetinin laikleştirici et-

¹⁴ IS no. 1, 8 Ocak 1927, FO371/12285/E512/34/34; IS no. 2, 22 Ocak 1927, FO371/12285/E883/34/34.

kisinin yarattığı endişe açıkça görülebilmekteydi. 1927 yılına gelindiğinde zorunlu askerlik hizmeti, ulema için, merkezî hükümete ve Şah'a karşı örülmüş düşmanlık ağına dolaşıp kalmıştı.¹⁵ Rıza iktidar yolunda yükselirken birleşik dinî muhalefet karşısında daima geri adım atmış ve kritik anlarda uzlaşmaya gitmişti ki, bunun en önemli örneği 1924 yılında cumhuriyetçilikten vazgeçmesiydi. Fakat 1927-28 yıllarında, yeni kurulan hanedanın istikrara kavuşmasını takiben bir dizi rejimi laikleştirici ve merkezileştirici reformlar getirmiş ve bunları tehditkar bir tutum içerisinde uygulamaya başlamıştı. Ulema kendisiyle hükümet arasındaki dengenin kesin bir şekilde kendi zararlarına bozulmakta olduğunun farkındaydı. Savunmadaydılar ama mücadeleye hazırlanıyorlardı. Özellikle 1927 yılında hızlandırılan ve kendi rollerini, konumlarını ve gelirlerini tehdit eden, ve gerçekten de çok sayıda alt düzeyde din adamını geçim olanağından mahrum eden İran'ın adalet sisteminin yeniden örgütlenmesi ve laikleştirilmesi girişimine karşı öfkeliydiler. Hızlı ve köklü kültürel laikleşmeyi ve zorunlu birlikteliği haber veren bir başka ani değişiklik ise Ağustos başlarında hükümetin Fransız kepine benzeyen 'Pehlevi şapkası'nı İran erkekleri için resmi şapka olarak kabul etmesiydi.¹⁶ Ulema ayrıca modernleşmenin güçlü savunucularından Şah'ın yeni bakanı Abdül-Hüseyin Teymurtaş'ın yükselişinden rahatsızlık ve endişe duyuyor, onun Şah'ı kendilerine karşı etkilediğini düşünüyorlardı. Özellikle Ağustos 1927 tarihinde Teymurtaş ve diğer önde gelen laiklik taraftarlarının Yeni İran Partisi'ni kurmalarından rahatsız olmuşlardı ki, türban giyen ulemaya karşı bir tutum olarak, Pehlevi şapkası giymeyen herkes kesin olarak bu partinin dışında tutuluyordu. Ulema ayrıca halkın çoğu tarafından altıncı meclis seçimlerine yetkililerin hile karıştırmasına duyulan öfke ve olumsuzlamayı serbestçe dile getiriyordu.

Rejim ile ulema arasındaki sürtüşme 1927 yılında bir dizi ola-

15 Örneğin bkz. Shahrugh Akhavi, *Religion and Politics in Contemporary Iran: Clergy-State Relations in the Pahlavi Period* (New York), 1980.

16 Houchang E. Chehabi, 'Staging the Emperor's New Clothes: Dress Codes and Nation-building under Reza Shah', *Iranian Studies* 26, no. 3-4 (1993), s. 209-33.

yın çıkmasına neden oldu. 16 ve 25 Nisan arasında Şiraz'da pazarlar kapalı kaldı, bazı olaylı kitlesel gösteriler meydana geldi ve önde gelen *müçtehid*lere ve meclise, kadınların nüfus sayımında kaydedilmesini telin eden alt düzeyde bir mollanın yetkililer tarafından sürgüne gönderilmesine karşı çıkan telgraflar gönderildi. Askerî yetkililer geri adım atmaya mecbur kaldılar ve sürgündeki mollanın dönmesine izin verdiler.¹⁷ Ağustos sonlarında İsfahan uleması, Şah'ı ve Pehlevi şapkasını eleştiren bir vaizin tutuklanmasını protesto için gösterilere liderlik yaptı. Sekiz gün boyunca İsfahan pazarları kapalı kaldı ve telgraf ofislerinin önünde Tahran'a telgraf çekmek isteyen kalabalıklar toplandı. Vaiz serbest bırakıldı, ulema bunun üzerine polis şefinin görevden alınmasını talep etti ve bunu başardı.¹⁸ Ekim ayında Tahran, İsfahan ve Meşhed uleması Yeni İran Partisi'ne karşı bir kampanya başlattılar. Tahran'ın önde gelen din adamları kenti terk etme, İsfahan'dakiler de Kum şehrine giderek *best* (sığınma) tehdidinde bulundular. Bunun üzerine, partinin yol açması kaçınılmaz olan huzursuzluklardan her halükarda yılmış olan Şah onlara faaliyetlerine son vermelerini salık verdi.

Bu çatışmaların göstermiş olduğu gibi, ulema hâlâ yerel düzeyde sınırlı zaferler kazanmaya muktediri. Bununla birlikte önemli bir konuda rejime muhalefet kapasiteleri ulusal düzeyde liderlik yapabilecek bir şahsın yokluğu nedeniyle ciddi şekilde kısıtlanmaktaydı. Vilâyetlerdeki ulemanın giderek gözlerinin içine baktığı başkentteki birkaç müçtehit, merkezî hükümetten gelen baskılara son derece açık durumdaydılar. Bu nedenle zorunlu askerliğe karşı hareketin ağırlık merkezi muhalefetin en şiddetli olduğu Güney İran'a kaydı.

İsfahan'ı Şiraz ile Tahran, Meşhed ve Kazvin'i de kapsayan bölgedeki diğer kentler takip etti. Ancak güneydeki İsfahan ve Şiraz zorunlu askerliğe karşı muhalefetin lideri oldular ve öyle kaldılar. Protestolar yaşlı *müçtehit* Ayetullah Hacı Ağa Nurullah İsfahani'nin, İsfahan

17 IS no. 9, 30 Nisan 1927, FO371/12285/E2318/34/34.

18 IS no. 3, 3 Eylül 1927, FO371/12286/E4109/34/34.

halkından gelen bir talep üzerine kutsal Kum şehrine giderek,¹⁹ zorunlu askerliğe karşı kampanyanın liderliğini oradan yürütmeyi kabul etmesiyle başladı.²⁰ Ayrıca Kum şehrindeki en önemli dini lider Şeyh Abdülkerim Ha'iri'nin kampanyada faal bir rol oynaması arzu ediliyordu.²¹ İsfahanî ve aralarında Ayettulah Mirza Hüseyin Fişariki'nin de bulunduğu bazı meslektaşları Kum şehrine yerleştiler ve orada Tahran'dan ve diğer kentlerden gelen dini temsilcilerle buluştular ki, bunlar arasında Şiraz, Hemedan, Meşhed ve Tebriz ile Irak'taki Nəcəf'den gelenler vardı. Ne var ki İsfahanî Kum şehrindeki dini grubun desteğini almayı başaramadı ve kişi olarak her zaman politik tarafsızlığını korumuş olan Ha'iri bu tutumunun devam ettiğini açık şekilde beyan etti. İsfahanî, Kum'da ona katılan diğer ulemanın birkaç istisna dışında çok önemsiz kişiler olması nedeniyle daha da zayıfladı.

Şiraz'da yükümlülerin geleceği ilk gün 8 Ekim olarak tespit edilmişti. O gün Şiraz'daki çarşılar kapandı ve zorunlu askerliği protesto etmek için kapalı kaldı ve ticaret durma noktasına geldi.²² Benzer eylemler İsfahan'da ve daha az bir oranda Kirmanşah, Kazvin ve Tahran'da meydana geldi. Muhalefetin en kararlı olduğu İsfahan ve Şiraz çarşıları üç ay boyunca kapalı kaldı. Meslek loncaları zorunlu askerliğe çok sert şekilde karşı çıkıyorlardı ve 16 Ekim'den itibaren Şiraz ve başka yerlerde genel grev ilan ederek marangozlar, duvarcılar, tuğlacılar ve benzerlerinin işi bırakmalarını sağladılar. Tahran'da sadece çarşılar kapanmakla kalmadı; polise rağmen bazı kalabalıklar meclis önünde gösteri yapma girişiminde bulundular. Şah'a dilekçeler verildi fakat bunun da hiçbir yararı olmadı. Şah zorunlu askerliğin meclis tarafından getirilmesi ve kendisinin de anayasal bir hükümdar olması nedeniyle kanunu yürürlüğe koymaya mecbur olduğunu belirten imalı bir cevap verdi.²³

19 Sekizinci İmam'ın kızkardeşi Fatma'nın gömüldüğü yer olan kutsal Kum şehri Şii öğretisinin önemli bir merkeziydi ve dünyevi otorite ile çanşma içerisinde olanlara *bast* sağlama geleneğine sahipti.

20 Hüseyin Mekki, *Tarih-i Bist Salâh-i Iran*, 8 cilt (Tahran 1323), c. 4, s. 415-39.

21 Yıllık Rapor 1927, Clive'dan Chamberlein'a, 21 Mayıs 1928, FO371/13069/E2897/520/34.

22 Konsolos Chick, Şiraz'dan Clive'a, 22 Ekim 1927, FO371/12297/E4979/520/34.

23 IS no. 21, 15 Ekim 1927, FO371/12286/E4742/34/34.

Hükümet baş ta bu geliş melere karşı kayıtsız kaldı. Güney kentlerinden baş kente gelen protestolara verilen tek yanıt karış ıklığ a meydan vermemek kaydıyla isteyenlerin iş yerlerini kapalı tutmaya devam edebilecekleri şeklinde oldu. Yerel yetkililer, muhalefetin derinliğini ve durumun vehametini daha iyi anladıkları için daha aktif bir tutum içersine girdiler ve bir propaganda savaşına girişerek protestocuları daha fazla faaliyette bulunmaktan caydırmaya çalış tılar. Şiraz'da askerî vali, zorunlu askerlik kanunundan meclisteki milletvekillerinin sorumlu oldukları fikrinden hareketle, meclisteki Şiraz milletvekillerinin 11 Ekim'de muhalefet temsilcilerinden oluşan bir heyetle buluşmalarını sağladılar. Ne var ki meclisteki milletvekilleri heyetin fikrini değ iş tirme konusunda tam bir başarısızlık gösterdiler ve gerçekten de bu karşılaşmanın sonucunda terslenip aşağılanmaya maruz kaldılar. Heyet kaba bir şekilde hem meclisin meş ruyetini, hem de rejimin anayasal usuller konusundaki saptırmalarını lânetledi. Şirazlılar kendi milletvekillerine kendilerinin gerçek temsilcileri olmadıklarını, hükümeti temsil ettiklerini ve onların tepesine zorla indirildiklerini; 1916'dan beri düzgün bir şekilde seçilmiş bir meclis gelmediğini ve anayasaya göre beş müçtehidin mutlaka mecliste ve mecliski iş lerin yürütülmesinde söz sahibi olmaları gerektiği, ve meclisten geçirilen diğ er kanunlar hükümet tarafından hiç e sayıldığı ve görmezlikten gelindiğine göre, kendilerini ilgilendirdiği kadarıyla zorunlu askerlik kanununun da aynı akıbete uğrayacağını söylediler.²⁴

İsfahan'da sıkıyönetim ilân edildi, takviye askerler geldi, fakat yetkililer burada ve Şiraz ile Kum kentlerindeki grevleri sarsmayı başaramadılar. Bununla birlikte, her ne kadar kanunlar gözden geçirilmediği takdirde terörist eylemlerin başlayacağı tehdidini savuran bazı bildiriler Şah'ın eline ulaştıysa da, Tahran'da zorunlu askerlik karşıtı baş kaldırırlar azaldı. Hükümet uzlaş ma ve geri çekilme konusunda kesin bazı iş aretler verdi. 24 Ekim'de Şah ulema, tüccarlar ve milletvekillerinden çağ ırdığı gruplara, ana teması İslâm'a şahsi bağlılığı olan

²⁴ Konsolos Chick, Şiraz'dan Clive'a, 22 Ekim 1927.

uzun bir söylev verdi. Bu durum, sözkonusu söylevi Şah'ın dinî kesimden duyduğu korkunun bir itirafı olarak gören ulemayı cesaretlendirdi.²⁵ Hükümet polise ve askere Tahran'da zorunlu askerlik karşıtı gösterilere karşı ılımlı davranma talimatı verdi ve Şah ayrıca çağrı işlemlerinin de ılımlı şekilde yürütülmesi için emir verdi. 12 Kasım'da Tahran'da çağrı işleri tümüyle durduruldu. Daha ötesi, çağrılan 3342 kişiden askere alınan 1111 kişiye, çağrıya icabet ettikleri halde şimdilik silâh altına alınmayacaklarını belirten bir sertifika verildi.²⁶ Bu şekilde, hükümet, yeni bir strateji tayin ederken krizi büyütmemeye ümidini taşıyordu.

Her ne kadar Şah protestolar karşısında büyük bir öfke duyduysa da, politik gerçeklerle ilgili keskin kavrayışı ve politik tehlikeyi değerlendirmesi uzlaşma görüntüsü altında taktik bir geri çekilme gerekliliğine işaret ediyordu. Kasım başlarında bakan Abdül-Hüseyn Teymurtaş'ı ulema, özellikle de Isfahan'dan buraya sığınanlar ile görüşmek üzere Kum'a gönderdi. Ne var ki Isfahan uleması onunla görüşmeyi reddedince, Teymurtaş fazla bir şey elde edemedi.²⁷ Şimdi, Şah'ın zorunlu askerlik konusunda ulema ile uzlaşmaya hazır olduğu düşünülüyordu. Etrafa yayılan söylentilere göre askerlik kanunu yürürlükten kaldırılmayacak, ancak bir süre çok ılımlı bir şekilde yürütülecek; askerlik çağındaki erkekler her yıl çağrılmakla birlikte muafiyet satın alabilecekler ve mümkün olduğu oranda sadece gönüllüler silâh altına alınırken, zorunlu celp yalnızca köylerden yapılacaktı. Hükümet zorunlu askerlik politikasının merkezî ilkelerini terk etmeden, açıkça daha varlıklı kentli unsurların, özellikle de loncaların muhalefetini bastırmak istiyordu.

İzlenen bu yol ile bir anlaşmaya varılması pek mümkün değildi. Hareketin liderliğini sağlam bir şekilde elde etmiş olan ulema sadece zorunlu askerliği sevmediklerinden değil, fakat rejimin yaptığı reformların genel istikametine tepki gösterme ve kendi güçlerinin sürekli ola-

25 IS no. 22, 29 Ekim 1927, FO371/12286/E4982/34/34.

26 IS no. 24, 26 Kasım 1927, FO371/12286/E5446/34/34.

27 Clive'dan Chamberlain'e, 5 Kasım 1927, FO371/12293/E4979/520/34.

arak azalmasına karşı muhalefet temelinde de harekete geçmişlerdi. Halkın zorunlu askerliğe karşı muhalefeti kendiliğinden, gerçek ve içtenlikli olup askere alma komiserlerinin suiistimalleriyle artmışken; politik olarak daha bilinçli olan kesimlerin hükümete karşı yakınmaları ise esas olarak Şah'ın, askeriyenin ve hükümetin seçimlere müdahalesine karşı duydukları kızgınlıktan kaynaklanıyordu. Gerçekten de o sırada toplanmış olan meclisin anayasa dışı yollarla seçildiği görüşü hemen herkes tarafından paylaşılmaktaydı. Aradan bir ay geçtikten sonra, İsfahan ve Şiraz'daki çarşıların kapalı olması ile loncaların grevi eskisi kadar sıkı bir şekilde sürüyor, ve diğer kentlerdeki ulemaya harekete katılmaları için sürekli zorlama yapılıyordu. Her ne kadar büyük tüccarlar el altından belli bir miktar iş yapıyorlarsa da, daha küçük işletmeler gerçek bir sıkıntı yaşıyorlar; çıraklar, küçük esnaf ve loncaların içinde bulunduğu büyük zorluklar ise onlara yarım yevmiye sağlayacak bir düzenleme ile hafifletilmeye çalışılıyordu.²⁸ Ulema kesimi grevin sürdürülmesi için büyük bir para harcamaktaydı. Ayetullah İsfahanî gibi bazı ulema çok zengindi ve İsfahanî kendi kentindeki hareketi bizzat finanse ediyordu.

Teymurtaş'ın Kum şehrine ziyareti *bestcilerin* tutumunda herhangi bir yumuşama yaratmamıştı. Kum şehrindeki ulema amaçlarının ne olduğu konusunda hiçbir kesin açıklama yapmamıştı ama durum çok sayıda şikâyet ve talebin işe karışmasıyla giderek karmaşıklaşıyordu. Her ne kadar protestolar ilk başta zorunlu askerliğe karşı tepki nedeniyle başlamışsa da, şimdi ulemanın elde etmek istediği birçok başka amaç vardı. Yeni Adalet Bakanı'ndan nefret ediyorlar, Teymurtaş ile onun saraydaki rolünden de hiç hoşlanmıyorlardı. En önemlisi, anayasaya saygı gösterilmesini, Şah'ın anayasal bir hükümdar olmasını, hükümet işlerini tümüyle sorumlu bir kabineye bırakmasını, seçimlerin hür olmasını, milletvekillerinin Şah veya ordu değil halk tarafından seçilmesini ve hepsinden önemlisi, şeriata aykırı hiçbir iş yapılmasını garanti etmek için meclise sunulan tüm kanun tekliflerini göz-

²⁸ Konsolos Chick, Şiraz'dan Clive'a, 8 Kasım 1927, FO371/12293/E5207/520/34.

den geçirecek beş müçtehitten oluşan bir üst komite öngören anayasa maddesinin uygulanmasını istiyorlardı. Onlar için bu son madde o kadar önemliydi ki, bu komite olmadan meclisten geçen bütün kanunları Anayasa'ya aykırı ve geçersiz sayıyorlardı. Bu görüşler kuvvetli bir silâhtı. Ulema özellikle beşinci ve halihazırda meclisin çıkardığı kanunları ve ayrıca özel olarak Kaçar hanedanına son veren yasayı hedef alıyor, böylece Şah'ın yeni kurulmuş monarşisinin meşruiyetini tehdit ediyordu.²⁹

Bu arada askerî yetkililer zorunlu askerliği uygulama konusunda bir gösteriş peşindeydiler. 16 Ekim'de Güney Bölgesi komutanı General Mahmud Han ile askere alma işlerinden sorumlu albay, Isfahan'dan Şiraz'daki basına telgraf çekerek 517 yükümlü ile 92 gönüllünün askere alındığını söylediler, ancak Isfahan'daki İngiliz konsolosuna not defterine 'bazı yükümlüler başvuruda bulundular. Fakat sadece hizmet dışı kalmak için geçerli bir mazereti olanlardı bunlar'³⁰ diye yazmıştı. Bu arada, gönüllülerin başvurusu ise makul bir para sarfı ve sivil kıyafetler içerisindeki eski askerlerin kullanılmasıyla elde edilmiş bir görüntüydü.³¹ Nihayet bazı ertelemelerden sonra Isfahan'daki tüm yükümlüler 27 Kasım'da bizzat başvuruda bulunmaya çağrıldılar. Çağrılanlardan yaklaşık 550 tanesi muaf tutuldu, yaklaşık 300'ü geldi ve yaklaşık 500 tanesi de çağrıya yanıt vermedi.

BİR ANLAŞMA

Teymurtaş'ın Kum şehrindeki misyonunun başarısız olmasından sonra Şah durumun giderek tehlikeli bir hal aldığını anladı. Sansüre rağmen grevle ilgili haberler ülkede yayılıyor ve sürekli olması merkezî hükümetin güçsüzlüğü ve Pehlevi rejiminin sivil ve askerî kontrolünün zayıf olduğu izlenimini veriyordu. Başlangıçta Şah askerlik kanununun değiştirilmesinin meclisin işi olduğunda ısrarlıyken, gerek meclis başkanının Şiraz ulemasına cevabında, gerekse de başbakanın ticaret

²⁹ Clive'dan Chamberlain'e, 19 Kasım 1927, FO371/12293/E5207/520/34.

³⁰ Atıf yapılan yer, Konsolos Chick, Şiraz'dan Clive'a, 1 Aralık 1927, FO371/13056/E40/40/34.

³¹ IS no. 22, 29 Ekim 1927.

kesiminin önde gelenleriyle yaptığı konuşmada zorunlu askerliğin uygulanmasında ılımlı davranıldığına dair basmakalıp laflar tekrarlanmaktaydı. Aralık başında Şah'ın bir anlaşmaya varılması konusundaki sabırsızlığı son haddine vardı. 10 Aralık'ta başbakanı yanında Teymurtaş ve iki Tahran'lı din adamı olduğu halde Kum şehrine gönderdi. Bu heyet ayın 14'ünde ulema ile bir anlaşmaya varmış olarak geri döndü. Bunun maddeleri hemen açıklanmadı ama ertesi gün basın Şah ve ulema arasında gönderilmiş olan telgrafların kopyalarını yayınladı. Telgraflar muğlak fakat övgü doluydu ve ulemadan gelen ve Şah'ın İran'ın kurtarıcısı olarak söz edildiği telgraf alenen Teymurtaş'ın etkisi altında kaleme alınmıştı. Ayetullah Fişarikî ile iki diğer din adamının yanısıra Ayettulah İsfahanî tarafından da imzalanan telgrafın sonunda, İran'ın yegâne kurtarıcısı tarafından yapılacak işlerle İslâm'ın ve Müslümanların mutluluğa kavuşacakları ümidi dile getiriliyordu. Şah'ın yanıtı da İslâm'ın şanını ve büyüklüğünü korumaktan ve ruhanî liderlerin tüm saygınlığını ve şerefini korumaktan başka bir amacı olmadığını ifade ediyordu.³²

Birkaç gün sonra iki ulema Kum'dan Tahran'a geldi ve aşağıdaki beş maddenin kabulü üzerine hükümetin imzasını alarak geri döndü.³³

1) Gelecek meclis askerlik kanununu gözden geçirecekti.

2) Anayasada öngörüldüğü şekilde, beş kıdemli *müçtehit* meclisin çalışmalarını gözetim altında tutacak bir komite oluşturacaklardı.

3) Vilâyetlerdeki basının İslâm'a aykırı herhangi bir şey yayınlamasını önlemek için dinî gözetimciler olacaktı.

4) Şarap içme ve kumar vs. gibi İslâm tarafından yasaklanan uygulamalar kesinlikle önlenecekti.

5) Adalet Bakanlığı tarafından yeni kurulmuş olan Merkezî Adalet Mahkemesi'nde toplanan kişisel işler ve yeminli ifadelerin idaresi vb. gibi hususlar için çok sayıda küçük dinî mahkeme yeniden kurulacaktı.

32 Çeviriler Konsolos Chick, Şiraz'dan Clive'a, 1 Aralık 1927 tarihli yazışmalar içerisinde bulunmaktadır.

33 Clive'dan Chamberlain'e, 29 Aralık 1927, FO371/13056/E375/40/34.

Anlaşıldığı kadarıyla hükümet, gelecek seçimlerde müdahale olmayacağına taahhüdünü de içeren diğer konularda da sözlü garanti vermişti.

Basına göre bu koşullar aşağı yukarı Teymurtaş ile İsfahanî arasında yapılan ateşkeste ortaya konulan hususların aynısıydı; ancak Tahran'dan hükümetin imzasını taşıyan belgeyle dönen ulema Kum şehrinde son derece soğuk karşılandı. *Bestciler* bu koşulların en azından bazılarının hükümet tarafından derhal yürürlüğe konulmasını görmek üzere temsilcilerinin başkentte kalacağını ummuşlardı ve bu arada askerlik kanununun gözden geçirilmesinin gelecek meclise kadar ertelenmesi de son derece büyük bir tatminsizlik yaratmıştı. İlk başta, Kum şehrinde toplanan başlıca müçtehitlerin, özellikle de aralarındaki en önemli kişi olan Ayetullah İsfahanî'nin nasıl bir yol izleyeceği belirsizdi ama 26 Aralık tarihinde neredeyse doksan yaşına gelmiş olan ve bir süredir hasta bulunan İsfahanî öldü.³⁴ Bu durum, zorunlu askerlik karşıtı hareketi liderinden mahrum bıraktı ve ayrıca diğer ulemanın halk üzerindeki etkisini genel olarak azalttı, ateşkesin daimi bir anlaşma haline gelme ihtimalini arttırdı.

İsfahan ve Şiraz halkı bu dönemde mücadeleden son derece yorğun düşmüşlerdi ve kışın gelmesi hem morallerini hem de Kum şehrindeki *bestcilerin* kararlılığını zayıflatmışken, görüşmelerin kritik bir anında İsfahanî'nin ölmesi ile moralleri daha da bozuldu. İşin esasında İsfahan çarşısı 4 Aralık'ta, anlaşma daha resmen tamamlanmadan açılmıştı ve Şiraz'da grev 27 Aralık tarihinde sona erdi. Kriz sona erdiğinde bu hükümetin başarısı olarak algılanmış, ulemaya ise çok az prestij kazandırmıştı. Hükümetin bazı tavizler veren bir anlaşma imzalamış olduğu doğrudu ama halkın çoğu bunun üzerinde yazılı olduğu kâğıt kadar bile değeri olduğuna inanmıyordu.

Zorunlu askerliğe direniş en örgütlü ve uzun olarak, ulema ve loncaların liderlik yaptığı güney kentleri İsfahan ve Şiraz'da görüldü.

³⁴ İsfahanî'nin ölümü derhal onun Tahran'daki yetkililerden gelen emirle zehirlendiği yolunda söylentilerin yayılmasına yol açtı. Her ne kadar Şah rejimi muhaliflerin gizlice öldürme alışkanlığı geliştirmekteyse de, o yaşta ve hasta olduğu için doğal nedenlerle ölmüş olabilir.

Diğer yerlerde protestolar kendiliğinden patladı. Örneğin, 11 Aralık'ta Reşd kentinde zorunlu askerliğ e karşı kadınların liderlik ettiğ i ciddi gösteriler yapıldı, çarşılar kapatıldı. Gösteriler yirmi ölüyle son buldu. Sıkıyönetim ilan edildi. Sıkı bir sansür uygulandı ve halkı korkutmak için başkentten zırhlı bir araç gönderildi.³⁵

Hükümet, yükümlülerin askere alınmasında zaten çok ılımlı bir tutum sergilemeye karar vermiş ti ve 1927 yılının sonlarına doğru bu iş sadece görüntüyü kurtarmak için sürdürülüyordu. Aralık ayı içerisinde, Tahran'ın kazalarında askere alma hemen hemen tümüyle gizli bir şekilde ve fiilen gönüllülük esasında yürütülüyordu ve Kirmanşah'daki komisyon işini tamamladığını açıkladığında sadece elli yükümlü askere alınmış ti. Yıl sonunda, ülkenin bütün kentlerinde her halükârda çok gevşek bir şekilde uygulanmış ve ancak son aylarda ilçelere uzatılmış olan celp işlemleri geçici olarak tümüyle durdurulmuş ve köylerden gelen az sayıdaki gönüllü pratik olarak eski gönüllü maaşıyla silâh altına alınmış ti. İlk başından beri kullanılmış olan yöntemler büyük bir insan gücü sızmasına neden olmuş tu ve 1927 yılı boyunca silâh altına alınan yükümlülerin sayısı muhtemelen 3000'i geçmedi.

1928'in ilk altı ayı boyunca kanunun uygulanmasında ılımlı tutum devam etti. Ancak kanunun yürürlüğe sokulması için girişimde bulunulan her yerde belli bir direniş le karşılaşıldı. Örneğin 1928 yılının Ocak ayının ilk günlerinde Azerbaycan'da bir kent olan Merağa'da yurttaşların askerlik amacıyla zorunlu olarak kaydedilmesiyle ilgili karışıklıklar çıkarken, Isfahan vilâyetinde zorunlu askerlik yanlısı bir molla Bahtiyarî aşireti mensupları tarafından öldürüldü.³⁶ Askere alma komisyonlarının çalışmaları duraklamalı olarak ve güçlkle sürdürülebildi ve bunlar gayretlerini, kentlerde loncaların önderlik yaptığ i daha varlıklı kesimler gibi örgütlü, toplu ve sürekli bir muhalefet yürütebilme kapasitesine sahip olmayan köylüler üzerinde yoğunlaştırdılar. Ocak ve Şubat aylarında Isfahan vilâyetinde faal olan bir ko-

35 IS no. 26, 24 Aralık 1927, FO371/13055/E584/38/34.

36 IS no. 2, 21 Ocak 1928, FO371/13055/E722/38/34, IS no. 4, 18 Şubat 1928, FO371/13055/E1301/38/34.

misyon vardı ama İsfahan kentinden hiçbir yükümlü silâh altına alınmadı, alınanlar sadece köylerden gelenlerdi. Nisan ayında bu kanunu İsfahan'ın içinde uygulamak için bir başka girişim yapıldı fakat oluşan yaygara ve çarşıların yeniden kapanması üzerine bunun da devamı gelmedi. Bununla birlikte komisyon çevre köylerde faaliyetlerine devam etti ve anlaşıldığı kadarıyla çok az asker fakat epeyce para topladı.³⁷ Nisan sonunda Hamedan kentinde zorunlu askerlik uygulanamazken, etrafındaki köylerde de kayda değer zorluklarla karşılaşılıyordu. Yine, eylül ayında Reşd kentinde yaklaşık 800 asker eğitim görmekteydi ve bunların hepsi çevre köylerden gelmişti.

Askere alma komisyonlarının çalışmaları etkinsizlik, yetersizlik ve yolsuzluklar nedeniyle sıkıntı içerisindeydi ve bunlar paradoksal olarak hükümetin bu politikanın ılımlı bir şekilde yürütülmesi kararıyla daha da kötü hale geliyordu. Reşd kentinde yükümlülerin kaydı 7 Şubat'ta sona erdi. Komisyon Tahran'a 1158 yükümlüden 158'inin silâh altına alındığını ve 557'sinin muaf tutulduklarını, geri kalanının da muayeneye gelmediklerini söyledi. Kürdistan'da komisyon işini bitirdiği zaman sadece yaklaşık 60 yükümlü silâh altına alınmıştı. İsfahan bölgesinde yükümlü olabilecek kişilerin sadece yüzde 40'ı kaydolmuştu, fakat askere alma memurlarının şefi ile yardımcısının rüşvetlerle kayda değer bir servet yapmakta oldukları bildirilmekteydi.³⁸

YENİ ÇATIŞMALAR

1928 yılının ortalarında Şah zorunlu askerliğin yeni bir kararlılıkla uygulamaya konulmasının zorlanması için vaktin geldiğini kararlaştırdı ve tümen komutanlarına bu işin başarılması için ellerinden gelen her şeyi yapmalarını emretti. İçişleri Bakanlığı tüm valilere zorunlu askerlikle ilgili memurlara her türlü yardımda bulunmalarını emretti ve hem ulusal hem de yerel basında zorunlu askerlik hizmetini yurtsever bir vazife olarak destekleyen enerjik bir kampanya açıldı. Eylül başlarında tüm ülkede yükümlülerin silâh altına alınması için artan bir faali-

³⁷ IS no. 9, 28 Nisan 1928, FO371/13055/E2673/38/34.

³⁸ IS no. 6, 17 Mart 1928, FO371/13055/E212938/34.

yet olduğu açıktı. Ne var ki, hem komisyonların uyguladığı yöntemler, hem de elde ettikleri sonuçlar milliyetçi ideologların büyük beklentilerinin çok altında kaldı ve ayrıca sürekli bir muhalefetle karşı karşıya kalmaya devam ettiler. Örneğin Kirmanşah'da celp işlemleri çok hızlı yürütüldü ama anlaşıldığı kadarıyla bunların sonradan 'fidye ile serbest bırakılabilecek' ev hizmetkârlarının yaka paça götürülmesi şekline dönüştüğü anlaşıldı.³⁹ Ekim başlarında Şiraz'daki pazarlar yeni celp çağrılarını protesto etmek için tekrar kapatıldı ve askerlerle göstericiler arasında meydana gelen bir çatışmada bir miktar zayıt oldu. Kasım ayında Kirman'da askerî yetkililerin asker toplamak için kullandıkları yöntemler geniş çapta öfkeye neden oldu ve hem zorunlu askerlik hem de yeni kıyafet reformlarının zorlanması üzerine kentte huzursuzluklar çıktı.⁴⁰

1928 yılında Azerbaycan'ın bölge merkezi olan Tebriz zorunlu askerliğe karşı büyük bir protestoya sahne oldu. Burada da, bir önceki yılın protestolarında olduğu gibi, zorunlu askerlik konusundaki tepki reformların zorla kabul ettirilmesinin yarattığı daha büyük kızgınlıkla birleşerek, patlamaya hazır bir duruma ve Tahran rejiminin artan kontrolüne karşı bir genel meydan okumaya dönüştü. 1928 yılının başlarında politik radikalizmi ve genel sertliği ile tanınan Tebriz'de zorunlu askerliği ve hattâ nüfus kayıtlarını zorla uygulamak için dahi herhangi bir girişimde bulunulmamıştı. Mart sonunda kesin tedbirlerle kayıtları zorla gerçekleştirme kararı alındı. Örneğin cenaze levazimatçıları ve tabut imalâtçıları, hizmet yapmadan önce ölen kişinin yakınlarından onun kayıtlı olduğuna dair delil istemeye zorunlu tutuldu- lar.⁴¹ Buna rağmen yetkililer yine fazla başarılı olamadı ve Nisan sonunda Azerbaycan'da zorunlu askerlik uygulamasını durdurdular.

Hükümet 1928 yılında zorunlu askerliği Tebriz'de uygulamaya

³⁹ IS no. 18, 1 Eylül 1928, FO371/13055/E4673/38/34.

⁴⁰ IS no. 21, 13 Ekim 1928, FO371/13055/E5275/38/34; IS no. 23, 17 Kasım 1928, FO371/13055/E5970/38/34. 28 Aralık tarihinde meclis, [Tek tip] Kıyafet Kanunu'nu çıkarttı. Buna göre İranlı erkeklerin kıyafeti şapka ve elbise idi ve diğer kıyafetler kanun dışı sayılıyor- du. Bkz. Chehabi, 'Staging the emperor's new clothes'.

⁴¹ IS no. 7, 31 Mart 1928, FO371/13055/E2135/38/34.

başlayınca, hükümete karşı düşmanlık, aynı sıralarda Pehlevi şapkasının zorla giydirilmesi kararıyla birlikte büyük bir artış gösterdi. Bu şekilde oluşan huzursuzluk camilerde protesto toplantılarına yol açtı ve 17 Ekim'de yaklaşık 10.000 kişinin katıldığı ve polis ile ordu tarafından bir miktar şiddet kullanılmak suretiyle dağıtılan bir gösteriyle son noktasına ulaştı.⁴² Tutuklamalar gösteriden bile daha önce başlamıştı ve sonra da bir süre devam etti. Bazı ulema tutuklanıp Tahran'a gönderildi. Aralarında Tebriz'in dört müçtehidinden biri olan Hacı Mirza Ebul Hasan Ağa Angaji de vardı. Ayetullah Angaji kıyafet reformuna inatla karşı çıkmıştı ve zorunlu askerlikle ilgili olarak nüfus kaydına alınmak ile Mekke, Kerbela veya Meşhed'de hacca gitmemek arasında bir ikilem yaşarlarsa hacdan vazgeçilmesini tavsiye etti. Bir grup zengin tüccar tutuklandı. Bunlar, genel valinin sarayında zorunlu askerliğin kabulüyle ilgili bir törene katılmayı reddetmenin yanı sıra, dükkânlarını kapalı tutan esnafa para vermekle ve çeşitli toplantılarda çay ve halı temin etmekle suçlanıyorlardı. İşin aslında bu tüccarların bir kısmı sadece ciddi bir kamuoyu baskısı altında hareket etmişlerdi. Daha önemsiz kişiler, örneğin ikinci dereceden bazı hükümet karşıtı mollalar ciddi sonuçlara maruz kaldılar; halkı yetkililere direnişe çağırarak ve ihanetle suçlandılar. Bazıları asılmakla tehdit edildi, bazıları falakaya yatırıldı.

1928 sonlarında ve 1929'a girerken askerî yetkililer zorunlu askerlik uygulamasını aman vermeden sürdürdüler. Tebriz'de, çarşıda en güçlü direnişi gerçekleştiren unsurları oluşturan çok sayıda küçük esnaf askere alınan ilk kesim oldu.⁴³ Bunlar çoğu zaman açlık sınırında kalan ailelerinin temel dayanaklarıydılar. Sonu gelmeyen bir etkimsizlik ve yolsuzluk her yerde hâkimdi. Örneğin Kirmanşah'da sayım memurlarının ahlâksızlığı açıkça görülüyor, sakalı, yüzü kırışmış ve açıkça orta yaşlı adamlar yirmi bir yaşında gibi kaydediliyordu ve keza İstatistik Dairesi'nden bir albay teftiş için geldiği İsfahan'da rüşvet kar-

⁴² Tebriz'deki Konsolos Gilliat-Smith'den Par'a, 19 Ekim 1928, FO371/13056/E5211/40/34.

⁴³ Tebriz Konsolosluk Günlüğü'nden alıntılar, No. 11, Kasım 1928, Clive'dan Chamberlain'e, 12 Aralık 1928, FO371/13781/E95/95/34.

şılığı kişilerin yaşlarının yanlış yazıldığı bazı durumları gün ışığına çıkarıyordu. Şiraz'da askere çağrılanların yaklaşık yüzde 10'u Yahudi olup, bu onların genel nüfustaki varlıklarının çok üzerindeydi ve Kirman'da askerlik komitesinin, ellerine geçen her Zerdüş'tü askere aldığı bildiriliyordu.⁴⁴ İsfahan'da firarilerin oranı yüzde 60'ın üzerinde olup, diğer her yerde de muafiyet sahipleri muazzam miktarlara ulaşıyordu. Gilan'da askerlik komisyonu tarafından incelenen 550 kişiden sadece 66 tanesi hizmete uygun bulunmuştu. Hemedan'da 300 yükümlü çağrıldı, 130'u geldi ve bunların yaklaşık 100 tanesi muaf tutuldular. Her yerde, fiilen askere alınanların tümü nüfusun en yoksul kesimlerinden gelmekteydi.

Tebriz'in ezilmesiyle birlikte İran kentlerinde zorunlu askerliğe karşı örgütlü direniş kırılmış oldu. 'Dini-radikal ittifak',⁴⁵ yani laik reformcular ile dini muhalifler arasında anayasal devrim sırasında önemli başarılar sağlamış olan işbirliği, 1920'lerin İran'ında artık herhangi bir işlerliğe sahip değildi. Gerçekten de bu ittifak parçalanmış ve söz konusu iki unsur Rıza Pehlevi'nin iktidara gelmesi ve modernleştirici devletkurma projesini başlatmasıyla birlikte sürekli kavgalı hale düşürülmüştü. Ulema kendilerini rejimin gündemine muhalefet halinde, fakat kapsayıcı bir politik ve ulusal alternatiften yoksun halde bulmuş ve böylece zorunlu askerlik karşıtı harekete sürekli bir liderlik sağlayamamıştı.

AŞİRETLERİN DİRENİŞİ

Bu durumda zorunlu askerliğe karşı muhalefet kırsal kesime kaymaktaydı. Köylüler sürekli ve örgütlü bir direniş yapmaya muktedir değillerdi ve bunun yerine firara ve olanakları müsait olduğu zaman da rüşvete dayandılar. Bununla birlikte İran'ın aşiretleri hem politik olarak daha becerikli hem de daha tehlikeli olup, hâlâ kayda değer bir askerî

⁴⁴ IS no. 2, 19 Ocak 1929, FO371/13784/E1004/34; IS no. 23, 16 Kasım 1929, FO371/13785/E6248/104/34.

⁴⁵ Bu kavramla ilgili bir analiz için Nikki Keddie'nin öncü çalışmasına bkz., örneğin 'The Origins of Religious-Radical Alliance in Iran', Nikki R. Keddie, *Iran: Religion, Politics and Society* (Londra, 1980), s. 53-65.

gücü seferber edebilme kudretleri vardı. Her ne kadar 1921'den beri hükümet farklı derecelerde başarı sağlayan girişimlerle kabileleri silâhsızlandırmaya ve onları devlet kontrolü altına almaya çalışmaktaysa da, güneydeki büyük aşiret konfederasyonları olan Bahtiyari, Kaşkay, Hemşah grupları ile batıdaki Kürt grupları boyun eğmiş olmaktan çok uzak bulunuyorlardı.

Geçmişte, aşiretler arasında askerî hizmete alırken isteksizlik görülmemişti. Belli bir sefer için toparlanan ve aşiret hanları ile şefleri tarafından yönetilen düzensiz aşiret askerleri gerçekten de 19. yüzyıl boyunca İran devletinin yegâne önemli askerî kaynağını teşkil etmişti ve 1920'lerin sonlarında hâlâ ordunun muharebe gücü önemli bir kısmını oluşturuyordu. Ne var ki zorunlu askerliğe dehşetle bakılıyordu. Çok sayıda genç adamın düzenli ordu içerisinde eritilerek köylüler ve kentlilerle aynı koşullar altında ve onlardan ayrılamayacak halde bulunmaları, aşiret çevresinden ve korumasından uzaklaştırılmaları, aşiret dışından bir otoriteye boyun eğdirilmeleri ve aşiret kimliklerinin bastırılması, aşiret varlığının temellerine darbe indiren bir süreçti.

Bunun ötesinde, zorunlu askerliğe muhalefet yine bir sürü şikâyetle karmakarışık bir haldeydi ve 1929 yılında İran'ın batı ve güney bölgelerinde bir dizi silâhlı ayaklanma başladı. Kürdistan bölgesinde genel olarak doğrudan hükümet kontrolünün artmasından ve özel olarak da zorunlu askerlik ve kıyafet reformunun zorla uygulanmasından endişe duyan Kürt aşiretleri Ocak ayında ayaklanarak orduyu Serdeşt kentinden sürdüler ve Saujbulak (diğer adı Mehabâd)'taki garnizonu kuşattılar. Çatışmalar Haziran ayında hükümet Saujbulak bölgesine kuvvet yığıp isyancıları dağlardaki evlerine sürünceye ve liderleri Irak sınırının ötesine iltica edinceye kadar aralıklı olarak sürdü.⁴⁶

Güney İran'daki isyanlar, aynı şikâyetler tarafından harekete geçirildiyse de, çok daha uzun ve ciddi idi.⁴⁷ 1929 yazının başlarında

46 Tebriz'deki Konsolos Gilliat-Smith'den Par'a, 6 Haziran 1929, FO371/13781/E3351/95/34; Yıllık Rapor 1929, Clive'dan Handerson'a, 30 Nisan 1930, FO371/14543/E2445/522/34.

47 Bu isyanlar için bkz. Kave Bayat, *Şûriş-i 'Aşâ'ir-i Fars* (Tahran, 1372), Cafer Klu Han Emir-i Bahadur, *Hatırat-i serdar-i Es'ad Bahtiyari* (Tahran, 1372), s. 231-2.

önce Kaşkay ve sonra da Hemşah aşiretleri isyana giriştiler. Bazı daha küçük kabileler de isyana katıldı ve tüm Fars vilâyetinde hükümet otoritesi tehdit altına girdi. Haziran başlarında İsfahan vilâyetindeki Bah-tiyari aşiretlerinin bazı bölümleri de isyan ettiler.

Her ne kadar ordu henüz aşiret askerlerini celbe teşebbüs etme-mişse de, isyanın temel nedenlerinden birisi bunun gelecekte zorla uy-gulanılmasından doğan korkuydu. Aşiretler ayrıca yeni kıyafet kanun-larına ve rejimin silâhsızlandırma politikasına da şiddetle karşıydılar ve uzun zamandır Şah Rıza'nın başlarına atadığı subayların sert dav-ranışları ve haraç toplamaları da sabırlarını tüketmişti.⁴⁸ Özet olarak aynı nedenler bütün asi aşiretler tarafından öne sürülmüştü; silâhları toplanmayacaktı ve kıyafet kanunları onlara uygulanmayacaktı. Buna ek olarak her aşiret grubunun kendi şikâyetleri vardı. Örneğin Kaşkay geleneksel reisleri olan Savletü'd-devle'nin hapisten salıverilmesini ve aşiret reisi (*ilhani*) olarak tanınmasını isterlerken Kürtler kendi bölge-lerine herhangi bir İranlı valinin atanmamasını istiyorlardı.⁴⁹

Hükümet Kaşkay aşiretine af önerdi, Savlatü'd-devle'yi reis ola-rak aşiretine gönderdi ve Bah-tiyarilere karşı uzlaşıcı bir tutum benim-sedi ama aşiretlerin taleplerini resmen kabul etmedi. Aşiretlerin hükü-mete sürekli bir şekilde meydan okumaları her halükârda birlikten yoksun olmaları nedeniyle zayıflamaktaydı ve yaz sonunda isyanlar yatışmıştı. Her ne kadar şimdilik aşiretlerden herhangi bir yükümlü si-lâh altına alınmadıysa da, 1927 yılındaki İsfahan ve Şiraz'daki grevler ve protestolar gibi, bunlar geçici ve görünüşteki bir tavizin dışında faz-la bir kazanım sağlayamamışlardı. Rejimin merkezileştirme girişimle-rini veya kendi güçleriyle devlet güçleri arasında giderek artan eşitsiz-liği durdurma çabaları açıkça başarısız olmuştu. Aşiretlerin silâhsız-landırılması ve Tahran'ın kontrolünün sağlamaştırılması devam etti ve 1930'lu yıllar birbirini kovaladıkça bunları önlenemez biçimde zor-unlu askerlik ve nihayet de zorunlu ikamet izledi.

Her şeye rağmen, 1930'lar boyunca rejim aşiretlere zorunlu as-

⁴⁸ Yıllık Rapor 1929.

⁴⁹ Tebriz'deki Konsolos Gilliat-Smith'den Clive'a, 6 Haziran 1929, Yıllık Rapor 1929.

kerlik uygulamasını getirirken son derece büyük bir dikkat gösterdi, tedricî ve kısım kısım gelişmeyi hedefleyen bir yaklaşım benimsedi. Aşiretlerden asker almak için ilk sistemli ve ciddi gayret ancak 1930'ların ortalarında gündeme getirildi ve bundan sonra askere alma komisyonlarının uzandıkları yerler yıldan yıla yavaş yavaş artırıldı. Bununla birlikte 1930'ların sonlarına gelindiğinde zorunlu askerlik hâlâ bütün aşiretlere genel olarak uygulanamıyor ve hâlâ kendiliğinden ci silâhlı direnişleri kıskırtıyordu.⁵⁰

Her ne kadar Şah kaçınılmaz olduğu zaman muhalefetin bazı unsurlarıyla uzlaşmaya hazır bir tutum içerisindeyse de, nihaî olarak İran halkına zorunlu askerliği zorla kabul ettirme konusundaki kararlılığı asla şüphe götürmezdi ve hem bunun için gerekli olan politik iradeye, hem de gerekli mali kaynaklara sahipti. Genelde zorunlu askerlik kanununu kuvvetlendirmeye yönelik olan 1931 ve 1938 değişiklikleri meclisten geçti ve kitlesel direnişin bitmesiyle birlikte ordunun insan gücünde büyük bir genişlemenin yolu açılmış oldu. Şah başta 100.000 kişilik bir ordu istediğini söyledi. Ordu önlenemez bir şekilde genişlemeye başlayarak 1928 yılında 37.000 kişiden, 1935 yılında 87.000'e ve 1941 yılında 18 tûmende örgütlenmiş 127.000 kişilik çok büyük bir rakama ulaşarak, Şah'ın başlangıçtaki hedefleri de aşılmış oldu.

Her ne kadar zorunlu askerlik büyük bir ordunun ortaya çıkmasını sağladıysa da, bu güçlü veya etkinliği olan bir ordu değildi. Her yıl orduya ayrılan muazzam miktarlardaki paraya rağmen, askerler son derece zor koşullara maruz kaldılar. 1931 yılında maaşlar adeta gülünç denilebilecek olan 7.5 kıran'dan ayda 7 kıran'a düşürüldü (gönlülüler ayda 45 kıran alıyorlardı). Fizikî durumları ve dayanıklılıklarının ise yetersiz olduğu bildiriliyordu. Her hava koşulunda ağır şekilde çalıştırılıyorlar, kötü besleniyorlar ve kötü yerlerde yatırılıyorlardı. Tıbbî ve hijyenik olanakları da son derece yetersiz bulunuyordu.⁵¹ Du-

50 Örneğin, Serdast bölgesindeki Kürt aşiretlerinin 1939 ilkbaharındaki ayaklanması kısmen de olsa yükümlülerin askere çağrılmalarından kaynaklanıyordu. IS no. 7, 8 Nisan 1939, FO371/23261/E3024/216/34.

51 Yıllık Rapor 1931, Hoare'dan Simon'a, 12 Haziran 1932, FO371/16077/E3354/3354/34.

rum o kadar kötüydü ki, 1931 yılında Tahran garnizonundaki askerler arasındaki yüksek ölüm oranı üzerine Şah tarafından gözetimci olarak özel sıhhiye subayları atandı. Düşük moral, düzgün eğitim programlarının eksikliği ve Şah'ın orduda desteklediği keyfi terör atmosferiyle birleşiyor ve en alttan en üste kadar bütün rütbelere nüfuz ediyordu. Böyle bir ordu faal hizmette doğal olarak fazla işe yaramıyordu ve 1930'lar boyunca askerî yetkililer yegâne işleri olan ufak operasyonlar için aşiret askerlerini toplayarak onları kullanmaya devam ettiler.⁵²

Hiç kuşku yok ki, askerlerin çok büyük kısmının İran toplumunun en fakir gruplarından alınmış olmaları, onların sert ve kötü muameleye tabi tutulmalarını kolaylaştıran bir unsurdu. Her ne kadar terrik olarak kanun daha sıkı hale getirilmesine ve ara sıra ahlâksız askere alma memurlarının cezalandırılmasıyla sonuçlanan skandalların patlak vermesine rağmen rüşvet ve muafiyetlerin satın alınması çok yaygındı ve sadece birkaç tümen parası olanın 'kışla meydanının sevimsizliklerine maruz kalması' gerekmiyordu.⁵³ Gerçekten de öyle anlaşılıyor ki, 1927 olayından sonra varlıklı kesimin muhalefetini sessizleştirmek için rejim adeta kurumsallaşmış bir rüşvet sistemi kullanmaya başlamıştı.

Zorunlu askerlik, İran toplumu ile ordu arasındaki ilişkiyi dönüşüme uğrattı. Bunun gündeme getirilmesi askeriye'nin sıradan insanların hayatına daha önce hiç olmadığı kadar çok girmesine ve onların modernleştirici devletin kurumları içinde takılıp kalmalarına yol açtı. Ordu, rejimin İranlılaştırma kampanyasında ve güçlü bir monarşik yanı olan resmî laik milliyetçilik ideolojisinin yayılmasında vazgeçilmez ve çok önemli bir unsurdu. Ayrıca askerlerin büyük çoğunluğunu oluşturan kırsal bölgeden gelen yoksullar için genel olarak modernizm ile dramatik bir tanışma sağladı. Gerçekten de ordu, birlikteliğe, düzene, disipline, kişisel olmayan ilişkilere ve 'ölçülmüş zamana' verdiği önem-

52 Örneğin bkz. Yıllık Rapor 1936, Seymour'dan Eden'e, 30 Ocak 1937, FO371/20836/E1435/1435/34.

53 Yıllık Rapor 1930, Clive'dan Handerson'a, 22 Mayıs 1931, FO371/15356/E3067/34.

le, köylü askerlerini modern kapitalizmin yeni taleplerine hazırlayan modern bir kurumun en kusursuz örneği olarak görülebilir.

Zorunlu askerlik İran ordusunun karakterini de değiştirdi. İran askerî kuruluşlarında Azeri/Türk unsurunun hâkimiyeti şeklindeki geleneksel etnik dengesizliği sona erdirdi ve nihai olarak ülkenin etnik kompozisyonunu daha iyi yansıtan bir subay ve asker kesimi yarattı. Bununla birlikte kısa dönemde zorunlu askerlik ordunun zaten az olan askerî yeteneğini yok etti. Ordunun savaş gücü her zaman aşiret askerlerine dayanmaktaydı ve bunların devre dışı bırakılması kötü eğitilmiş, kötü talim görmüş, kötü muameleye maruz kalan askerleri ortada bıraktı. Rejim için büyük bir şans eseri, zorunlu askerliği mümkün kılan ülkenin yatıştırılması aynı zamanda 1920'lerin tipik özelliği olan aşiret saldırılarının da sonu anlamına geliyordu. 1930'ların genel askerlik yükümlülerinden oluşan ordusu muharebede denenmemiş olmasının yanısıra kayıtsız ve ahlâksız subayların yönetiminde bir tören alanı ordusuydu. Şah Rıza döneminin diğer reformları gibi, zorunlu askerlik modernizasyon için ancak bir dış görünümünden ibaretti. 1941 yılında ilk gerçek deneyle karşılaşınca, İran ordusu hiçbir mücadeleye girişmeden dağıldı. Askerler silâhlarını aşiretlere sattılar, ordunun yeniden inşası gibi son derece zor ve acılı bir süreci bir kez daha başlama noktasında bırakarak evlerine döndüler. Gerçekten de 1941 yılının kitlesel firarları, zorunlu askerliğe karşı halk direnişinin belki de en kayda değer örneği sayılabilir.

Konu Dizini

- 'asakir' (tekili 'asker') 38
31 Mart 101
A Survey of the Turkish Empire 39
ABD 14
acemi 15, 31
açlık 96, 103, 115, 117
Adalia (Antalya) 95
Adana 95
Adriyatik Denizi 59
Afganlar 131, 132
Akdeniz 7, 54, 58, 60, 61
Âkkâ 41, 130, 133, 134
Âkkâ kalesi 124
Alanya 59
alay 89
Alevi Dağları 135
Aleviler 135, 136-142
Amangeldi İmanov 159
amele taburları 101, 114
Amerikan Bağımsızlık Savaşı 4
Amerikan İç Savaşı 14
Amerikan ordusu 16
Anadolu 4, 18, 34, 39, 40, 41, 43, 44,
59, 62, 69, 87, 88, 91, 96, 103,
125, 127, 128, 131
Anadolu Kürtleri 129
Aneze 128
angarya 75, 77
Ankona 60
antika 165
Arabistan 74
Arap 69, 70, 128
Arap vilâyetleri 34, 88, 91, 103
Arapça 68, 73, 126, 131
Arnavutluk 69
Arnavutlar 7, 9, 39, 74, 93, 95, 130-
132, 147
Asâkir Nizamnâmesi 107
Asakir-i Redife-i Mansure 89
asâkir-i muavine 151
Asker Aileleri Yardımcı Hanımlar
Cemiyeti 119
asker 49
aileler 109, 117-119
kaçakçılığı 15, 80
millet 16
toplama 149
toplumlar 23
askerden kaçma 18, 78, 98
askere alma 91, 93
çetesi 77
yaşı 89
gitmeme 19
uğurlama 18
askerî 125
vergi 156
ceza kanunu 19
disiplin 19
kölelik 6
askerleşme 24
askerler 70
askerlik cüzdanı (esâme) 27
türküsü 18
Asuan 77
Asyut 80
aşiretler 93, 95, 163, 164, 183, 184,
186-188
Avrasya 4
Avrupa 2, 3, 5, 8, 10, 11, 18, 26, 54, 65
Avusturya ordusu 102
âyan 32, 35
aylakçılar 52

- azab 32
 Azerbaycan 162, 164, 179, 181
 Azm ailesi 132
 Bâbiâli 43, 124-127, 136, 146
badbani 52
 bağımsız askeri bölükler 31
 Bahriye Mektebi 63, 64
 Bahriye Nezareti 60
 bahriye silâhendazları 52
 bahşiş 35
 Bahtiyarî aşireti 179, 184, 185
 Balkan Savaşı 91, 95, 102, 103, 118
 Balkan Savaşları seferberliği 107
 Balkan ve Anadolu köylüsü 31
 Balkanlar 4, 7, 18, 34, 39-41, 44, 88,
 96, 106, 139
 Baltık 7
 Barbary Coast 10
 bassassin 81
bast 172
 Batı Anadolu 47, 63
 Batı Arabistan 66
 bayrak 32, 35
 Bebek 118
 bedel 47, 98
 bedel-i askerî 100, 104
 nakdî 98, 101, 104
 şahsî 98
 bedeliyat 31
 Bedevi kabileler 10
 Bedeviler 128, 130, 136, 139
 Bektaşî 42
 Bender 34
 Beni Ali 136
best (sığınma) 165, 171, 175, 178
 Beşiktaş 53
 Bezour 63
 binbaşı 36
 bireysel olarak askere alma 9
 Birinci Dünya Savaşı 14-17, 98, 100,
 102, 103, 105, 106, 113, 118,
 119, 143, 156
 Birinci Mora Savaşı (1686-99) 54
 Boğdan 30
 Bosna 145, 146, 148-154
 Bosna-Hersek 146-148
 Bosnalı Müslümanlar 148
 Bosnalılar 9, 39, 130, 132, 147
 Bostancıyan 89
 Boşnak 7
 Bourbonlar 12, 26
 bölük 32, 35
bölükbaşı 32
 brigantin 62
 Buhara 155
 Bulgar 101
 Bulgaristan 41, 102
 bunah 163
bunişah 11, 88, 162, 164, 165, 167,
 169
 Bursa 21
 Canik 62
 carayane maritime 54
 cebeli 46
 Cebel Havran 127, 135, 138, 140
 Cebel Nablus 136, 138
 celp 18, 29, 30, 35, 43, 62, 93, 99,
 102, 168
 celp kaçakları 96
 celpten kaçma 21
 cephanelik 36
 cerrah 52
 ceza 19
 Cezayir 10, 61
 Cezayir Dayısı 130
 Cezayirli Gazi Hasan Paşa 56
Cezzar delikleri 133
 cizye 100

- çalışma sözleşmeleri 19
 çalışma taburları 154
 Çerkez 39
 Çeşme 54-56, 60
 Çin 160
- daimi ordu 26
 dalatiyya bkz. deliler 129
 Dâr-ı Şûra-yı Askerî 90
 değersiz kâğıt para 104
deli 39
 Delibaşı 130
 deliler 129, 130, 132, 134, 138
 demiryolu 103
 demiryolu kâtipleri 97
 deniz piyadeleri 53, 56
 deniz subayları 57
 denizciler (bahriyer) 46, 52, 53, 56,
 58, 62
 Derne 10
 devlet levendleri 32
 devlet tarafından dağıtılan görevler 26
 devşirme 33
 Dini-radikal ittifak 183
 direniş 19, 20, 161, 179, 183, 186,
 188
 dizanteri 96, 104
 doğrudan zorunlu askerlik 12
 Doğu Anadolu 43, 103
 Doğu Hindistan 7
 donanma 6, 9, 45, 50, 53-56, 58-61,
 64
 donanma subayları 56
 du Busbecq 26
 dullar 118
 Dümen 51
 Dürziler 127, 128, 132, 135-138, 140-
 142
 Dzijak 158
- Ebukır limanı 78, 79
 Edirne 42
 Edirne-Gelibolu 47
 Eflâk 30
 Ege 50, 55
 Ege Adaları 63
 Eğri 33
 el-Azm 129
 Emir-i Kebir 162
enviye 139
 erat 58
 Erbab-ı Keyhüsrev 166
 Ermeniler 47, 100, 101, 166
 esâme 40, 42
 esâme: bkz. askerlik cüzdanı 28
 esirler 5
 eşkıya 125
 eşkıyalık 18
 Eşkinci layihası 42, 44
 evlâd-ı Arab 69
 evlâd-ı Türk 69
 Eyüp 53, 118
- Fars 169
 fellâhlar 67, 74, 75, 77, 78, 84
 feodal 3, 5, 155
 feodal milisler 23
 feodalizm 4
 firkateyn 62
 filikacılar 52
 Filistin 124, 127, 131, 136
 firar 19, 22, 29, 82-85, 103, 104, 111,
 168, 188, 183
 Fournier 63
franc-titeurs 16
 Fransa 13, 26
 Fransa, kaçaklar 20
 Fransız 28
 Fransız Devrimi 10, 12, 76
 Fransız ordusu 16, 73

- gabayyan-ı çamlıca* 52
 Galile 132
 gayri Müslimler 96, 98, 141, 166
 gazavat (cihad) 158
 Gazze 131
 Gelibolu 95
 gemi inşa mühendisleri 57
 gemici 49
 genel askerlik 26
 genel grev 172
 genel ve zorunlu askerlik 14
 genelkurmay 16
 Geri Cephe 16
 gerilla savaşı 16
 gıda fiyatları 113, 116
 Girit 47, 59, 66
 Girit Savaşı (1645-69) 46
 giysi ve pabuçlar 104
 göç 21
 göçerler 128
 göçmenler 97
 gönüllüler 13-15, 25, 26, 30, 38, 39,
 89, 95, 149, 152, 174, 186
 grev 19, 21, 175, 178
 Gülhane Hatt-ı Hümayunu 90, 99,
 147
 Güney Anadolu 66
 Güney İran 169, 171, 184
 Güney Suriye 131
 günlük tayın 37

 Habsburglar 33
 hac 19, 81, 97, 127, 182
 hac kervanları 128
 hâkimler 97
 Halep 126, 128, 138, 140
 Halep milisleri 131
 Hamidiye alayları 154
 Hanadi Bedevileri 131
 Hannover 8, 12
 haraç 26, 100
 Hassa ordusu 89, 91
 Haşimi 161
 Havran 95, 127, 132
 Havvare 130, 132
 hazine-i hassa 35
 Hemedan 168, 172, 180, 183
 Hemşah aşiret 184, 185
 Hersek 146, 149
 Hesse 8, 12
 Hessen yardımcı birlikleri 4
 Hıristiyanlar 10, 13, 61, 99, 100, 126,
 128, 141, 142, 164, 166
 Hıristiyanlığa geçiş 19
 Hicaz 81
 Hilâl-i Ahmer Cemiyeti (Kızılay) 120
 Hindistan 68
 Hive 155
 hizmet süresi 93, 94
 Hokant 157, 158
 Hollanda 4, 19
 Hollanda Cumhuriyeti 9
 Hollanda donanma isyanı (1779) 20
 Hollandalılar 7, 8
 Humus 128

iame-i askerî 100
 İaşe-yi Umumiye Merkez Heyeti 116
 İç Anadolu 47
 idare ve erzakçılar 52
 ihtiyar 98, 146
 ihtiyar heyeti 113
 ihtiyat 14, 92, 94, 103, 107, 108, 114,
 150, 153
 ihtiyatiye 106
 İkinci Dünya Savaşı 15, 17
 İkinci Mora Savaşı (1685-99) 54
 ikmal 25, 26, 103
ilhani 185
 İnebahtı (1571) 7

- İngilizler 4, 8, 9, 14, 15, 19
 Irak 94, 131, 161, 172, 184
 İran 5, 10, 12, 15, 18, 88, 160-163,
 166, 167, 170, 183, 184, 186, 187
 İran Kazak Tümeni 163
 İran ordusu 188
 irfaiye 11
 İrlandalılar 8
 İsfahan 161, 171, 173-176, 179, 180,
 183, 185
 İsfahani 172, 178
 İskenderiye 78
 İskenderun 95
 İskoçlar 8
İslahat Hatt-ı Humayunu (İslahat
 Fermanı) 99, 147
 İslâm 98, 173, 177
 İslâmcı 43
 İslâmî 6
 İslâmiyet 126
 İsmail ordusu 39
 İspanyollar 8, 16
 İstanbul 21, 41, 47, 59, 69, 71, 88,
 91, 97, 117, 118
 İstanbul tersanesi 49
 İsveç 11
 İsveçliler 8
 isyanlar 19, 20, 27, 77, 78, 155, 158,
 159
 işgücü pazarı 8
 işgücü piyasası 3
 işgücü yokluğu 113
 İttihad ve Terakki 101
 İttihad-ı anâsır 100
 İzmir 21, 47, 95, 115
 İzmit 47
 İzvornik 146
 Jacobit İskoç klanları 5
 James 39
 jandarma 163, 164
 Jena yenilgisi 14
Jourdan Kanunu (1798) 13
 Jön Türk Devrimi 107
 Jön Türkler 94
 kabile 5, 128, 131
 Kaçar 176
 kaçma 21, 96, 96
 kadı 32, 35
 Kadın Amele Taburları 125
 Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i
 İslâmiyesi 115, 119
 kadırgalar 7, 46-48, 50
 Kafkasya 103
 Kagnitz 151
 Kahire 71, 74-76, 81
kalafatçı 52
 Kalbiyye 136, 140
 Kana 74
 Kanun-ı Muvakkat 110
 kapı levendleri 32
 Kapudan Paşa (Kaptan-ı Derya) 46
 Kapudane (Büyük Amiral) 53
 Kapudane 60
 Karadağ 147, 151
 Karadeniz 45, 54, 60, 62
 Karaman 41
 Kardaha 136
 Kasımpaşa 53
 Kaşkay 184, 185
 Kazak 159, 160
 ordusu 158
 Kazak Tugayı/Tümeni 163
 Kazak Tümeni 164
 Kazakistan 158
 Kazaklar 5, 29, 30
 kelle vergisi 139
 Kerbela 182
 Kıbrıs 59

- Kırım Savaşı 5, 139
 Kıyafet Kanunu 181, 185
 Kırmanşah 165, 168, 169, 172, 179-183
 Klis 146
 kolera 29, 96, 103, 104
 Koptlar 76
 Korfu 60
 korvet 62
 kölelik 7, 10
 körleştirme 78
 Kudüs 126
 kullar 126, 127
 Kum 171, 173-178
Kur'a Kanunnamesi (askerlik kanunu) 1871 91, 92
 kur'a 15, 18, 21, 26, 93, 95, 98, 99, 140
 kur'a askeri 91
 Kürdistan 93, 180, 184
 kürekçiler 46, 47, 49, 52, 53
 Kürt 184
 Kürt aşiretler 43, 154, 184
 Kürtler 39, 126, 127, 129, 131, 185
- laikleşme 170
Landjuncker 90
Landsturn 14
Landwehr 14, 89
 Larcher 102
 latina 46
 lavand 129
 Lazkiye 136
 Le Brun 57
 Leghorn 49
 levend 5, 12, 26, 31, 32, 34-49, 44, 50, 99, 132
 levend alayları 33
 levendler 5, 26
 lojistik 26
- lonca başı 59
 loncalar 11, 161, 172, 174, 175, 178, 179
 Lübnan 127, 132, 133, 135, 137, 138
 Lübnan Dağı 130
- maaş sistemi 57, 96, 186
 Mağrib 59
 Mağripliler 126, 129, 131, 132, 133
 Mai Lai 16
 Makedonya 95
 Malta 10
 Mamûlat-ı Dahiliye İstihlâkı Kadınlar Cemiyeti Hayriyesi 119
 Marmara Bölgesi 59, 63
 Maruni 137, 138
 Medine 97, 124, 133
 Mekke 97, 124, 127, 133, 182
 Mekteb-i Harbiye 149
 Mekteb-i Ulûm-ı Harbiye 43
 memhur: bkz. maaş cüzdanı 28
 memlûk-Türk 70
 memlûkler 7, 68, 71
Memoirs of Baron de Tott 39
 Menufiye 74
 Meşhed 171, 172, 182
 Metn 133
 Mevali 128, 132
 Mısır 21, 42, 59, 60, 65, 66, 68, 71, 72, 74, 75, 81, 84, 88, 130, 131, 133, 137, 138
 Mısır donanması 61
 Mısır milliyetçiliği 67
 Mısır nüfusu 67
 Mısır ordusu 13, 43, 69, 85
 Mısırlı Bedevi 131, 132
 Mısırlılar 70, 72
 Midan 127
 milisler (*schutterijen*) 11. 12, 32, 33, 38
 milliyetçilik 166, 167, 187

- mir* 6, 10
 miri 32, 39
 miri askeri 30
 miri levend 30, 34, 35, 37
 miri levendat 39
 modernizm 187
 Mora 39, 54
 Mora ayaklanması 59
 Mostar 151-153
 muaf 106, 107, 114, 160, 165
 muafiyet 13, 18, 93, 96-98, 101, 102, 104, 141, 154, 162, 166, 168, 174, 183, 187
 muafiyet vergisi 160
 Muallem Asakir-i Mansure-i Muhammediye 24, 42, 88
 muhacirler 118
 muin 109, 112
 muinsiz 97, 98, 106, 107, 113
 aile 22
 efrad-ı ihtiyatiye 108
 efrad-ı redife 108
 Mukaddem (öncü) 94
 mustahfız 92, 94, 106, 108, 147, 148, 151
 mutasarrıf 35
 muvazzaf 14, 15, 91, 92
 müçtehit 171, 176, 178, 182
 Mükellefiyet-i Askeriye Kanun-ı Muvakkatı 109, 111
 mülazım 62
 müselleme 32
 Müslümanlar 59, 61, 62, 97, 99, 141, 142, 147, 177
 Nablus 127, 135
 Napolyon 16, 41, 72, 73, 124, 133
 Napolyon'un Mısır seferi 60
 NATO 16
 Navarin 60, 64
 Navasira 140
 Necef 168, 172
 Nikşik 151
nizam 139, 163, 164
 Nizam-ı Cedid 24, 39, 41, 42, 44, 59, 87, 88
 Nizamiye 89, 91
 nizamiye (düzenli ordu) 91, 91, 106, 108, 147, 148
 Nizip 43
 Nusayrı 136
 nüfus kayıt sistemi, 1831-38, 1927
 nüfus sayımları 15, 43, 94, 148, 167
 okullar 142
 ondalık 35
 Oradour 16
 Ordu Levazım Dikimhanesi 121
 ordu istihlâkı 121
 Orta Anadolu 47
 Orta Asya 155, 156
 Ortadoğu 2, 6, 15, 132, 161
 Ortadoğu'da şehirler 11
 Ortodoks 43
 Oryantalizm 2
 Osmanlı bürokrasisi 27
 donanması 6
 donanması: bkz. donanma 49
 İmparatorluğu 4, 5, 13, 15, 18, 21, 23, 43, 45, 65, 87, 123, 124
 kadınları: bkz. kadınlar 105
 kadırgası: bkz. kadırga 49
 ordusu 19, 23, 25, 43, 61, 91, 97, 103, 104, 106, 115, 148, 150
 ordusu, kaçaklar 21
 Rum'u ve Ermeni'si 19
 Avrupa sınırı 10
 Rus savaşları 29
 Türk Kadınları Esirgeme Derneği 119

Osmanlılar 7, 14, 27, 30

öşür 100

Özbek 160

Özbekistan 158

özel amele taburları 114

paralı askerler 4, 8-10, 17, 129, 131,
138

Patrona 53

Patrona Halil İsyanı 27

Pehlevi 176

Pehlevi şapkası 170, 171, 182

Peysonnell 39

piyade 32, 33, 36, 38, 39

polisler 97

Portekizliler 7

Porter 39

profesyonel 14, 15

Protestanlık 141

Prusya 89-91

Prusya, *Zorunlu Askerlik Kanunu*
(1814)

Prusya/Almanya modeli 104

Pugaçev ayaklanması 29

reaya 5, 99

redif (ihtiyat-Landswehr) 43, 89-94,
102, 106, 146-149, 179, 180

Renaud 63

Reşd 179, 180

Riyale 53

Rodos 47

Rosen, Stephen Peter 2

Round Robin/Yuvarlak Kuş/Tombul
Serçe 20

Rozetta 77

Rumeli 7, 41, 59, 63, 91, 100

Rumlar 47, 53, 59, 61, 100, 101

Rus 156, 159

Rus İmparatorluğu 5, 6, 155

Rus ordusu 30, 102

Ruslar 30

Rusya 13, 29, 88, 156

rüesayı rubul 51

rüşvetçilik 21, 56, 57, 162, 165, 180,
182, 183, 187

Saint-Denys 41

sakban 128, 129

Sale 10

sancak gemisi 50

Saraybosna 151, 154

sarıca 31, 32, 39

Sarıkamış 103

Saujbulak (Mehabâd) 184

savaş 16, 17, 106

esirleri 111, 114

gemisi 62

yapmanın lojistiği 25

yetimleri 118

Savletü'd-devlet 185

Sayda 124, 131, 132, 136, 180

sefer-i hümayun 39

seferberlik 103, 106, 113

sekban 31, 32, 34, 37, 39, 132

Sekban-ı Cedid 40

Selânik 21, 95

Serdeşt 184, 186

Seves 72, 73

seyyidler 164

Sırp 147

silâh 36

silâh taşıma 99, 126, 135

silâhendaz 53

silâhsızlandırılma 139

silâhsızlanma 123

Sinop Körfezi 64

sipahi 4, 26, 151

sipahiler 152, 153

- sipahilik 146
 Sivil Cephe 16
 Slav 156, 157, 160
 Soğuk Savaş 15
 sosyalizm 13
 Sovyet tarihçiliği 155
 sömürgelerin tasfiye süreci 15
 Sudan 66, 71, 72, 75
 Sultanabad 169
 Suriye 66, 69, 70, 82, 88, 90, 101,
 103, 123, 125, 127, 129, 131,
 133, 135, 138, 140, 141
 Suriye vilâyetleri 124, 126, 128, 130,
 132, 137, 139, 141, 143
 Sünni 136, 142
 süvari 32, 33, 36-39, 129, 150, 151-
 153, 163
 Şah 170, 171, 173-178, 180, 186, 187
 Şam 124-127, 130, 132, 133, 135,
 138, 140
 Şam katliamları 139
 şeyhü'l-beled 81
 Şeyhülislâmlık 110
 Şii İslâm 135
 Şiiler 136, 168
 Şiraz 161, 171-173, 175, 176, 178,
 181, 183, 185
 Şuf 132
 Tacik 160
 Tahran 168, 171-174, 177-180, 182,
 185, 187
 Takvim-i Vekâyi 108
 Tali (ard) 94
 Tanca 10
 Taşkışla 149
 Tatarlar 30
 tayın 27, 35, 37
 listeleri 33
 makbuzları 28
 Tebriz 161, 172, 181-183
 Tersane Emmini 60
 tertip 89
 Tevmurtaş 176-178
 tımar 4, 26, 31, 33, 39, 133, 146, 150
 tifo 96, 104
 topçu reisleri 48
 topçuluk 46, 52
 Topkapı 23
 toplu olarak askere alma 9
 Trablus 124, 130, 132
 Trablusgarp 10
 Trabzon 62
 Tuna 30, 34, 39, 61
 Tunus 10
 Turgay 159
 tüçtehit 177
 tüfek 37
 Tüfekçi Kapudanı 59
 tüfenkçi 40
 tümen 93
 Türk 69
 gemileri 55
 Kadınları Biçki Yurdu 119
 ulus-devleti 104
 Türki stepler 7
 Türkistan 155-160
 Türkiye 161
 Türkler 10, 68, 72, 131, 147
 Türkmenler 126-128, 131, 160
 ulema 161, 164, 168-171, 174, 175,
 177, 178, 182, 183
 ulufe 35
 ulus oluşturma 161
 ulus-devlet 15, 65
 ulusal ordu 161
 uluslararası denizci işgücü piyasası 9
 uluslararası köle pazarı 5

- Urmiye 166
Uskoklar 10
- ülkeyi terk 19
üniforma 148
Üsküdar 41, 53, 118
- Vehhabiler 74, 77, 133
vekilharç 52
Venedik 11, 49
Venedik donanması 54
Venedikliler 8, 55
vergi 2, 3, 34, 42, 47, 74, 100, 115,
116, 149, 167
Vietnam Savaşı 14
Waterloo 72
- Yahudi 126, 126, 183
Yahudi cemaati 47
Yahudiler 13, 100, 164
Yaş Anlaşması 60
yelkenli 7, 46, 49-51, 53, 56, 60, 64
Yemen 66, 94, 95
Yeni İran Partisi 170, 171
Yeniçeri maaş cüzdanları 28
Yeniçeriler 7, 11, 12, 21, 23, 26-28,
30, 31, 33, 34, 37-40, 42, 44, 46,
53, 75, 87, 98, 125, 127-132,
134, 145
- yerliyya 125
yoklama cetveli 27
yoklama listeleri 28
Yukarı Mısır 72, 74, 75, 78
Yunan 7
Yunan ayaklanması 60
Yunan isyanı 61
Yunanistan 30, 95
yurttaş 11
yüksek bürokratlar 97
yürük 32
yüzbaşı 36, 62
- Zabtiyyat-ı Mısır 81
zanaat erbabı 52
zanaat loncaları 12
Zerdüşter 164, 166, 183
zırhlı asker 53
zorunlu askerlik 1-3, 10, 13, 15-18,
24, 25, 42, 43, 66, 71, 72, 74, 77,
87, 90, 93, 94, 103, 104, 123,
127, 135, 138, 140-143, 145,
150, 156, 160-162, 166-173, 175,
177, 179-181, 183-188
askerlik karşıtı hareket, bkz.
direniş 178, 183
hizmet 91
ikâmet 185
Zvornik 146

Kişi Dizini

- I. Abdülhamid 57, 59
 I. Mahmud 28
 II. Katerina 29
 II. Mahmud 24, 42-44, 61, 63, 88, 90, 145, 146
 II. Mora Savaşı (1714-18) 49
 II. Nikola 156
 II. Selim 24
 III. Ahmed 33
 III. Mustafa 28, 33
 III. Selim 28, 39-44, 57, 59, 63, 71, 75, 87, 88
- Abdullah Efendi, Uzun 148
 Abdullah Paşa el-Azın 134, 136
 Abdurrahman Paşa 41
 Abdülaziz 149
 Abdü'l-Hüseyin Teymurtaş 170, 174
 Abdülhamid 100
 Abdülkerim Ha'iri, Şeyh 172
 A. Lavrantiyev, General 159
 Ahmed Paşa Yeğen 81
 Aksan, Virginia 22
 Âli Paşa 99
 Ali el-Kebir, Mısır Beyi 124, 130
 Amiral Nakhimov 64
 Anderson, Martin
 Ayetullah Fişariki 177
 Ayetullah Hacı Ağa Nurullah İsfahani 171
 Ayetullah İsfahani 175, 177, 178
 Ayetullah Mirza Hüseyin Fişariki 172
- Barbar Ağa 130
 Beşir, Emir 127, 132
 Braduel, Fernand 45
- Brunswick 8
 Büyük Katerina 28
 Büyük Petro 6, 10, 12, 29, 88
- Cemal Paşa 114,
 Cevdet Paşa 148
 Cezzar Ahmed Paşa 9, 129-132, 134
 Clausewitz 16
 Colbert, Jean-Baptiste 12
 Cronin, Stephanie 5
 Cronin, Stephanie 11, 15, 22
- D'Ohsson 34
 Derviş Paşa 153, 154
 Douwes, Dick 9, 12, 19, 22
 Drovetti, Bernardino 72
 Enver Paşa 103, 120
 Ethem Nejat 120
- Fahmy, Khaled 9, 13, 16, 22
 Fahreddin el-Ma'ni 127
 Fahreddin, Emir 128
 Fazıl Paşa 152
 Fuad Paşa 147
- Gilan 183
 Goltz, Freiherr Colmar Von der 92
- Hacı Mirza Ebul Hasan Ağa Angaji 182
 Hasan Paşa, Gazi 57, 59
 Hasan Takizade 166
 Heerma, Voss van Lex 1
 Howard, Michael 65
 Hüsameddin Paşa, Kapdan-ı Derya 53, 54

- Hüseyin Avni Paşa 91
Hüseyin Kaptan Garasceviç 146
Hüseyin Paşa, Küçük 56, 57, 59
Hüseyin Paşa, Mezzamorto 49
Hz. Muhammed 126
- İbrahim Paşa 43, 69, 70, 72, 73, 75,
83, 137, 138
İslâmoğlu-İnan, Huricihan 4
- Kara Mustafa Paşa, Merzifonlu 49
Kazvin 168, 171, 172
Kitchener, General 15
Koca Yusuf Paşa 40
Kuduryaşev, Sergey 22
- Liman von Sanders, Mareşal 119
Lowther, Lowther 118
- Mahmud Han, General 176
Mehmet Ali, Kavalalı 17, 19
Mehmed Ali Paşa, Kavalalı 9, 17, 19,
42, 61, 66-69, 71-75, 77-80, 82-
84, 88, 90, 131-135, 137, 139
Mehmed Paşa, Çelebi 28
Meryem Ana 43
Mithad Paşa 142
Molla İsmail 134
Moreau, Odile 22
Mustafa Kemal 161
- Naciye Sultan 120
- Osman Paşa, Kapdan 59, 64
Osman Paşa, Topal 147
- Ömer Lütfi Paşa 147
Ömer Paşa 149
- Pakalın, Mehmet Zeki 106
Panzac, Daniel 8, 22
Porter, Sir James 38
- Rıdvanbegoviç, Hamza Bey 153
Rıza Han 163, 165
Rıza Paşa 91
Rıza Pehlevi 161, 162, 183, 185
- Selâhaddin 66
Seyyid Hasan Müderris 166
Stalin 155
Süleyman Ağa 73
Süleyman, Kanuni Sultan 26
Süleyman Paşa, Kapdan-ı Derya 53
Süleyman Paşa, Müşir 151
Swietochowski, M. 153
- şah Nasreddin 162
- Tahir Ömer 131
Tilly, Charles 2
Tott, de Baron 28, 38, 39
- Volney 129
von Moltke Helmuth 43
- Yusuf Paşa 130
- Ziya Bey, Lazkiye Mutasarrıfı 142
Zürcher, Erik Jan 19, 22, 106

Leiden Üniversitesi Turkish Studies Bölüm Başkanı Profesör Erik Jan Zürcher'in editörlüğünü yaptığı bu çalışma, Amsterdam Uluslararası Sosyal Tarih Enstitüsü ile Nijmegen Üniversitesi Ortadoğu Enstitüsü'nün birlikte düzenledikleri sempozyumun bildirilerinden oluşuyor.

Yazarların başta Osmanlı Devleti olmak üzere Mısır, Suriye, İran, Rusya ve Balkanlar'da genel ve zorunlu askerlik hizmeti ile askere alma sistemlerinin, 19.yüzyılda farklı biçimler almaya başlayan devlet ve vergi gelirleriyle olan bağlantılarını araştırdıkları makalelerde; savaş yoluyla devlet kurma ve şiddetin devlet tekeline alınmasının yarattığı sonuçlar ele alınıyor. Kitapta ayrıca zorunlu askerlik sisteminin büyük ölçüde dış dünyadan kopuk ilişkiler içinde olan, sanayi devrimini yaşamamış, kendine yeterli tarım toplumu olarak merkezî devlet yapısıyla öne çıkan kimi Ortadoğu ülkelerindeki askerî kurumsallaşma süreci de incelenmektedir.

Avrupa ile Ortadoğu ve Orta Asya arasındaki benzerliklerle, farklılıkları karşılaştırmalı yöntemle irdeleyen bu çalışmanın temel niteliği, Oryantalizmin dünyayı "medeniyetlere bölen" indirgemeci yaklaşımının dışında bir bakış açısını benimsemesi ve günümüzde de tartışılan devletin şiddetinin kaynağı ile kurumlaşmış askerî yapıların bağlantılarını tartışmasıdır.

TARİH

ISBN: 975-6857-54-4

www.bilgiyay.com

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI